

# Sisukord

## ESSEE

Toomas Hiio: Millist ajalugu meil üldse tarvis on?	2
--	---

## KÄSITLUSED

Mait Kõiv: Kaosest sünnib kord: ajaloolisest mälust muistses Spartas	8
Matī Laur: „Gute Policey” Katariina-aegsel Liivimaal	28
Reigo Rosenthal: Eesti Vabariigi juhtkonna välispoliitiline ja sõjaline strateegia Vabadussõjas (1918–1920)	35
Peeter Kaasik: Nõukogude sõjaväelaste sooritatud kriminaalkuritegudest Eestis aastatel 1944–1946	50
Atko Rimmel: Nõukogude religioonipoliitika Eesti NSV-s inimõiguste ja sõnavabaduse aspektist vaadelduna	65
Eli Pilve: Nõukogude noore kasvatamisest paberil ja päriselt. Ideoloogiline ajupesu Eesti NSV kooli(tunni)s 1953–1991	82

## DOKUMENT JA KOMMENTAAR

Mihhail Hodjakov: Välismaalastest sõjavangid Kreenholmi puuvillaladudes. 1945. aasta	101
Valdur Ohmann: Metsavend Osvald Raadiku ja poksimeister Anton Raadiku ema Mari agentuurtöötlus küüdituspaias Siberis	109
Valdur Ohmann: Eesti hipiliikumine komsomoli fookuses	118
Eesti Filmiarhiiv: Tarmo Meristu (1913–1945). Kinomees ja vabadusvõitleja	120

## KULTUURILOOLISEST ARHIIVIST

Piret Noorhani: Kunstirahva uus algus. Paul Olaki kirjad Hanno Kompusele põgenikelaagri ajast	127
---	-----

## ARVUSTUSED

Enn Tarvel: Hollandikeelne Eesti ajalugu	136
Kaja Haukanõmm: Mõningaid mõtteid Jüri Andi raamatust	138
Toomas Hiio: Olavi Paavolaise Teine maailmasõda	140
Enn Küng: Keeled Rootsi suurriigis 17. sajandil	148

## VARIA

Kaarel Vanamölder: Enn Küng 50. Kiriusutelu	151
Aivar Jürgenson Anneli Randla Tiit Rosenberg: Ajalookirjanduse aastapremia läks Anti Selarti koostatud teosele „Eesti ajalugu II. Eesti keskaeg”	154
Summary	156

# Millist ajalugu meil üldse tarvis on?

Toomas Hiio

Sellest kõigest on varem korduvalt kirjutatud ja kirjutatakse ka edaspidi.

I

Pärast Andres Kasekampi „Balti riikide ajaloo“<sup>1</sup> ilmumist 2011. aastal sattusin kuulama üht pärastlõunast Vikerraadio saadet, kus raamat jutuks võeti. Saatejuht lubas ka raadiokuulajail otse-eeetris oma arvamust avaldada. Teiste seas helistas üks hääle järgi otsustades eakam mees ja ütles, et Kasekampi kirjutatud Balti riikide ajalugu ei ole üldse see ajalugu, mida eesti rahvas vajab.

Järeldus, et kusagil on olemas ajalugu, mida eesti rahvas tõepoolest vajab, oleks siiski lihtsameelne. Ka see mees pidas silmas vaid faktide ja väidete kogumit, mida tema ja veel paljud kas tahavad uskuda, on valmis uskuma või on harjunud uskuma, see tähendab tegelikult toimunuks ja tõeseks pidama. Asi pole tema jaoks mitte teadmises, vaid uskumises, kuid ta tahaks, et Eesti ajalugu kirjutatakski nii, et see läheks kokku tema veendumustega Eesti ajaloos toimunust.

Sedasama uskuda tahtjate ja teada tahtjate vastuolu näeme tänaseks veel lõppemata avalikus väitluses asja ilmunud Eesti ajaloo keskaja kõite üle.<sup>2</sup> Igaüks, kes raamatut väitluses avaldatud arvamuste tekstidega kõrvutab, näeb, et suur osa arvajaist ei ole raamatut ennast palju rohkem lugenud kui sissejuhatuse lõpuni ja mitu isegi mitte nii kaugele. Kui eeldada, et koguteose eesmärgiks on terviku loomine, siis tuleb suurt osa neist arvamisest tähtsusetuks pidada. Me ei saa neist teada, mida arvaja raamatust teab ja arvab, vaid enamasti seda, mida ta uskus või uskuda tahtis juba enne selle raamatu ilmumist. Kuid ei ole väga oluline, mida tahavad asja kohta uskuda need, kes asjast endast midagi ei tea, vähemalt akadeemilise taotlusega diskussioonis. Aga see selleks.

Niisiis, muistne vabadusvõitlus ja Jüriöö ülestõus on tüliõunaks. Küsimus ei ole niivõrd nendes sündmustes, vaid enamasti ainult selles, kui suur arvatakse olnud olevat eestlaste koosmeel võitluses eestluse üldiste eesmärkide nimel 800 aastat tagasi. Niisiis ongi küsimus usus, sest ajalooallikad siin ühetimõistetavat vastust ei paku. Keskaja uurijate käsutuses ongi vähem allikaid ning teadusliku tõlgenduse roll sündmuste käigu, põhjuste ja tagajärgede taastamisel ongi suurem. Me ei saa analüüsida näiteks Madisepäeva lahingut kummagi poole sõjapäevikute ja mahukate lisade järgi ega teha kokkuvõtteid lahingu tulemustest langenute nimekirjade ja sõjasaagi loendite põhjal, nagu see on võimalik ja peaks olema kohustuslik mõne Teise maailmasõja lahingu puhul. Läti Henriku Liivimaa kroonika on ju ainuke tekst Madisepäeva lahingu kohta. Isegi arheoloogia ei aita, sest lahinguvälja täpne asukoht ei ole teada. Seda suurem on Läti Henriku teksti tõlgendamise roll nii Madisepäeva lahingu kui tegelikult ka muistse vabadusvõitluse mõtestamisel. Eksib see, kes arvab, et seega on kõik juba sajandeid selge. Ajalugu on arenev teadus ja 800 aasta vanuse teksti adekvaatse aja-

<sup>1</sup> A. Kasekamp. Balti riikide ajalugu. Varrak, Tallinn, 2011.

<sup>2</sup> Eesti ajalugu. II, Eesti keskaeg. Koostanud ja toimetanud A. Selart. Tartu Ülikool, Tartu, 2012.

looteadusliku tõlgendamise võimalused ei ole tänasekski ammendatud. Iga tõlgendaja teeb oma kokkuvõtte Läti Henriku kirjutatust, millele tuginedes arendab välja oma väited. Kelle kokkuvõtte ja väited on õigemad, on samuti uskumise või isegi poole valiku asi.

Tänavuse keskajaväitluse taustal on oluline pigem muistse vabadusvõitluse, Madisepäeva lahingu ja Lembitu langemise koht me ajalooteadvuses. Selle on omakorda sõnastanud mitte niivõrd teaduslik uurimistöö, kuivõrd miski, mida võiks nimetada rahvuslikuks identiteediloomeks alates 19. sajandi teisest poolest, ajalooõpetus koolis ja eesti kooli kohustuslik kirjandus. Ma ei taha sugugi väita, et see on vastuolus teadusliku ajaloo uurimise tulemuste ja järeldustega ega võta ka seisukohta selles, kuidas ühe või teise eesti ajaloolase eestlus või siis selle trotsimine on mõjutanud tema positsiooni valikut 800 aasta taguste sündmuste hindamisel. Kuid Mait Metsanurga „Ümera jõel”, Enn Kippeli „Meelis” ja Eduard Bornhöhe „Tasuja” on põhikooli kohustusliku kirjanduse nimekirjas mitte keskaja uurijate uusimate uurimistulemuste tutvustamiseks, vaid rahvusliku identiteediloomet jätkuna. Selleski ei ole midagi halba. Halvem on, kui rahvuslikku identiteediloomet peetaksegi ajaloo teadusliku uurimise ainsaks võimalikuks eesmärgiks. Siit on juba lühike maa päevapoliitiliste vajaduste dikteeritud ametliku ajalooni, mis on enamasti vaid mõne ajaloo teaduse udusulega ehitud propaganda. Kuid tihti ei ole ka haritud, kuid ajalookaugel inimesel kerge eristada propagandat teaduslikust ajalookäsitlusest ega usukuulutust teadmisest, seda enam, et ajast aega ja eriti tänapäeval väidavad paljud usukuulutajad oma kuulutuse teaduslikult tõestatuks.

## II

Ajalugu on teadus ja ajalugu õpetatakse ka koolis. Kas ajaloo õpetamise eesmärgiks on mõistmine sellest, kust on pärit asjad, mis meid täna ümbritsevad, ja miks nad on selliseks saanud ning miks meie oleme sellisteks saanud, või siis on ajalooõpetus vaid üks osa riiklik-rahvuslikust identiteedikujundusest? Kindlasti on mõlemad asjad ajalooõpetuse osaks ja eeskätt oleneb ühiskonna korraldusest, kas suunatud valik ajaloo sündmusi ja neile rajatud väiteid on jäägitult identiteedikujunduse teenistuses või siis lähtub identiteedikujundus teadusliku üldistuse tulemusena loodud ajaloopildist, osutades väärtuskasvatusele vaid heale ja halvale ning õigele ja valele minevikus toimunud. Viimane meetod, mida rakendab ka Eesti koolisüsteem, on kindlasti jätkusuutlikum kas või sellepärast, et ühe või teise elemendi põhjendatud vaidlustamine või mahavaikimise „paljastamine” seab kahtluse alla kogu õpetuse sisu, nagu juhtus 1980. aastate lõpus ja 1990. aastate alguses.

Ajalugu on erinevate ajastute lugude üldistus ja need lood tuleb ära rääkida, sest nad on omavahel seotud ja hilisemad on varasemate jätkuks. Jällegi jõuame tagasi mineviku tervikliku üldistuse juurde, mida paljud ideoloogiad on püüdnud oma eesmärgi silmas pidades sõnastada. Ajaloofilosoofilisi maailmaajaloo tervikkäsitlusi nii tulevikuvisioniga kui ilma on kirjutatud kogu aeg ja neid tehakse ka edaspidi. Maailmakuulsate üldistajate tsiteerimises ning Eesti ajaloo sündmuste kõrvutamises Euroopa ja maailma ajaloo samasuguste suundumustega ei ole midagi halba, eriti meie väikese maa ja rahva suure võimaluse juures pisiasjadesse takerduda. Küll on aga halb, kui kogu Eesti ajaloo uurimise tulemuste esinduslikkus seatakse sõltuvusse nende kooskõlast maailmakuulsate ajaloo visionääride väidete ja uuemate moevooludega, mille viimaseks väljenduseks on mitmesugused „pöörded”.<sup>3</sup> Tuues selle tänavukevadise diskussiooni konna- ja kureperspektiivi<sup>4</sup> mõõtkavasse, võiks osatada, et kui iga konn oleks kurele kättesaadav, oleks konnad ja nii ka kured ammu otsas. Kuid konnad tulid enne kurgigi toime...

<sup>3</sup> Näiteks imperiaalne pööre, regionaalne pööre jm.

<sup>4</sup> Kuid vt. ka M. Laar. Ajal on mitu lugu. Eesti Päevaleht, 28.09.2007 (<http://www.epl.ee/news/kultuur/mart-laar-ajal-on-mitu-lugu.d?id=51103072>, 09.05.2013)

Juba ligi pool sajandit tagasi, ainulubatud marksistlik-leninlike kontseptsioonide ajastul, mõtestas kureperspektiivi „Viimse reliikvia” stsenarist, lastes Pirita kloostri munkadel seada prussaka eksistentsi õigustatuse mõõduks tema pühakirjas nimetamine või mitte-nimetamine. See episood tuleb aeg-ajalt meelde uuemate ajaloo doktoritööde ja lihtsalt monograafiate püüdlikke teoreetilisi-metodoloogilisi sissejuhatusi lugedes.

Viimastel aastatel on me ajalooõpetajaid suures mahus koolitatud 20. sajandi totalitarismi ajaloo alal. Totalitarismi, diktatuuri ja autoritarismi absoluutne hukkamõist on üks demokraatliku ühiskonnakorralduse põhjenduse osi – aga kogu maailma ajaloo taustal siiski vaid üks ideoloogiline väide. Demokraatlik ühiskonnakorraldus on täna edukaim, sest mõnede eranditega tagab demokraatlik ühiskonnakorraldus inimväärse elu suhteliselt kõige suuremale osale inimestest. (Siit ka paljude mittedemokraatlike valitsejate soov oma valitsemiskorraldus demokraatia sildiga kaunistada.) Aga ka totalitarismiajaloo süvendatud õpetamine ja hukkamõistmine on kaasaegse usukuulutuse osa; selleteemalisi õpetajakoolitusi finantseeritakse heldelt ja mitte ainult Eestist ning koolitajadki ei jää tühja kõhuga. Ajalooõpetuse aga võib see tasakaalust välja viia. Totalitarism ei sündinud Lenini võimuhaaramisega 1917. aastal ega lõpe Põhja-Korea kokkuvarisemisega, nagu mõnikord asja esitatakse. Ülejäänud ajaloo teatav tõrjutus tänastes õpetajakoolitusprogrammides võib pikemas perspektiivis lõhkuda me ajalootunnetuse terviklikkuse.

Tänase Eesti ajalooõpetuse eesmärgid on selged ja adekvaatsed hoolimata hirmsast kantseliidist, milles need on sõnastatud: „Ajaloõpetuses omandavad õpilased kultuuriruumis orienteerumiseks vajalikke teadmisi oma kodukoha ja maailma minevikust ning kultuuripärandist. Aine vahendusel suunatakse õpilane teadvustama, analüüsima ja kriitiliselt hindama ning tõlgendama minevikus aset leidnud sündmusi ja protsesse, nende omavahelisi seoseid ja seoseid tänapäevaga ning ajaloosündmuste erineva tõlgendamise põhjusi. Ajaloõpetus aitab kaasa teistes õppeainetes õpitava tervikuks sidumisele ning kujundab oskust mõista minevikunähtuste mõjul toimuvat arengut.”<sup>5</sup> Jätkuks vaid õpetajail jõudu ja oskust need eesmärgid iga viimase kui „põmmpea” puhul, ja alates juba viiendast klassist, teostada.

### III

Eesti ajaloo II köite väitluses kerkis ka küsimus, kellena ajaloolane või siis ajaloost kirjutav õpetlane oma tööd teeb? Kas rahvusliku identiteedi või mõne teise identiteedi või ideoloogia põhistajana või täiesti sõltumatu akadeemilise uurijana, kelle relvaks on vaid meetod ja eesmärgiks loogiline, objektiivne ja adekvaatne üldistus? Kuid, laskem rääkida väitlejail endil. Andrei Hvostov, diplomeeritud ajaloolane, ajakirjanik ja kirjanik, kirjutas: „Olen end avalikult tunnistanud ideoloogiks just neil puhkudel, kui kirjutati ajaloost. „Mötteline Eesti”<sup>6</sup> oli puhas ideoloogia. Ma olen selle ülestunnistuse eest saanud kuulda kriitikat inimestelt, kes pole vähem ideoloogid, kes on seda võib-olla rohkemgi veel, kuid kelle mimikriks on akadeemiline erapooletus. Hoiakutes ajaloosse suhtumisel kuulun ma samasse leeri, kus on Enn Tarvel, Eerik-Niiles Kross ja Lauri Vahtre. Nagu neil nii on ka minul ajaloonarratiiv vahendiks millegi saavutamisel.”<sup>7</sup> Professor Anti Selart, Eesti ajaloo II köite peatoimetaja, ütles ühes intervjuus, et „ei ole ajaloo teaduse asi kellelegi rahvuslikku identiteeti otsesõnu luua või ette kirjutada. Eestlasist autorite kaudu on see ju meie tekstis lõppkokkuvõttes ikka

<sup>5</sup> 1. Ainevaldkond „Sotsiaallained”. Vabariigi Valitsuse 06.01.2011 määruse nr. 1 „Põhikooli riiklik õppekava” lisa 5, lk. 2. Põhikooli riiklik õppekava, <http://www.hm.ee/index.php?0511287>, 09.05.2013.

<sup>6</sup> A. Hvostov. Mötteline Eesti. Vagabund, Tallinn, 1999.

<sup>7</sup> A. Hvostov. Kureperspektiivi põlastamine ehk Kes on sündinud roomama, see ei hakka lendama. – Sirp, 04.04.2013.

peidus.”<sup>8</sup> Kirjanik Mihkel Mutt aga sõnastas oma ootused ajalooteaduse suhtes järgmiselt: „Ajaloos teeb teaduseks ju olulisel määral see, et ta kasutab induktiivset meetodit. Arheoloogiliste leidude uurimine, vanade ürikute tundmaõppimine, neist loogilise mõttetöö abil uute teadmiste destilleerimine ja muu seesugune on ausa ajaloo a ja o. Selle asemel lehvivad nüüd fantaasiarikaste esseistide mõttekonstruktsioonid, mille juurde otsitakse ajaloost valikuliselt näitematerjali. [– – –] Postkolonialistlikus ajalookirjutuses käsitletakse näiteks müüti või legendi allikmaterjalina võrdsel tasemel teaduslike uurimisandmetega. Sest ajalugu olevat see, kuidas inimesed seda „läbi elavad” jms. Objektiivsus kui nähtus on seega ideologiseeritud ja osa kultuurisõjast. Erapooletu vaateviisi olevat lääne vahend koloniaalikkusest vabanenud maade „vaimseks taskupistmiseks”, nende koolutamiseks lääne mallile, [– – –]. Peaks küll olema selge, et teadusliku objektiivse lähenemise seostamine mingi rassi või rahvusega on ise rassistlik, patroneeriv ja sama absurdne kui üldiste inimõiguste eitamine.”<sup>9</sup>

Enamasti on ajaloo toimunu võimalik taandada heaks ja halvaks ning õigeks ja valeks, ajaloo tegutsejad aga võitjateks ja kaotajateks ning süüdlasteks ja süüta kannatajateks. On inimlik soovida olla heade, õigete ja võitjate poolel, viimase valiku puhul aga pigem süüta kannatajate kui süüdlaste seas. Sama inimlik on soovida, et „meie omad”, ehk need, kelle identiteeti ka meie usume enda sees peidus olevat, kui Anti Selartit veidi ümber öelda, olid alati head ja õiged ning võitjad või vähemalt süüta kannatajad. Me soovime oma õigustatud või siis õigustamatu enesehinnangu või õieti oma enesehinnangu ideaali projitseerida ka nendele, keda usume olevat oma kaugemad või lähemad esivanemad. Loogiliselt arutledes mõistab igaüks, et ei ole olemas riiki ja rahvast, kelle minevikus halvad teod täiesti puuduvad. Alati on aga võimalik halbadele tegudele õigustus leida, millist võimalust me väga inimlikult kasutame pigem „omade” tegude kui nende teiste omade puhul, kes meie omade vastu olid. Ajalooaamatud, -väitlused ja -õpikudki pakuvad meile hulga näiteid niisugustest õigustustest. Ka ühe esimese kirjaliku eesti keele jäädvustuse – „Laula! Laula! Pappi” – taustal olnud asjaolusid peame me pigem saarlaste vahvaks vembuks kui jöhkraks vägivallaks relvitu jumalamehe kallal. Ning selle uskumise, et saksaägset julgeolekupoliitiseid juhtinud Ain-Ervin Mere ja Ervin Viks ei ajanud eesti asja, teeb meile lihtsamaks teadmine, et mõlemad värvas NKVD – pärispaha – juba 1940. aastal. Utreerides: kui kellegi rahvuslik enesetunnetus vajab usku tema pärisorjast esivanema peksasaamise mõisatallis, siis minu rahvuslik enesetunnetus usku, et minu pärisorjadest esivanemad peksta ei saanud. Kõiki ei pekstud kunagi ja selleks ei pidanud olema mõisaomaniku sohipoeg. Samas oleks liialdus uskuda, et kõik, kes peksta ei saanud, kõik, keda maha ei löödud või kõik, keda vangi ei pandud, olid kollaborandid, nagu sedagi, et kõik, kes peksta said, olid vabadusvõitlejad.

Paljude jaoks on teadus tänapäeval religiooni asemele astunud. Kui varasemal sajandil esindasid kõrgeimat autoriteeti Jumal või ka ilmalik ainuvalitseja, siis täna on nad oma koha kaotanud. Vajadus kõrgeima autoriteedi järele ei ole aga kadunud. Väidetav teaduslik põhjendatus on asi, mis pakub poliitilises väitluses alati ülepoliitilist tuge. Pöördumatu kliimakatastroof, juriidiline korrektsus, naftatipp, sooliste erinevuste likvideerimine mitmesuguste kvootide toel ja kogu see muu maailmaparandus. Kui demokraatia oleks teaduslik, ei oleks valimisi vaja, tean viimase aastakäigu liikmena Eestis, kes teadusliku kommunismi alal arvestuse andis. Demokraatiateadus oleks ju valimiste tulemuse ammu enne ära määranud. Ajalooteaduse võimuses on väga harva üks kaasaegse poliitika väide teisest õigemaks tunnustada. Enamasti on tegemist ainult ajaloo väärkasutamisega oma usu kuulutamise eesmärgil, mida ikka ja jälle ette tuleb. Avalikest ideoloogidest ajaloolaste

<sup>8</sup> V.-S. Maiste. Ajaloolased ei pea rahvuslikku identiteeti looma (intervjuu Anti Selartiga). – Sirp, 10.01.2013.

<sup>9</sup> M. Mutt. „Aborigeenlust” ületada püüdes. – Postimees, 14.02.2013.

uurimistõid lugedes tuleb ikka ja jälle küsida, kumb müts on kirjutajal parajasti peas olnud – ajaloolase kaabu või võitleva ideoloogi-poliitiku vormimüts?

Andrei Hvostov väidab, et ideoloogina valib tema ajalugu kirjutades mõistagi poole, kuid seda teevad ka tema oponendid, kes end akadeemilise erapooletuse mimikriga varjavad. Professor Selartit saame tõlgendada ka nii, et poole valiku kirjutab me tekstidesse sisse juba me päritolu. Mihkel Mutt loodab, et aus ja teaduslikele meetoditele toetuv ajalookirjutus on võimalik ja olemas. Toodud tsitaatides ei eita seda ka Anti Selart ja Andrei Hvostov. Mina loodan, et Eesti ajaloolased ei peta Mihkel Muti lootusi. Täna ei sunni keegi eesti ajaloolasi seisma ei rahvuslik-riikliku mundriau eest ega ka enesesalgamisele mitte, kui nad ise seda ei tee kas lihtsama toimetulemise nimel või siis parema silmapaistmise eesmärgil. Kui Olavi Paavolainen oma Jätkusõja-aegses päevikus imestab mõne Soome propagandaohvitseri üle, kes ise tõsimeeli uskusid, mida kirjutasi,<sup>10</sup> siis täna peaks see olema vastupidi. Ajaloolased peaksid kirjutama ainult seda, millesse nad usuvad ja ilma hirmuta nende lolliks pidamise ees.

#### IV

Eeltsiteeritud katkes vihjas Mihkel Mutt ka moodsa ajalooteaduse kiindumusele mälestustel põhinevate lugude vastu, mida kohati isegi eelistatakse n.-ö. „kövale” ajaloolasele, mis põhineb erinevate allikaliikide läbitöötamisele ja üldistamisele. Digitaalajastu viimaseks sammuks Eestis mälestuste kogumise alal on nn. *crowdsourcing*’u meetodil tehtavad videosalvestused asjaosaliste endi tehtud lühiintervjuudest kas mõne ajastu tunnistajaga või kellegagi, kelle minevikukäsitlust ajastu tunnistaja oma looga on mõjutanud.<sup>11</sup> Siin tuleb tähelepanu juhtida mitmele asjale. Enamik inimesi eelistab vanaisa räägitud lugu kuivale ajalookirjutusele, isegi kui vanaisa lugu mitte kõigis aspektides päris tõe ei vasta või kogu olnud ühtlaselt ei haara. Inimesed ju mäletavad asju enamasti neile meeldival moel. Kuid ajalooteaduse nagu ükskõik millise teise teaduse eesmärk on siiski tõe, ajalooline tõde, ja mitte lihtsalt lugu. Teiseks – ja see puudutab eriti totalitarismi ohvreid – „tunnistajate” ja „ellujäänute” sõnadel on alati suurem kaal kui kabinetiajaloolase uurimistöe tulemusel, isegi kui viimasel on õigus ja esimestel mitte. Kolmandaks, ehkki igal teadusvaldkonnal on oma mured ja rõõmud, on mälestustega töötamine enamasti vähem oskusi ja teadmisi nõudev tegevus kui kompleksne interdistsiplinaarne ajalooline uurimistöe. Neljandaks, mälestuste kogumise alal tegutseb palju õpetlasi, kes selgelt eelistavad folkloristlikku elementi minevikus tegelikult toimunu väljaselgitamisele ehk loo ilu tegelikkusele. Seega ei ole tegemist enam ajaloouurimisega selle sõna otseses mõttes. Viiendaks, avalikkuse ajastul on paratamatu eelis üldarusaadaval ja „inimlähedus” on pigem omane mälestustele kui akadeemilisele ajalookirjutusele.

Viimasel paarikümnel aastal on eriti 20. sajandi ajaloo uurijate jaoks järjest igapäevasemaks muutunud küsimus: „Kas te ka mälestusi kogute ja kuidas te neid kasutate?” Mälestused aga moodustavad vaid ühe ja tihti üsna väheusaldusväärse allikarühma ajaloolase töös, mida eespool loetletud põhjustel aga parajasti tunnustusväärseimaks peetakse. Muidugi on siin ka teine äärmus. Ehkki arhiivitoimikute ümberkirjutuste (teadus)artikliteks vormistamine või ohvrite arvu väljaselgitamine ühelise täpsusega on jäänud enamasti ülemöödunud kümnendi eesti ajalookirjutuse meetodiks, on ka täna uurijaid, kelle silmis hõõgub selge veendumus ühe toimiku olemasolust mõnes (Vene) arhiivis, kus on kirjas

<sup>10</sup> O. Paavolainen. Sünged monoloog. Päevikulehekülgi aastaist 1941–1944. Eesti Keele Sihtasutus, Tallinn, 2013, lk. 391.

<sup>11</sup> Vt. The World Memory Film Project, <http://worldmemoryfilm.wordpress.com/>, 12.05.2013. Vt. ka USC Shoah Foundation Visual History Archive, <http://libguides.usc.edu/vha>, 12.05.2013.

kogu ajalootöde. Kuid mälestuste ületähtsustajaid võiks kainestada Iisraeli Yad Vashemi mälestuspaiga direktori nukker tõdemus eelmisel kümnendil, et enamik Yad Vashemi talletatud suulisest pärimusest ei vasta tõele.<sup>12</sup>

## V

Meie ajal ilmub eestikeelset ajalookirjandust palju rohkem kui kunagi varem, mis sest, et suur osa sellest on tõlgitud. Koha- ja isikuajalood ning monograafiad ja artiklikogumikud on me riieleil vaheldumisi vahelduva tõlkekvaliteediga rahvusvaheliste ajaloobestselleritega, tihti vaid toodetega ehk rämpskeeli „müügihittidega”, millest suurem osa on tõlgitud inglise keelest, mis on Teise maailmasõja järgse aja rahvusvahelise suhtlemise keel. Eesti ajalooramatuturгу, vaatamata küllaltki korralikele toetussüsteemidele, dikteerib ikkagi ka turg ja läbimüük, mis ei kannu lugeja harimise ja tema silmaringi avaldamise õilsat eesmärki, vaid soovib nagu iga äri hoida kulud all ja tulud üleval. Seega on tänasel ajaloohuvilisel lugejal terade sõkaldest eraldamine päris raske. Eesti ajaloo II köite ümber puhkenud kära võis küll positiivselt mõjuda läbimüügile, kuid ei räägi midagi selle raamatu lugemise kohta, mis mõne selle peatüki puhul ongi üsna raske töö.

Ajalooourija amet on täna lihtsam kui kunagi varem, eeskätt tehnilises mõttes. Arhiivide digiteerimine nii meil kui mujal võimaldab uurimistööd teha kordades ja kümnetes kordades kiiremini, kui see oli võimalik veel 10–15 aastat tagasi. Koltunud käsikirjalisi märkmeid aastatepikkusest arhiivitööst asendab digiteeritud ja Internetis kättesaadavate andmekogude töötlemine kodu- või töökabinetis või siis arvuti kõvaketast ummistavad digitaalsed dokumendikoopiad. Eesti ajaloolased on suure tänu võlgu Rahvusarhiivile, mis selmet me mineviku varasalve üha uute andmekaitse pügalate toel sulgeda ja koopia- masinast asutuse majandusedu vedurit teha liigub juba kümmekond aastat järjest suurema ligipääsetavuse suunas. Siit tuleb aga ka ajaloolase kohustus – need materjalid tuleb läbi töötada ja kaasaegseks ajalookäsitluseks üldistada. Konnaperspektiivi vaheldamine kureperspektiiviga on imelihtne, sest suurem osa kureperspektiivist on hiirekliki kaugusel ning on ajaloolase oma viga, kui võõramaa keeles lugemine liiga palju aega nõuab. Ka välismaa arhiivides, muuseumides ja raamatukogudes töötamine ei ole enam asi, millest enne aastaid unistada tuleb. Võimalused on muutunud. Ainult kontseptsioonide ilmas tegutsev ajaloolane on saamas samasuguseks anakronismiks kui õpetlane, kelle panust mõõdetakse arhiiviaastates.

Niisiis on ajalooourija tööks täna järjest suuremate allikamahtude läbitöötamine järjest adekvaatsema üldistuse nimel. Niisuguse töö tulemust vajab eesti ajaloohuviline isegi siis, kui see mitte alati tema veendumustega kokku ei kõla; ja siin saab takistuseks olla vaid ajaloolase oskamatus, laiskus ja arenemisvõimetus stereotüüpidesse klammerdumise vormis. Ajalugu on kiiresti arenev teadus ja olemasolevate tekstide kehtivuse absoluutsesse jätkumisse uskuda ei saa. Rohkem uut ajalugu tuleb kirjutada. Sellist ongi tarvis.



### Toomas Hiio

(1965)

Lõpetanud Tartu ülikooli ajaloo alal (1991), praegu samas doktorant. Aastast 2005 Eesti Sõjamuuseumi – Kindral Laidoneri muuseumi direktor, aastast 2009 ka Eesti Mälu Instituudi juhatuse liige.

<sup>12</sup> M. MacMillan. *Dangerous Games. The Uses and Abuses of History.* The Modern Library, New York, 2009, lk. 47.

# Kaosest sünnib kord: ajaloolisest mälust muistses Spartas

Mait Kõiv

## Suuline pärimus

Suurema osa oma ajaloo jooksul on inimkond teavet edasi kandnud suuliselt ja ka kirjakaasutuse algaegadel säilitas suuline pärimus veel kauaks keskse tähtsuse. Nii oli see ka muistses Kreekas. Pronksiajal – Kreeta-Mükeene perioodil, u. 16.–12. sajand e. Kr. – oli piiratud funktsioonis käibel nn. lineaarkiri, mida kasutati võimukeskuste majanduslikuks arvepidamiseks ja mis ei võinud suulise pärimuse olulisust muudes valdkondades kuidagi vähenendada. Kui lineaarkiri koos pronksiaegse tsivilisatsiooni langusega 12. sajandil e. Kr. ununes, võtsid kreeklased hiljemalt 8. sajandil e. Kr. foiniikia laenuna kasutusele varasemast sootuks erineva alfabeedi, kuid sellegi kasutusala jäi pikaks ajaks üsna piiratuks.<sup>1</sup> Kindlasti ei toonud kirjaoskuse taastumine esialgu kaasa ajaloosündmuste üleskirjutamist. Viimane sai meile teadaolevalt alguse alles Kreeka tsivilisatsiooni kõrgajal, nn. klassikalisel perioodil,

alates 5. sajandist e. Kr. Tol sajandil elanud Herodotos oli üks esimesi ajalookirjutajaid.<sup>2</sup> Varasemast, klassikalise Kreeka tsivilisatsiooni kujunemise seisukohalt üliolulisest arhailisest ajajärgust (8.–6. sajand e. Kr.) meil seetõttu kaasaegseid narratiivseid allikaid pole. See ei tähenda, et kaasaegsed kirjalikud allikad puudusid. Arhailisest perioodist on meieni jõudnud juba toona ammu möödunud kangelasajast (Mükeene perioodi hägusast kajastusest) laulvad eeposed, mille süžeed arvab tänapäeva kriitiline ajalooteadus mütoloogia valda, selle kõrval aristokraatlike poetide maailmavalu väljendavat lüürilist ja eelegilist luulet, samuti raidkirjakatkeid mitmete linnriikide seadustekstidega,<sup>3</sup> millele lisandub järjest täienev arheoloogiline leiumaterjal. Kõik see annab meile aimu toonasest ühiskonnast ja mõttemaailmast, kuid ei teata suurt midagi ajaloosündmuste kohta.<sup>4</sup> Nende rekonstruee-

<sup>1</sup> Varaseimad meieni jõudnud tekstid 8. sajandist e. Kr. on lühikesed pealiskirjad savinõudel ja pronkskujukestel, mis märgivad eseme valmistajat, omanikku või funktsiooni (vt. nt. R. Osborne. *Greece in the making, 1200–479 BC*. London–New York, 1996, lk. 107–112; J. Hall. *A history of the archaic Greek world ca. 1200–749 BCE*. Malden–Oxford–Clarton, 2007, lk. 56–59).

<sup>2</sup> Herodotos kirjutas oma „Historia” tõenäoliselt 5. sajandi kolmandal veerandil e. Kr. Keiser Augustuse aegne ajaloolane Dionysios Halikarnassosest (*Thukydides* 5.1) teatab mitmetest Herodotosele vahetult eelnenud või tema kaasaegsetest ajalookirjutajatest, kuid nende tööd pole meieni jõudnud ja vähemalt osa neist – Hekataios Mileetosest, Akusilaos Argosest, Hellanikos Lesboselt – kirjutasid peamiselt mütoloogilisest kangelasajast.

<sup>3</sup> Hiljemalt 7. sajandil e. Kr. sai alguse luule ja seaduste kirjanepik (varaseim teadaolev raidkirjaline seadustekst pärineb 7. sajandi teisest poolest e. Kr. väikesest Drerose linnast Kreetal – varase seadusandluse kohta vt. nt. M. Gagarin. *Early Greek Law*. Berkeley–Los Angeles–London, 1986; K. J. Hölkenskap. *Schiedsrichter, Gesetzgeber und Gesetzgebung im archaischen Griechenland*. Stuttgart, 1999; varase kangelasluule dateerimise kohta: Ø. Andresen, D. T. T. Haug (Eds.). *Relative Chronology in Early Greek Epic Poetry*. Cambridge etc., 2012; eesti keeles M. Kõiv, „Ilias”, „Odüsseia” ja Homeros küsimus. – Homeros, *Odüsseia*. Varrak, 2006, lk. 321–340). Osa luulest – nn. kangelaseepika – kajastas küll toona ajalooliseks peetud sündmusi ammu-möödunud kangelasajal (Trooja sõda ja sellele eelnenud põlvkonnad), kuid need tuleb valdavalt mütoloogia valda arvata (Trooja sõja pärimuse ajaloolise väärtuse kohta vt. M. Kõiv. *Võitlus Trooja sõja pärast ehk kuidas lahendada üht igihaljast probleemi*. – Tuna 2009, nr. 1, lk. 2–28).

<sup>4</sup> Tuleb siiski mõnda, et arheoloogia aitab sageli mõista lokaalset konteksti, muu hulgas ka kultuse iseloomu konkreetse pühamus, mis omakorda loob tausta lokaalsete pärimuslugude tõlgendamiseks. Selles võtmes on arheoloogilisele leiumaterjalile tuginetud ka siinses kirjutises.



rimiseks peame pöörduma Herodotose või veelgi hilisemate allikate poole. Kreeka ajaloolased jutustavad arvukalt lugusid arhailisest ajajärgust, kuid teevad seda suulise pärimuse põhjal. Loomulikult said hilisemad autorid pärimusest teadaolevat ühendada arhailise luule ja varaste seadustekstide andmetega, võib-olla ka spordivõistluste võitjate ja mõnest linnriigist pärandunud kõrgemate riigiametnike nimekirjadega,<sup>5</sup> kuid see ei muuda tõsi- asja, et peamine allikas arhailise aja sündmuste käsitlemisel oli suuline pärimus. Antiikautorite vahendusel peame sellele tuginema meiegi.

Suuline pärimus on aga petlik. On tuntud tõsi-asi, et üksikasjades enam-vähem usaldusväärne teave – nn. suuline ajalugu – ei püsi mälus kauem kui paar-kolm inim- põlve, ulatudes seega maksimaalselt sajandi taha. Mälestused varasemast on ähmastunud ja moondunud. Mäletatakse seda, mis näib oleviku seisukohalt oluline; ebasobiv või tähtsuse minetanu ununeb, ja see, mis püsib,

mõtestatakse lakkamatult ümber seletamaks ja õigustamaks olevikku. Pärimus on pidevas muutuses ja kajastab minevikku mitte nii, nagu see tegelikult oli, vaid nagu mäletajad seda näha soovivad.<sup>6</sup> Minevikupilt vormub vastavalt teatavas ühiskonnas käibivatele mõttemallidele, millega lood omandavad sageli stereotüüpse ilme.<sup>7</sup> Järelopõlvedeni jõudnu pole seetõttu mitte korrektne teave minevikusündmustest, vaid traditsiooni kandva inimgrupi ühtekuuluvust kinnitavate ja tihti muinasjutuliste lugude kogum. Neil lugudel võib olla, ja küllap sageli ongi, ajalooline taust, kuid seda ei tarvitse valikulise ja tendentsliku edastuse ning stereotüüpse vormingu tagant ära tunda.

Loomulikult on erinevatele kogukonda- dele olnud mäletamist väärt erinevad sünd- mused, kuid enamasti on nende hulka kuu- lunud lood algusaegadest. Tekkelugu seletab inimgrupi ja seda ühendavate institutsioo- nide päritolu, kujundab seega ühtsustunnet

<sup>5</sup> Vahest olulisim nende seas, kuid kindlasti mitte ainus, oli olümpiavõitjate nimekiri, mis ulatus tagasi aastasse 776 e. Kr. ja mille kreeklased hiljemalt 3. sajandil e. Kr. võtsid oma ajaarvamise aluseks (vt. P. Christesen. *Olympic victor lists and ancient Greek history*. Cambridge, etc., 2007). Linnriikide ametnike nimekirjadest on meie jaoks tuntuim Ateena igal aastal valitavate (hiljem loositavate) ülemvalitsejate – arhoonide – nimekiri algusega aastal 683 e. Kr. Tõenäoliselt on kõigi nende nimekirjade varasemad osad tagantjärele (re)konstrueeritud ja seetõttu kaheldava usaldusväärsusega. Pole ka alust arvata, et need nimekirjad sisaldanuks muud peale võitjate või amet- nike nimede, mistõttu nende informatiivsus ei saanud eriti suur olla (vt. F. Jacoby. *Atthis: the local chronicles of ancient Athens*. Oxford, 1949, lk. 169–196; arhailise aja dokumentaalse tõendusmaterjali kohta üldisemalt vt. W. Hedrick. *The prehistory of Greek chronography*. – V. B. Gorman, E. W. Robinson (Ed.). *Oikistes. Studies in constitutions, colonies, and military power in the ancient world*. Leiden–Boston–Köln, 2002, lk. 13–32).

<sup>6</sup> Suulise pärimuse kujunemisprotsessi ja selle olevikku seletava ning identiteeti kujundava rolli avamisel on olnud üks mõjukamaid Jan Vansina rikkalikul etnoloogilisel tõendusmaterjalil põhinev uurimus: J. Vansina. *Oral Tradition as History*. London–Nairobi, 1985. Üldisemal tasemel lähtub arusaam minevikupildist kui olevikust lähtuvast konstruktsioonist suuresti Maurice Halbwachsi kollektiivse mälu kontseptsioonist (M. Halbwachs. *On collective memory*, Chicago–London 1992 [prantsuskeelne originaal 1925]). Vt. ka P. Connerton. *How Societies Remember*. Cambridge, 1989 (ühiskondlik mälu); J. Assmann. *Das kulturelle Gedächtnis*. Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen. München, 2000, lk. 29–160; *idem*, *Religion and Cultural Memory*. Stanford, 2006, lk. 24–30 („kultuurimälu” kontseptsioon); G. Cubitt. *History and memory*. Manchester, 2007; *etc.* Kreeka ajalooa seonduvalt on suulise pärimuse toimemehhanisme vaagitud eriti H.-J. Gehrke. *Mythos, Geschichte, Politik – antik und modern*. – *Saeculum* 1994, nr. 45, lk. 239–264; *idem*, *Myth, history, and collective identity: uses of past in Ancient Greece and beyond*. – N. Luraghi (Ed.). *Historian’s craft in the age of Herodotus*, Oxford, 2001, lk. 286–313; *idem*, *Representations of the past in Greek culture*. – L. Foxhall, H.-J. Gehrke, N. Luraghi (Eds.), *Intentional history: spinning time in ancient Greece*, Stuttgart, 2010, lk. 15–33, pakkudes välja sihikpärastelt kujundatud ajaloo (“intentional history”) kontseptsiooni; J. L. Shear. *Polis and revolution. Responding to oligarchy in classical Athens*. Cambridge, 2011, lk. 6–12; *etc.*

<sup>7</sup> Klišeede kohta suulises pärimuses vt. J. Vansina. *Oral tradition as history*, lk. 71–79, 88–91; klišeede rituaalsete ja müütiliste tagamaade kohta M. Eliade. *The myth of the eternal return. Or, cosmos and history*. Princeton, 1965, lk. 51–137; J. Assmann. *Das kulturelle Gedächtnis*, lk. 52–56. Konkreetsemalt Kreeka ajalugu puudu- tava suulise pärimuse olemust on põhjalikult käsitlenud H.-J. Gehrke. *Mythos, Geschichte, Politik* (viites 6), lk. 245–257; *idem*, *Myth, history, lk. 297–306*. Vt. ka näiteks kogumikus N. Luraghi (Ed.). *Historian’s craft in the age of Herodotus*, Oxford, 2001 ilmunud üksikkäsitlusi.

ja annab põhjenduse kogukonna kui terviku eksistentsile.<sup>8</sup> Seetõttu on Kreekastki teada arvukalt linnade asutamislugusid, nende seas ühed tuntuimad ülemerekolooniate tekkelood. Kuid seletust vajas ka muude institutsioonide algus. Nii on meieni jõudnud pärimusi linnriikide õiguskorraldusele aluse pannud seadusandjatest, aga ka pühamute või riituste rajamisest, mis olid, tõsi küll, enamasti paigutatud ammusesse ja meie hinnangul täiesti müütilisse kangelasaega. Kuid pühamute ja riitustega seonduvad ka mitmed eeldatavalt ajaloolisel perioodil aset leidnud sündmustest jutustavad lood. Nii toimisid pühamud omamoodi mälupeikadena, mis oma monumentaalsuse ja tähelepanu köitvate rituaalidega ei lasknud seonduvaid sündmusi unustada.<sup>9</sup> Selline mälupeik paratamatult mõjutas pärandumisprotsessi. Ühelt poolt lõi ta traditsiooni edasikandmiseks institutsionaalse raamistuse, teisalt aga võisid riitused omalt poolt vormida nendega seostatud lugusid. Mõju võis olla ühteagegi nii modifitseeriv kui ka konserveeriv.

Rituaalsest taustast ja narratiivsetest mustri- tult tulenevatele joontele Kreeka näilisel ajaloolistes lugudes on küllalt palju tähelepanu pööratud.<sup>10</sup> Enamasti on nende tuvastamisel vähemalt vaikimisi omaks võetud, et klišeelikus diskvalifitseerib kõnealused lood usaldusväärse allikana sündmuse kohta, millest nad

räägivad. Sellega võib paljuski nõustuda, sest stereotüüpne kindlasti vormib ja seega paratamatult moonutab, ning nagu allpoolgi näeme, võisid mitmed jooned imbuda pärimusse taustal olevast rituaalist ega tarvitse sugugi kajastada tegelikult aset leidnud sündmusi. Loomulikult ei tähenda see pärimuse väärtusetust, sest lugudesse süüvides saab jälgida, kuidas inimgrupp oma minevikku mäletas, ja vaadelda seega nii toonast maailmapilti kui ka pärimust kandva grupi enesekuvandit. Samas ei järeldu lugude stereotüüpisest tingimata, et need oma ajaloolise tuuma täielikult minetanud oleks. Nagu ülal öeldud, ei tarvitse kliše ainult vormida, vaid võib ka konserveerida, ning modifitseeriva ja konserveeriva mõju vahekord võib igal konkreetsel juhul olla erinev. Selle vahekorra määratlemine pole aga tähtsusetu, sest sageli jutustavad pärimused ajast ja sündmustest, mille kohta muid allikaid pole, nii et küsimus edastatu usaldusväärsusest võib omandada ajaloo-otsuse mõistmise vaatekohalt keske tähenduse.

Järgnevalt on kõnealuseid probleeme vaadeldud Sparta riigikorra teket puudutava pärimuse näitel, mis oma võrdlemisi heas dokumenteerituses annab käsitluseks soodsa pinna. Nagu sellistel juhtudel tavaline, puudub meil võimalus pärimuses edastatud sõltumatu tõendusmaterjali najal kontrollida, kui mitte arvestada arheoloogia paratamatult umbkaudseid ja

<sup>8</sup> Vt. nt. J. Vansina. *Oral tradition as history*, lk. 21–24.

<sup>9</sup> Vt. nt. P. Connerton. *How Societies Remember*, lk. 41–71, kes on rõhutanud sündmusi meenutavate tseremooniade tähendust nende sündmuste pideva taaselustajana, ja J. Assmann. *Das kulturelle Gedächtnis*, lk. 56–59; *Religion and cultural memory*, lk. 39–40, 124, kes on osundanud religioosete tseremooniade tähendusele kultuurimälu kujundaja ja edasikandjana suulistes kultuurides. Mälupeikade kohta muistses Kreekas vt. E. Stein-Hölkeskamp, K. J. Hölkeskamp (Hrsg.). *Die griechische Welt. Erinnerungsorte der Antike*. München, 2010; konkreetsemalt pühamute kui mälupeikade kohta Kreekas M. Haake, M. Jung (Hrsg.). *Griechische Heiligtümer als Erinnerungsorte. Von der Archais bis in den Hellenismus*. Stuttgart, 2011.

<sup>10</sup> Kreeka ajaloolise pärimuse mütolooilisele ja rituaalsele taustale on tähelepanu juhtinud näiteks A. Brelich. *Guerre, agoni e culti nella Grecia arcaica*. Bonn, 1961; A. Szegedy-Maszak. *Legends of the Greek lawgivers*. – GRBS 19, 1979, lk. 199–209; B. Kunstler. *The werewolf figure and its adoption into the Greek political vocabulary*. – CW 84, 1991, lk. 189–205; N. Robertson. *Festivals and legends. The formation of Greek cities in the light of public ritual*. Toronto–Buffalo–London, 1992; H.-J. Gehrke. *Mythos, Geschichte, Politik*, lk. 245–257; *idem*, *Myth, history*, lk. 297–306; D. Ogden. *The crooked kings of ancient Greece*. London, 1997; M. Kõiv. *Ancient tradition and early Greek history. The origins of states in early-archaic Sparta, Argos and Corinth*. Tallinn, 2003, lk. 23–27, 103–118, 161–178, 251–255; Herodotose ajalookirjutuse klišeelisuse kohta vt. D. Boedeker. *Epic heritage and mythical patterns in Herodotus*. – E. J. Bakker, I. J. F. de Jong, H. van Wees (Eds.). *Brill's companion to Herodotus*. Leiden–Boston–Köln, 2002, lk. 110–114; varajaste Kreeka poeetide „elulugude” klišeelisust on veenvalt näidanud M. Kivilo. *Early Greek poets' lives: the shaping of the tradition*. Leiden–Boston, 2010.



### Peloponnesos arhailisel perioodil.

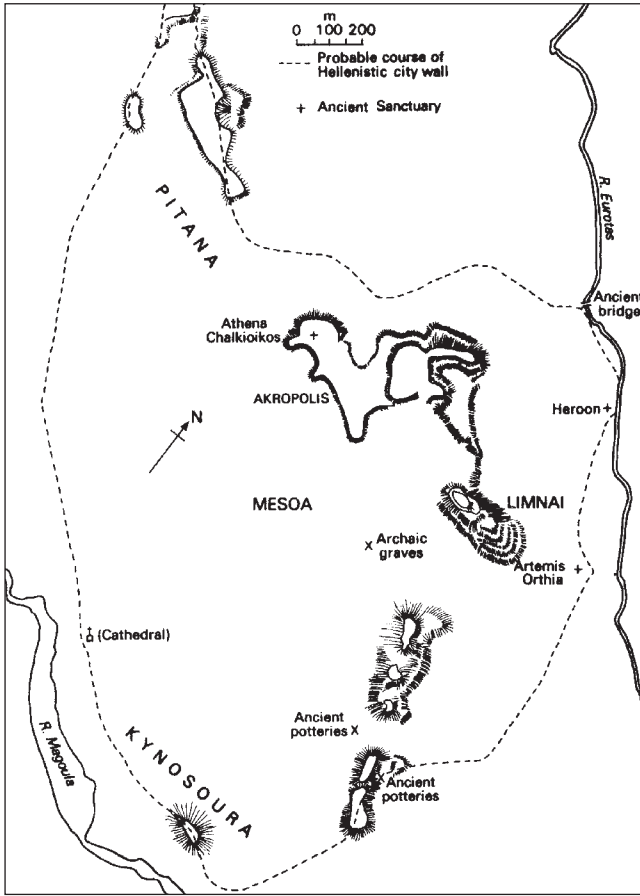
mitmeti tõlgendatavaid andmeid. Järeldused jäävad seega oletuslikeks, kuid kogu arutus võiks näidata ajaloolise mälu toimemehhanisme, suulise pärimuse ja selle rituaalse tausta mitmeplaanilist seost ning narratiivse mustri võimalikku konservatiivset toimet.

### Sparta algusaeg pärimuse ja arheoloogia järgi

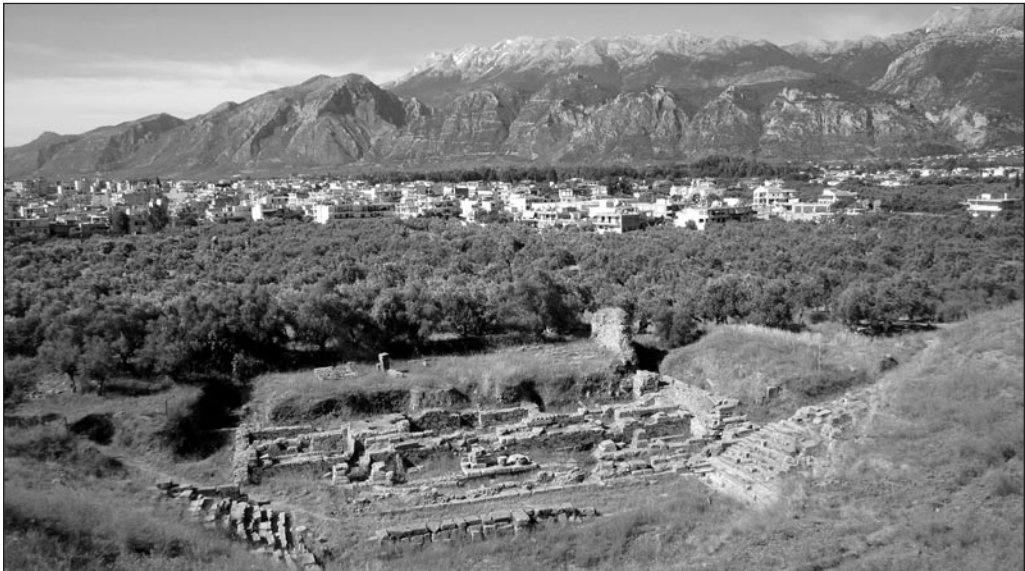
Spartalased uskusid, et nende doorlastest esivanemad rajasid riigi vallutuse teel. Ammu-

sel ajal, kolm inimpõlve pärast Trooja sõda,<sup>11</sup> tungisid nad Heraklese järeltulijate juhtimisel Kesk-Kreekast Peloponnesose poolsaarele ja alistasid Lakoonika maakonna (vt. kaart ülal), rajades selle viljaka tasandiku põhjaservale, Eurotase jõe kaldale, neljast külast moodustuva Sparta linna (vt. plaan ja illustratsioon 1 leheküljepöörden). Enamik ülejäänud Lakoonika elanikke alistati spartalaste poliitilisele ülevõimule nn. perioikidena (tõlkes: need, kes asuvad ümberringi), samal ajal kui maakonna lõunaosas paikneva Helose asukaist said spartiaatide orjad

<sup>11</sup> Antiik-kronoloogid dateerisid seda sissetungi erinevalt, tulenevalt erinevaist Trooja sõja dateeringuist. Aleksandria õpetlase Eratosthenese (*FGrHist* 241 F 1) dateeringu järgi, mis oli hilisemas antiigis vahest kõige populaarsem, langes Trooja 1184. aastal e. Kr. ja doorlasted tungisid Peloponnesosele 80 aastat hiljem – 1104. aastal e. Kr.



Sparta asulad (Pitana, Mesoa, Limnai ja Kynosura) ja tähtsamad pühamud (Athena Chalkioikos akropolil ja Artemis Orthia Limnai äärealal). P. Cartledge. Sparta and Lakonia, lk. 105.



Illustratsioon 1. Vaade Sparta akropolilt linnale, mille territooriumil paiknes Sparta linna hajutatud asustus ka antiikajal. Esiplaanil on Rooma perioodil oma lõpliku kuju omandanud teatri varemed, taamal aga Lakoonikat Messeeniast eraldav Taigetose mäemassiiv. Autori foto

– heloodid.<sup>12</sup> Seejärel ründasid spartalased Taigetose mäeahelikust läände jäävat Messeenia maakonda ja alistasid paarikümneaastases sõjas sellegi. Hiljem olid messeenlased, sarnaselt Lakoonika lõunaosa asukaile, sunnitud spartalasi helootidena orjama.<sup>13</sup>

Kõik see on meile teada hilisemast ajalookirjutusest ja põhineb seega suulisel pärimusel, mille ligilähedastki paikapidavust on raske kontrollida. Me ei tea, millal doorlased Lakoonikasse tungisid ja maakond spartalaste võimu alla langes,<sup>14</sup> kuid võime 7. sajandil e. Kr. tegutsenud Sparta lahingulauliku Tyrtaiose värsside põhjal olla siiski üsna kindlad, et sõda messeenlaste vastu leidis aset umbes 8.–7. sajandi vahetusel e. Kr.<sup>15</sup> Seega pidi Lakoonika tolleks ajaks juba spartalastele alluma. On selge, et Sparta kodanikkonna moodustasid jätkuvalt ainult linna (või nelja küla) lähimbruse mehed.<sup>16</sup> Nii väike kogukond, mis

suutis allutada püsivale ülemvõimule kaks maakonda, pidi olema sisemiselt hästi korraldatud, mis sunnib uskuma, et Sparta riik kujunes hiljemalt 8. sajandil e. Kr.

Arheoloogia osutab, et 8. sajandi vältel e. Kr. tõusis Sparta linnas ja selle lähiümbruses esile mitmeid oma aja kohta silmapaistvaid pühamuid, mis tõenäoliselt annab märku Sparta kogukonna konsolideerumisest. Umbes kuus kilomeetrit linnast lõunas, Amyklais, suurenes märgatavalt annetuste hulk Apollonile pühendatud muistses kultuspaigas (vt. illustratsioon 2). Pärimuse järgi langes Amyklai esimese Lakoonika asulana Sparta võimu alla ja selle elanikud arvati, muudest Lakoonika asukaist erinevalt, Sparta kodanike hulka.<sup>17</sup> Linnast ida pool, Eurotase kõrgel kaldakünkal, kus võis (ja võib praegugi) näha pronksiaegse lossi jäänuseid, rajati pühamu müütilise Sparta kuninga Menelaose

<sup>12</sup> Doorlaste sissetungi Lakoonikasse ja maakonna vallutamist spartalaste poolt on meile kõige kompaksemalt kirjeldanud 4. sajandil e. Kr. kirjutanud ajaloolane Ephoros (*FGrHist* F 117, 118, 16) ja 2. saj. p. Kr. Kreeka reisijuhi koostanud Pausanias (III 1–2, 7.1–4). Nende andmed on üsna erinevad, sest kui Ephoros dateeris Lakoonika vallutuse doorlaste sissetungile vahetult järgnenud sajandisse (seega 11. sajandisse e. Kr.), siis Pausaniase järgi vallandus spartalaste agressioon oma naaberkogukondade vastu alles mitmeid põlvi pärast sisserännet, 8. sajandil e. Kr. Üksikasjus täiendavad pilti Herodotos (eelkõige IV 145–149) ja mitmed hilisemad autorid (Aristoteles fr. 532 Rose; Nikolaos Damaskusest *FGrHist* 90 F 28; Konon *FGrHist* 26 F 1,36,47; jt). Detailset käsitlust Sparta vallutuspärimustest vt. M. Kõiv. *Ancient tradition and early Greek history*, lk. 69–72, 77–99; mõneti ülevaatlukumalt N. Kennell. *Spartans. A new history*. Malden–Oxford–Chichester, 2010, lk. 31–38.

<sup>13</sup> Varaseim tõend pärineb Sparta poeedilt Tyrtaioselt (vt. viide 15). Hilisem pärimus rääkis sõja ajendina Sparta kuninga Teleklose tapmisest Artemis Limnatise Lakoonika ja Messeenia piirilal (Ephoros *FGrHist* 70 F 216; Antiochos *FGrHist* 555 F 9; Paus. IV 4.2–3) ning sõja ajal ebaseaduslikest ühendustest sündinud noorte meeste – nn. Partheniai (Neitsilaste) – mässukatsest ja väljarändest Lõuna-Itaaliasse pärast sõja lõppu (Ephoros *FGrHist* 70 F 216; Antiochos *FGrHist* 555 F 13). Ilmselt kirjandusliku ja ebausaldusväärse sõjakirjelduse leiab Pausaniase IV 4–14). Messeenia sõdade pärimuse ja selle usaldatavuse kohta vt. L. Pearson. *The pseudo-history of Messenia and its authors*. – *Historia* 11, 1962, lk. 397–426; M. Kõiv. *Ancient tradition and early Greek history*, lk. 100–118; N. Luraghi. *The ancient Messenians. Construction of ethnicity and memory*. Cambridge UP, 2008, lk. 68–106.

<sup>14</sup> Kaheldud on selleski, kas doorlaste sissetung Lakoonikasse üldse kunagi aset leidis: vt. F. Prinz. *Gründungsmythen und Sagenchronologie* (Zetemata 72). München, 1979; poolt- ja vastuargumentide kohta vt. R. Osborne. *Greece on the making*, lk. 32–37; J. Hall. *A history of the archaic Greek world ca. 1200–749 BCE*, lk. 43–51; N. Kennell. *Spartans*, lk. 20–38.

<sup>15</sup> Tyrtaios elas tõenäoliselt 7. sajandi keskpaiku ja teisel poolel e. Kr. ning paigutas Messeenia alistamise „meie isade isade” aega (fr. 4 GP), seostades seda kuningas Theopomposega (fr. 2 GP), kes tõenäoliselt valitses 8.–7. sajandi vahetusel e. Kr.

<sup>16</sup> Lisaks Sparta enda asukaile kuulusid kodanike hulka veel vaid linnast u. 6 km. lõuna pool asunud Amyklai mehed. Amyklai kohta vt. järgmist viidet.

<sup>17</sup> Amyklais oli pühamu juba pronksiajal ja pole välistatud (kuid ka mitte kindel), et kultuskoht toimis katkestuseta läbi kogu Mükene tsivilisatsiooni languse ja Sparta riigi esiletõusu vahelise perioodi. Vt. P. G. Calligas. *From the Amyklaion*. – J. M. Sanders (Ed.), *Philolakon. Lakonian studies in honour of Hector Catling*. London, 1992, lk. 31–48; C. M. Stibbe. *Das andere Sparta*, Mainz am Rhein, 1996, lk. 49–58; N. Kennell. *Spartans*, lk. 25). Pärimus kujutab Amyklai vallutamist terve Lakoonika vallutuse keskse sündmusena (allikad viites 12). Pausaniase teatel (III 2.6) lubasid spartalased Amyklai elanikel erinevalt muude alistatud asulate asukaist kohale jääda; hiljem olid amüklailased Sparta kodanikud.



Illustratsioon 2. Apolloni pühamu Amyklais (nn. Amyklaion). Siin kõrgus 6. sajandil e. Kr. püstitatud monumentaalne Apolloni kuju – nn. Apolloni troon. Taamal paremal paistab Sparta linn. Foto Internetist

ja tema kauni kaasa Helena auks (illustratsioon 3), tõenäoliselt tähistamaks kangelasaege kuningasoo residentsi ja paika, kust said alguse Trooja sõjani viinud sündmused.<sup>18</sup> Uued pühamud rajati ka Taigetose jalamile linnast lõunas ja linnast põhja pool kerki-vale mägismaale, esimene viljajumalanna Demeteri ja teine taevajumal Zeusi auks.<sup>19</sup>

Ent vahest silmapaistvaim, ja käesoleva kirjutise vaatekohalt kindlasti olulisim, oli jumalanna Orthiale pühendatud kultuspaik otse linna serval, Eurotase soisel kaldal (vt. plaan ja illustratsioon 4). Hiljem samastasid spartalased selle jumalanna ülekreekalise Artemisega, mistõttu kultuspaik on tuntud Artemis Orthia pühamuna. Pühapaik oli siin arvatavasti juba sajandi jagu varem, kuid 8.

sajandi lõpus e. Kr. rajati väike tempel, mis 6. sajandi algupoolel asendati uue ja pisut suuremaga, koos kivist altariga selle ees. Viimane oli, Kreeka pühamutele tüüpiliselt, kultuse rituaalne kese. Tuhanded arhailisel perioodil tehtud annetused ei jäta kahtlust kultuse olulisuses spartalaste jaoks, ja nagu osutab toonase Sparta poeedi Alkmani luule, toimusid siin, küllap muude riituste kõrval, tütarlaste võistlusmängud, millega tõenäoliselt tähistati tüdrukute jõudmist täisikka.<sup>20</sup>

Niisiis rajasid spartalased 8. sajandil e. Kr., seega Messeenia vallutusele vahetult eelneval perioodil, mitmeid pühamuid nii linna vahetus naabruses kui ka pisut eemal. Võib suisa öelda, et nad markeerisid pühamutega selle ala, mis nüüdsest moodustas nende *polis*'e, eristades

<sup>18</sup> H. Catling. Excavations at the Menelaion, Sparta, 1973–1976. – *Archaeological Reports* 23, 1976–1977, lk. 35–36; R. W. V. Catling. The survey area from the early iron age to the classical period. – W. Cavanagh, J. Crowl, R. W. V. Catling, G. Shipley (Eds.). *Continuity and change in a Greek rural landscape. Laconian survey*. London, 2002, lk. 153, 219–229; P. Cartledge. *Sparta and Lakonia*. London, lk. 1979, 121. Pühamu ajaloo ja kirjelduse kohta vt. C. M. Stibbe. *Das andere Sparta*, lk. 41–49. Pühamu oli pühendatud kas Helenale või tema abikaasale Menelaosele (Herodotos VI 61; Isokrates *Helena* 63; Pausanias III 19.9).

<sup>19</sup> Demeteri pühamu Taigetose jalamil, tänapäeva Kalybias Sochase küla juures: R. Parker. *Demeter, Dionysus and the Spartan pantheon*. – R. Hägg, N. Marinatos, G. C. Nordquist (Eds.). *Early Greek cult practice*. Stockholm, 1988, lk. 101–103; C. M. Stibbe. *Das andere Sparta*, lk. 58–68. Pühamut on nimetanud Pausanias III 20.5. Zeus Messapeuse pühamu tänase Tsakona küla juures põhjapoolisel mägismaal: P. Cartledge. *City and chora in Sparta: archaic to hellenistic*. – W. G. Cavanagh, S. E. C. Walker (Eds.). *Sparta in Laconia*. *Proceedings of the 19th British Museum Classical Colloquium*, 39–49. London, 1998, lk. 44; R. W. V. Catling. *Excavations at the Menelaion*, lk. 153, 218–220.

<sup>20</sup> Pühamut koos kultuslegendi ja rituaaliga, millest tuleb lähemalt juttu allpool, on kirjeldanud Pausanias III 16.6–11. Arheoloogia andmete kohta vt. R. M. Dawkins (Ed.). *The sanctuary of Artemis Orthia at Sparta. Excavated and described by members of the British School at Athens 1906–1910*. London, 1929; E. Kirsten. *Heiligtum und Tempel der Artemis Orthia*. – *Bonner Jahrbücher* 158, 1958, lk. 171–175; J. Boardman. *Artemis orthia and chronology*. – *ABSA* 58, 1963, 1–7; P. Cartledge. *Sparta and Lakonia*, lk. 357–361. Koorilüürik Alkmani fragmentaarselt säilinud *Parthenion* („Neitsikoor” – fr. 1 PMG) oli pühendatud tütarlaste rituaalidele Orthia kultuse raames.



Illustratsioon 3. Menelaion, taustal teisel pool Eurotase tasandikku kõrguv Taigetose mäeahelik. Autori foto



Illustratsioon 4. Artemis Orthia tempel selle ees oleva altariga. Esiplaanil on jäänused Rooma keisririigi aegsetest tribüünidest riituse pealtvaatajatele. Praegu nähtavad tempel ja altar pärinevad hellenismiperioodist (tõenäoliselt 2. sajandist e. Kr.), kuid sama suur tempel asus samal kohal juba arhailisel ajajärgul. Autori foto

sedä ümbritsevatest sõltuvate perioikide maa-dest.<sup>21</sup> Näib peaaegu kindel, et pühamute tõus annab märku poliitilise kogukonna konsolideerimisest Spartas, tuues ühtlasi ilmsiks rolli, mis kultuspaikadel selles protsessis etendada oli, küllap poliitilise arengu sanktsioneerijatena.

## Lykurgos ja Orthia rituaal

Hiljem omistasid spartalased oma riigi sisemise konsolideerimise legendaarsele seadusandjale Lykurgosele (illustatsioon 5). Lykurgos olevat pärinenud kuninglikust suguvõsast (Spartas oli korraga võimul kaks eri suguvõsast pärit kuningat), valitsenud regendina oma alaalse vennapoja eest ja toonud riigi välja totaalsest kaosest (*kakonomia* – pahakord).<sup>22</sup> Kaose käigus olevat koguni tapetud eelmine kuningas Eunomos (Heakord), Lykurgose isa või vend, kes tülitsevaid kaaskodanikke tulutult lahutada püüdnud.<sup>23</sup> Lykurgos olevat mõnda aega reisinud võõrsil (kohtudes muu hulgas Homerosega), kodumaale naastes leidnud selle jätkuvas kaoses, siirdunud Delfi oraaklilt nõu küsima ja saanud sealt jumalikud näpunäited, kuidas kodus kord maksta panna. Nii kehtestanudki ta hilisemale Spartale omase rangel distsipliinil põhineva ja terves Kreekas imetletud korralduse (*eunomia* – heakord), koos selle aluseks oleva poiste kui tulevaste kodanike karmi riikliku kasvatusena. Totaalsest kaosest sündis perfektne kord.<sup>24</sup>



Illustatsioon 5. Lykurgose monument Spartas (autor: Tennyson Fairbanks, püstitatud 1955). Kas seadusandja võidutseb siin anarhia üle (mida number 13 ilmselt tähistab) või vastupidi, jääb igapäevaste otsustada. Autori foto

See pärimus oli põhijoontes teada juba arhailise perioodi lõpul, kuigi üksikasjad võisid eri autoreil edaspidi varieeruda.<sup>25</sup> Lugu

<sup>21</sup> Nagu on rõhutanud P. Cartledge. *City and chora in Sparta*, lk. 44; N. Richer. *La religion des spartiates. Croyances et cultes dans l'Antiquité*. Paris, 2012, lk. 201–202; N. Kennell. *Spartans*, lk. 39.

<sup>22</sup> Varasem teade Lykurgose kohta on meieni jõudnud 6.-5. sajandi vahetuse e. Kr. koorilüürikut Simonideselt (fr. 628 PMG), varasem meieni jõudnud üksikasjalikum lugu Lykurgosest pärineb Herodotoselt (I 65), keda täiendavad Ephoros (*FGrHist* F 149, 174), Aristoteles (*Politiika* 1271 b; fr. 535, 611 Rose), Diodoros (VII 12) jt. Detailseima Lykurgose „biograafia” on meile pärandanud Plutarchos oma „Lykurgose elus” (elulooandmed eriti 1–6, 31).

<sup>23</sup> Plutarchos. *Lykurgos* 2.3.

<sup>24</sup> Areng kaosest korraks on rõhutatult esile toodud Herodotosel (I 65.2), Ephorosel (*FGrHist* 70 F 149), Aristotelesel (fr. 611.10 Rose) ja Plutarchosel (*Lykurgos* 2.3, 5.1–3). Korra kehtestamisele eelnenud kaost Spartas on nimetanud ka ajaloolane Thukydides (I 18.1), kes Lykurgost küll konkreetselt ei nimetanud.

<sup>25</sup> Vt. viide 22. Põhiline variaablus puudutas kuningat, kelle hooldajana Lykurgos väidetavalt tegutses, mis määratles erinevalt ka seadusandja ligikaudse daatumini. Simonidesel ja valdaval enamusel hilisematest autoritest oli Lykurgos kuningas Charillose (või Charilaose) eestkostja, millega tema tegevus dateeriti umbes kaks põlve enne Messeenia vallutamist. Kuid Herodotosel ilmneb seadusandja kuningas Leobotase eestkostjana, kes valitses Sparta kuningagenealoogia järgi neli või viis põlve Charillosest varem, ning Xenophon (*Laceaimonion põuetia*. 10.8) dateeris Lykurgose lihtsalt „Herakleidide aega”, pidades ilmselt silmas doorlaste sissetungi.



aga on vaieldamatult stereotüüpne, nii oma struktuurilt kui ka detailidelt. Reisid võõrsil kuulusid paljude tarkade meeste biograafiasse ja nõupärimine Delfi oraaklilt oli kohustuslik element igasuguse alustpaneva otsuselangetamise eel. Veelgi olulisem, stereotüüpne on kogu loo algset kaost sellest sündivale korrale vastandav struktuur, mis iseloomustab paljusid kreeka asutamislugusid, sealhulgas pärimusi seadusandjatest.<sup>26</sup> Loomulikult ei saa välistada, et midagi sarnast tõepoolest aset leidis, kuid loo kõigi elementide stereotüüpsus sunnib siin nägema pigem mütoloogilist klišeed, millel ei tarvitse ajaloolise tegelikkusega suurt tegemist olla. Sellise klišeega võib aimata sügavat rituaalset tausta<sup>27</sup> ja, nagu allpool näeme, võib käesolev lugu seonduda ka konkreetsete riitustega Orthia pühamus. Lykurgose kui isiku ajaloolisuses on sageli kaheldud ja sõltumata sellest, kas sellenimeline riigimees varajases Spartas reaalset tegutses või mitte, on praktiliselt kõik asjatundjad kindlad, et talle omistatud korraldus kujunes tegelik-

kuses pika aja vältel, arhailisest klassikalise perioodini.<sup>28</sup>

Sparta üldise korralduse kehtestamise kõrval omistati Lykurgosele alusepanekut Artemis Orthia rituaalidele. Loo järgi, mille jutustab Rooma keisririigi aegne reisijuht Pausanias, leidsid kaks venda, Alopekos ja Astrabakos, Eurotase-äärses põõsastikus pajuvõrsetest püsti hoitud jumalanna kuju, mis nad sedamaid hulluks ajas. Hullusest puhkes riid ja võitlus Sparta nelja asula elanike vahel, kes vastleitud jumalannale ohverdama asusid. See tõi kaasa tapmise altari juures, millele järgnes taud, ilmselt karistusena pühadust rüvetava mõrva eest. Kuriteo hüvitamiseks hakkasid spartalased, oraakli näpunäitel, ohverdama altaril endi seast loosiga valitud inimesi, kuni Lykurgos umbes üks inimõlv hiljem asendas inimohvri noormeeste piitsutamise, nii et altarile valgus veri jumalannat lepitas. Lykurgose poolt seatud riitust järginud spartalased Pausaniase ajani välja.<sup>29</sup>

Lykurgosele omistatud rituaal on oma põhiolemuselt meile teada, seda nii klassika-

<sup>26</sup> Lykurgose „biograafia“ mütoloogilist olemust on esile toonud näiteks H. Jeanmaire. *Couroi et Couretes: Essai sur l'éducation spartiate et sur les rites d'adolescence dans l'antiquité hellénique*, Lille, 1939, lk. 575–588; A. Szegedy-Maszak. *Legends of the Greek lawgivers Szegedy-Maszak; C. Mossé. La construction d'un mythe historique: la vie de Lycurge de Plutarque.* – D. Bouvier, C. Calame (Eds.). *Mythoi. Philosophes et historiens anciens face aux mythes (Etudes de Lettres 2)*, 1988, lk. 83–88; B. Kunstler. *The werewolf figure and its adoption into the Greek political vocabulary Kunstler*, lk. 201–205; M. Kõiv. *Ancient tradition and early Greek history Kõiv*, lk. 161–168; K.-J. Hölkeskamp. *Lykurg – des Mythos vom Verfassungstifter und Erzieher.* – E. Stein-Hölkeskamp, K. J. Hölkeskamp (Hrsg.). *Die griechische Welt*, lk. 317–320.

<sup>27</sup> Vt. M. Eliade. *The myth of the eternal return*, lk. 51–137; J. Assmann. *Das kulturelle Gedächtnis*, lk. 52–56 ja allpool viidetes 55–57 osundatud kirjandust.

<sup>28</sup> Lykurgost on peetud inimlikustatud jumalaks (G. Gilbert. *Studien zur altspartanischen Geschichte*. Göttingen, 1872, lk. 80–120; U. v. Wilamowitz-Moellendorff. *Homerische Untersuchungen (PhU 7)*. Berlin, 1884, lk. 283–285; E. Meyer. *Forschungen zur alten Geschichte*, I. Halle, 1892, lk. 269–283; K. J. Beloch. *Griechische Geschichte I 2*. Strassburg, 1913, lk. 253–256; H. Jeanmaire. *Couroi et Couretes*, lk. 575–588). Teisalt on mitmed uurijad pidanud Lykurgost ka reaalseks seadusandjaks (G. Huxley. *Early Sparta*. London, 1962, lk. 41–49; W. G. Forrest. *A History of Sparta. 950–192 B.C.* London, 1968, lk. 60; C. M. Stibbe. *Das andere Sparta*, lk. 69–88). „Lykurgose korralduse“ järkjärgulist kujunemist on rõhutanud nt.: E. N. Tigerstedt. *The Legend of Sparta in classical antiquity I*. Stockholm–Göteborg–Uppsala, 1965, lk. 36–78; P. Cartledge. *City and chora in Sparta*, lk. 102–159; M. Nafissi. *Aristokraten und Damoden. Untersuchungen zur inneren Entwicklung Spartas im 7. Jahrhundert v. Chr. und zur politischen Funktion der Dichtung des Tyrtaios*. Stuttgart, 1991, lk. 31–150; L. Thommen. *Lakedaimonion Politeia*. Stuttgart, 1996; S. Hodkinson. *The development of Spartan society and institutions in the Archaic period.* – L. G. Mitchell, P. J. Rhodes (Eds.). *The Development of the Polis in Archaic Greece*, London–New York, 1997, lk. 83–102; M. Meier. *Aristokraten und Damoden. Untersuchungen zur inneren Entwicklung Spartas im 7. Jahrhundert v. Chr. und zur politischen Funktion der Dichtung des Tyrtaios*. Stuttgart, 1998, lk. 222–226; K. W. Welwei. *Sparta. Aufstieg und Niedergang einer antiken Großmacht*. Stuttgart, 2004, lk. 34–93; J. Christien, F. Ruzé. *Sparte. Géographie, mythes et histoire*. Paris, 2007, lk. 51–52.

<sup>29</sup> Pausanias III 16.6–11.

lisest ajajärgust kui ka hilisemast, Pausaniase kaasaegsest Rooma perioodist.<sup>30</sup> Riituse laad oli selles ajavahemikus muutunud. 4. eelkristliku sajandi ajaloolane Xenophon ja tema kaasaegne filosoof Platon, mõlemad Sparta korralduse suured austajad, teatavad rituaalsest võitlusest Orthia altaril, mille seadusandja kehtestanud noormeeste taluvuse proovina. Üks rühm püüdis selle käigus röövida juustu jumalanna altarilt ja teine peksis ründajaid piitsadega tagasi. Xenophoni sõnul tahtis Lykurgos sellega näidata, et kestva kuulsuse nimel tasub lühemat aega valu tunda.<sup>31</sup> Rooma perioodil seevastu, mille rituaali tunneme Pausaniase ja teiste hiliste autorite vahendusel, oli võitlus altaril kadunud ja asendatud üsna lihtsakoelise peksurituaaliga, kus noormehed arvuka vaatajaskonna ees altaril piitsa said ja Orthia preestrinna väikest kujukest käes hoides otsustas, kas peksjad ikka täiest hingest oma tööd tegid – nõrga löömise korral muutus kujuke tema käes talumatult raskeks.<sup>32</sup> Ühe autori sõnul lasknud poisid end vahel koguni surnuks peksta.<sup>33</sup> Riituses nähti Lykurgose karmi korralduse ehedat ilmingut ja see meelitas kohale pealtvaatajaid kogu Kreeka-Rooma maailmast, nii et publiku jaoks tuli kivitribüünidki üles seada (illustratsioon 4). Piitsutusele järgnes „Lüüdlaste protsessioonina” tuntud rongkäik.<sup>34</sup> Nüpeldusvõitluse võitjad, ilmselt need, kes end kõige kauem peksta lasid, said eluaegse austava tiitli *bomonikas* (altarivõitja).<sup>35</sup>

## Riituse sünnilugu ja arhailine kultus

Pausanias, kellelt Orthia riituse päritolulugu teada, elas ja kirjutas 2. sajandil p. Kr., seega kultuse algaegadest ligi tuhat aastat hiljem, ja nägi esitatud loos seletust oma kaasaegse, seega Rooma perioodi piitsutusrituaali tekkele. See rituaal oli aga kindlasti hilise arengu tulemus, sest, nagu nägime, tundsid klassikalise perioodi autorid altaril toimunud piitsutamist sootuks teisel kujul, kahe noortegrupi vahelise võitlusena, ja pole põhjust arvata, et nad oleksid hilisemas stiilis peksmise nimetamata jätnud, kui see olnuks nende ajal juba kehtestatud. Pausaniase kui hilise autori poolt hilise rituaali põhjenduseks toodud lugu on aga varase traditsiooni vaatekohalt kahtlase väärtusega ja nii ongi viimasel ajal mõnedki uurijad leidnud, et tegemist on hilise väljamõeldisega, millest Orthia varase kultuse ja selle tekke kohta midagi väärtuslikku võtta pole.<sup>36</sup>

Kuid Pausaniase lugu ei saa kõigis oma osades hiline olla. Kaos ja pühaduseteotus saavad siin alguse võitlusest altaril, millel pole Rooma-aegse piitsutusrituaaliga mingit seost, kuid mis sobib suurepäraselt seletamiseks Xenophoni ja Platoni aegadel altaril aset leidnud võitlust. Ilmselt pidi võitlus rituaali seletusloos sisalduma juba tol perioodil. Rituaalse võitlusega seonduvad ka Pausaniase loos ilmnev hullus ja, nagu kohe näeme, ka jumalanna kuju väidetavad leidjad Alopekos ning Astrabakos. Viimaste näol on tegemist tähelepanuväärt tüüpidega. Alopekose nimi

<sup>30</sup> Riituse ja selle tähenduse kohta, olgu religioosest küljest või Sparta ühiskonna ja kasvatussüsteemi vaatekohalt, vt. M. P. Nilsson. *Griechische Feste von religiöser Bedeutung*. Leipzig, 1906, lk. 191–195; A. Brelich. *Paides e parthenoi*. Roma, 1969, lk. 130–138; H. Jeanmaire. *Couroi et Couretes*, lk. 515–523; C. Calame. *Les chœurs des jeunes filles en Grèce archaïque I: Morphologie, fonction religieuse et social*. Roma, 1977, lk. 276–281 ja eriti N. M. Kennell. *The Gymnasium of virtue. Education and culture in Ancient Sparta*. London, 1995, lk. 70–97, kes on ka kokku kogunud ja publitseerinud kõik asjasse puutuvad tõendid (lk. 149–161).

<sup>31</sup> Xenophon. *Lakedaimonion politeia* II 9; Platon. *Nomoi*. I 633.

<sup>32</sup> Pausanias III 16.11; muud allikad leiab: M. Kennell. *The Gymnasium of virtue*, lk. 149–161.

<sup>33</sup> Plutarchos. *Lykurgos* 18.2; *Inst. Lac.* 40.

<sup>34</sup> Plutarchos. *Aristeides* 17.10.

<sup>35</sup> Hyginus. *Fabulae* 261 ja mitmed Rooma-aegsed inskriptsioonid võitjate annetatud kujude alustel (IG V 1. 554, 652–654, vt. A. M. Woodward. *Inscriptions*. – R. M. Dawkins (Ed.). *The sanctuary of Artemis Orthia at Sparta* Dawkins, lk. 285–277, vt. nr. 142–144).

<sup>36</sup> P. Bonnechere. *Orthia et la flagellation des éphèbes spartiates. Un souvenir chimérique de sacrifice humain*. – *Kernos* 6, 1993, lk. 15–18; N. M. Kennell. *The Gymnasium of virtue*, lk. 79–82; J. Ducat. *Spartan education. Youth and society in the classical period*. Swansea, 2006, lk. 251–252.



Illustratsioon 6. Steen arhailise perioodi vaasilt: Hephaistos muula seljas sileenide ja menaadide (Dionysosose hullunud austajannade) keskel. LIMC, Hephaistos nr. 142a.

tuleneb sõnast *alopex* – rebane. Rebaste seos Orthia rituaaliga ilmneb ühe hilise leksikograafi märkusest, mille kohaselt pidid noorukid enne piitsutamist läbima nn. rebaste perioodi linnast väljas.<sup>37</sup> Pole kahtlust, et rebane seondus spartalaste silmis valu kannatamisega, nagu osutab tuntud lugu Sparta poisist, kes peitnud varastatud rebast oma kehakatte all, ja kuna varguselt tabatud poisid said karistuseks piitsa, mitte sellepärast, et varastasid, vaid seepärast, et jäid vahele, lasknud ta rebasel küünte ja hammastega oma sisikonna lõhki rebida ning surnud, et mitte teolt tabatult häbisse jääda.<sup>38</sup> Peale selle on rebane kõikjal tuntud kavala ja vilka loomana, kes sobib suurepäraselt kajastama klassikalise perioodi röövi- ja võitlusrituaalis tarvilikku otsustavust, leidlikkust ja kiirust. Rebasemees Alopekos sobib seega suure-

päraselt klassikalise ajastu võitlusrituaali seletuslukku, kuid on üsna kohatu Rooma perioodi tuima piitsutuse juures.<sup>39</sup>

Ka Alopekose vend Astrabakos seondus kindlalt Artemis Orthia kultusega. Tema väike pühamu paiknes Orthia kultuspaiga vahetus naabruses ja mujalt Lakoonikast teame, et Artemisele pühendatud kultuslaulud olid tuntud *astrabaka* nime all.<sup>40</sup> Astrabakose nimi tuleneb spetsiaalselt naistele mõeldud muulasadulast – *astrabe*.<sup>41</sup> Võime seega öelda, et muula-sadula-mees Astrabakos lasi naistel enda seljas sõita. Muul aga oli kreeklaste meelest tiirane elukas, arvatavalt eriti suure peenisega, nagu teda on kujutatud paljudel vaasidel, kus ta enamasti kannab seljas purjus jumalat Hephaistost, ümbritsetuna seksuaalselt erutatud saatüritest ja sileenidest (illustratsioon 6).<sup>42</sup> Ka Astrabakos ise oli sek-

<sup>37</sup> Hesychios s.v. *fuaxir*. Hesychiose järgi olevat rebaseid Spartas tähistatud sõnaga *fuai* (Hesychiose märkuse ja Orthia riituse seose kohta vt. J. P. Vernant. *Mortals and immortals. Collected essays.* Princeton–New Jersey, 1992, lk. 241; N. M. Kennell. *The Gymnasium of virtue*, lk. 122; D. Ogden. *The crooked kings of ancient Greece*, lk. 113; J. Ducat. *Spartan education*, lk. 185, 254–255).

<sup>38</sup> Plutarchos. *Lykurgos* 18.1.

<sup>39</sup> J. Ducat. *Spartan education* (lk. 192, 254–255) on õigusega rõhutanud rebaste, ja seega ka Alopekose, sobivust klassikalise perioodi varguse-rituaali konteksti.

<sup>40</sup> Herodotos VI 69.3 (Astrabakose pühamu). Probus, tsit. M. P. Nilsson. *Griechische Feste von religiöser Bedeutung*, 198 n. 1 (*astrabaka* Artemise auks).

<sup>41</sup> Athenaios XIII 583b–c. Vt. A. Mau. *Astrabe*. – *RE* 4, 1896, lk. 1792–1793.



Illustratsioon 7. Elevantiluust ripats jumalanna kujutisega Orthia pühamust (7. sajand e. Kr.).

suaalselt aktiivne ja kaval, nagu näitab Herodotose jutustatud lugu, mille järgi ta võtnud kord ühe ajaloolise Sparta kuninga kuju, et magada tolle äraolekul tema naisega ja sigitada tulevane kuningas Demaratos, kes, tõsi küll, hiljem ebaseadusliku sünnipära ettekäändel troonilt tõrjuti.<sup>43</sup> Demaratosel oponent olevat teda hiljem pilgates muulaajaja pojaks nimetanud,<sup>44</sup> mis näitab veel kord seost Astrabakose ja muula vahel.

Niisiis leidsid jumalanna kuju Pausaniase

järgi rebasemees Alopekos ja muulamees Astrabakos, mõlemad kindlalt Orthia kultusega seotud mütoloogilised tegelased.<sup>45</sup> Alopekos näib seostuvat klassikalise perioodi rituaaliga ja Astrabakost austati kindlasti juba Herodotose ajal, kes tema armuseiklusest jutustab meile loo, seega hiljemalt varajasel klassikalisel ajal. Kuid nagu kohe näeme, sobivad kahe venna hullus Pausaniase loos ja Astrabakose seksuaalsus veelgi varasema, arhailise perioodi kultuse konteksti.

Arhailise aja Orthia pühamust on leitud arvukalt kultuse grotesksele ja seksuaalsele küljele viitavaid esemeid.<sup>46</sup> Ühelt poolt teame karmiilmelise tiivulise jumalanna kujukesi (illustratsioon 7), küllap osutamas julmadele joontele tema kultuses juba tol ajal. Selle kõrval on keraamilisi maske, mis kujutavad kas ilusaid noori või õudustäratavaid vanu nägusid (illustratsioon 8–9). On abielurituualile viitavaid noorpaaride kujutisi (illustratsioon 10) ja palju otseselt erootilise alatooniga, võimalik et viljakuskultusele viitavaid leide. Nende seas on üle saja erekteerunud peenisega (ithüfalloslikku) väikese mehekuju ja alasti naisekujusid, neist kümme „istuv poosis, jalad harkis ja suguelundid selgelt esile toodud”.<sup>47</sup> Peale selle on leitud hulk vasest ripatsilaadseid paksude alasti vilepillipuhujate ja tantsijate kujutisi, millised tavaliselt seonduvad veinijumal Dionysose kultusega ja on tingimisi samastatavad teda saatvate seksuaalselt erutatud sileenidega

<sup>42</sup> Aristoteles. *Historia Animalum* 577b. Hephaistost muulal kujutavad vaasimaalid on kataloogitud ja illustreeritud: LMC, 5. 1990, Hephaistos (vt. eriti nr. 106, 116, 117, 133, 138bcd, 139acd, 142af, 144b, 154, 156b, 157deg, 163a, 164a, 165d, 166); selle stseeni tuntust Lakoonikas tõendab üks Rhodoselt leitud lakoonika karikas (A. Seeberg. *Astrabica* (Herodotus VI, 68–69). – SO 61, 1966, lk. 53; M. Pipili. *Laconian Iconography of the sixth century BC*. Oxford, 1987, lk. 54).

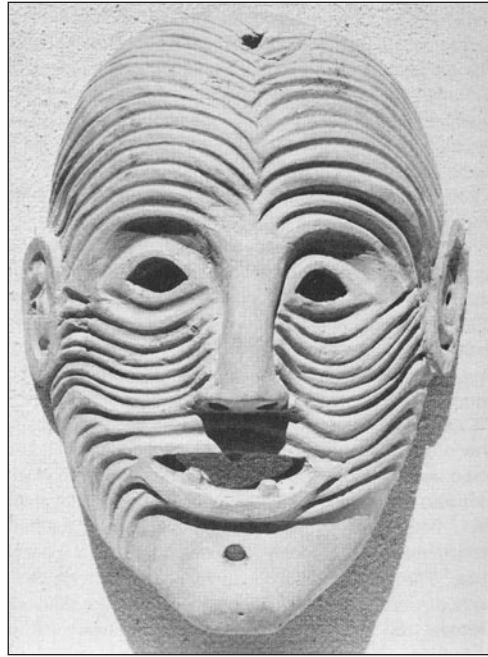
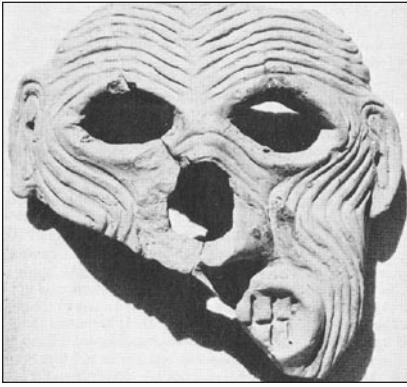
<sup>43</sup> Herodotos VI 69. Selle loo tõlgenduse kohta vt. W. Burkert. *Demaratos, Astrabakos und Herakles. Königsmythos und Politik zur Zeit der Perserkriege* (Herodot 6, 67–69). – MH 22, lk. 166–177 (kes on, tõsi küll, jätanud tähelepanuta Astrabakose fallosliku iseloomu) ja A. Seeberg. *Astrabica*, lk. 62–64.

<sup>44</sup> Herodotos VI 68.2.

<sup>45</sup> Astrabakose olemuse ja Orthia kultusega seotuse kohta vt. S. Wide. *Lakonische Kulte*. Leipzig, 1893, lk. 279–280; E. Bethe. *Astrabakos*. – RE 4, 1896, lk. 1792; W. Burkert. *Demaratos, Astrabakos und Herakles*, lk. 171–174; A. Seeberg. *Astrabica*; D. Ogden. *The crooked kings of ancient Greece*, lk. 111–115.

<sup>46</sup> Tõendusmaterjal on hästi esitatud inglaste poolt 20. sajandi algul teostatud kaevamiste esinduslikus publikatsioonis: R. M. Dawkins (Ed.). *The sanctuary of Artemis Orthia at Sparta* Dawkins.

<sup>47</sup> R. M. Dawkins. *The sanctuary*. – R. M. Dawkins (Ed.). *The sanctuary of Artemis Orthia at Sparta*, lk. 1–51, viidatud 156 loetles 11 sedalaadi naisekujukest („women in a sitting posture with the legs apart: the pudenda often marked conspicuously”), kuid ei esitanud nende kohta, küllap häbitundest tingitult, ühtki illustratsiooni. Muu leiutamaterjali kohta vaata järgmist viidet.



◀ ▲ Illustratsioon 8–9. Arhailise perioodi maskid Orthia pühamust. J. B. Carter. *Masks and poetry in early Sparta*, lk. 90 pildid 2–4.

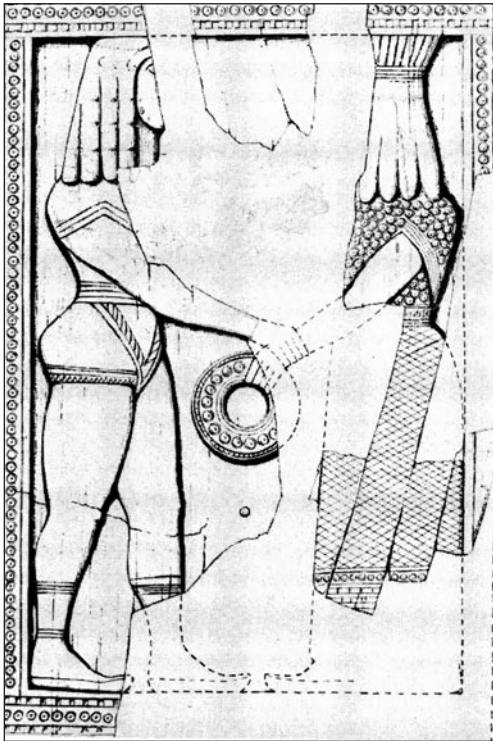
(illustratsioonid 6 ja 11). Seksuaalsus ja rituaalne eksalteeritus mängisid varajases Orthia kultuses kindlasti olulist rolli.<sup>48</sup>

Vahest erilist tähelepanu väärib selles seoses üks 580. aasta paiku e. Kr. valmistatud ja Orthia pühamule annetatud savipeeker (illustratsioon 12).<sup>49</sup> Selle säilinud katkel näeme kolme paksu alasti meestantsijat, kel-

lest üks näib hirmust ekskrementeerivat, sest teda jälitab hiigelsuure rippuva peenisega karvane saatür. Tantsijate vahel on kolmik, kellest kaks toimetavad suguakti. Tegelane, kelle tagumik on sihikule võetud, näib ebaatraktiivselt lovev ja paks. Tema soo üle võib vaielda, ent kuna kõik ülejäänud tegelased on meessoost ja otseselt miski ei osuta antud

<sup>48</sup> R. M. Dawkins. The terracotta figurines. – R. M. Dawkins (Ed.). *The sanctuary of Artemis Orthia at Sparta*, lk. 145–162 (karmi tiivulise jumalanna kujutised, lk. 155–156: ithüfalloslikud ja muud, sageli saatürilaadsed, mehekujukesed); G. Dickins. The masks. – R. M. Dawkins (Ed.). *The sanctuary of Artemis Orthia at Sparta*, lk. 163–186, eriti lk. 166–169 (maskid); J. B. Carter. *Masks and poetry in early Sparta*. – R. Hägg, N. Marinatos, G. C. Nordquist (Eds.). *Early Greek cult practice*, Stockholm, 1988, lk. 88–98, viidatud lk. 94–96 (noorpaaride kujutised); A. J. B. Wace. The lead figurines. – R. M. Dawkins (Ed.). *The sanctuary of Artemis Orthia at Sparta*, lk. 276 (paljad eksalteeritud meestantsijad). Sedalaadi leiumaterjali tõlgenduse kohta vt. eriti J. P. Vernant. *Mortals and immortals*, lk. 225–231; N. Waugh. *Visualising fertility at Artemis Orthia's site*. – W. G. Cavanagh, C. Gallou, M. Georgiadis (Eds.). *Sparta and Laconia from prehistory to pre-modern* (British School at Athens Studies 16), London, 2009, lk. 160–166.

<sup>49</sup> Dawkinsi kogumikus (viites 20) kõnealust peekrit ei käsitletud ja selle kujutist ei avaldatud. Esmakordselt tegi seda E. A. Lane. *Lakonian vase painting*. – *ABSA* 34, 1933–34, lk. 99–198 (160; joonistus ja foto tahvilil 39a–40); detailsemalt on seda kirjeldanud C. M. Stibbe. *Lakonische Vasenmaler der sechsten Jahrhunderts v. Chr.* Amsterdam–London, 1972, lk. 221–222, nr. 64 (temalt ka dateering *ca* 580–575) ja lähemalt ka M. Pipili. *Lakonian iconography of the sixth century BC*, lk. 65 (nr. 179, Fig. 95). Orthia riituse olemuse mõistmiseks on antud jooginõu dekoratsiooni tähendust põhjalikult vaiginud A. Seeberg. *Astrabica*, lk. 65–69; A. Powell. *Sixth-century Lakonian vase-painting: continuities and discontinuities with the 'Lykourgan' ethos*. – N. Fisher, H. van Wees (Eds.). *Archaic Greece. New approach and new evidence*, London, 1998, lk. 130–135; N. Waugh. *Visualising fertility at Artemis Orthia's site*, lk. 163–164.



Illustratsioon 10. Elevantiluust plaadike noorpaari kujutisega Orthia pühamust; 7.–6. sajand e. Kr. J. B. Carter. *Masks and poetry in early Sparta*, lk. 94

isendi naissoole, näib tõenäoline, et tedagi tuleks tingimisi meheks lugeda.<sup>50</sup> Partner, kes teda tagantpoolt töötleb, sirutab oma ebaloomulikult pika parema käe üle kummarduja



Illustratsioon 11. Miniatuursete vaskkujukesed arhailisest Orthia pühamust Sparta muuseumis. Autori foto

selja, millel on näha viis paralleelset triipu. Väga võimalik, et kujutatud on piitsu ja piitsavorpe.<sup>51</sup> Sellisel juhul oleks meil tegu piitsutusega ühendatud homoseksuaalse suguakti, ehk teisisõnu, eheda seksuaalvägivallaga.

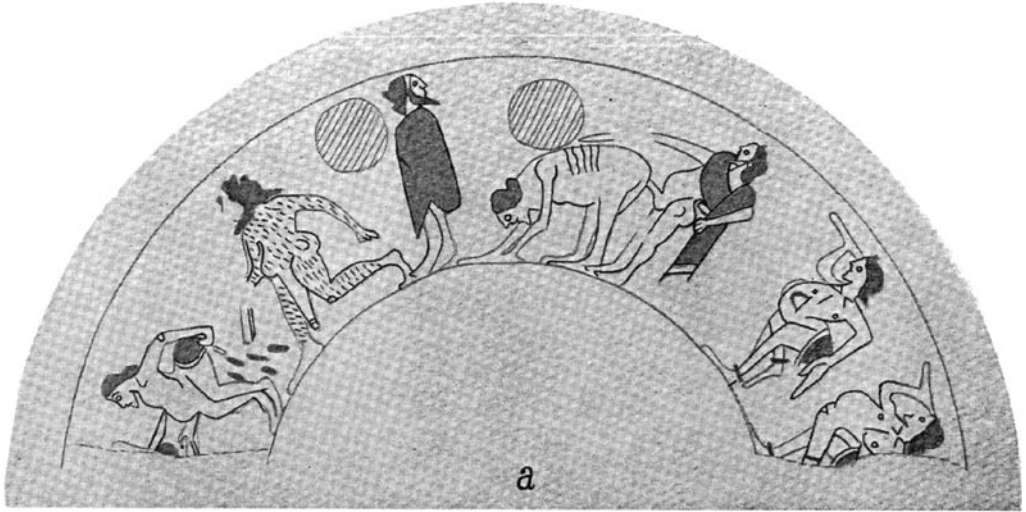
Kuivõrd kõnealune jooginõu annetati Orthia pühamule, peab ta siinse kultusega ka seotud olema. Kujutatu seksuaalne üldtoon, sealhulgas paksud tantsijad, haakub hästi muu leiumaterjaliga, kuid stseeni lähem tähendus jääb mõistatuseks. Juhul kui tantsijate ebaloomulikult punnis tagumikud ja kõhud, samuti karvane saatür, kujutavad groteskset kostümeeringut, nagu vahel arvatud, võiks siin olla tegu reaalse rituaaliga,<sup>52</sup> ning juhul, kui tõepoolest on kujutatud seksuaalobjekti piitsutamist, võib see haakuda nii Sparta noormeeste kasvatuses oma osa mänginud poistearmastuse kui ka hilisemast ajast tuntud piitsutusrituaal-

<sup>50</sup> A. Lane. Lakonian vase painting, lk. 160; C. M. Stibbe. Lakonische Vasenmaler der sechsten Jahrhunderts v. Chr., lk. 222; M. Pipili. Laconian iconography of the sixth century BC, lk. 65 pidasid teda naiseks, A. Powell. Sixth-century Lakonian vase-painting: continuities and discontinuities with the 'Lykourgan' ethos, lk. 131–135 ja J. Ducat. Spartan education, lk. 200 aga meheks.

<sup>51</sup> A. Powell. Sixth-century Lakonian vase-painting: continuities and discontinuities with the 'Lykourgan' ethos, lk. 132–134.

<sup>52</sup> A. Powell. Sixth-century Lakonian vase-painting: continuities and discontinuities with the 'Lykourgan' ethos, lk. 139–135. M. Pipili. Laconian iconography of the sixth century BC, lk. 65 nägi siin viljakusrituaali ja pidas falloslikku saatüri viljakusdeemoniks, järgides kontseptsiooni Orthiast kui viljakusjumalannast (H. J. Rose. The cult of Orthia. – R. M. Dawkins (Ed.). The sanctuary of Artemis Orthia at Sparta, lk. 399–407; J. B. Carter. The masks of Orthia. – AJA 91, 1987, lk. 355–383; *idem*, *Masks and poetry in early Sparta*. Viljakus ja sünnitus võisid kultuses oma rolli mängida (sellest allpool), kuid saatürite tõlgendamiseks viljakusdeemoneina pole siiski põhjust (vt. F. Lissarague. On the wildness of satyrs. – T. H. Carpenter, C. Faraone (Eds.). *Masks of Dionysos*, lk. 207–220. London–Ithaca, 1993, lk. 207–220).

<sup>53</sup> Pole kahtlust, et Spartas, nagu teisteski Kreeka riikides, oli kombeks, et täiskasvanud mehed võtsid teismelisi poisse oma hoole alla, ja et nii kujunenud paaride vahel sügenesid ka erootilised suhted (nähtus, mida kreeklased tähistasid sõnaga *paiderastia* – poistearmastus): Sparta poistearmastuse kohta vt. näiteks P. Cartledge. The politics of Spartan pederasty. – PCPhS 2007, 17–36; B. Sergent. *Homosexualité et initiation chez les peuples indo-européennes*, Paris, 1984, lk. 402–423; S. Link. Education and pederasty in Spartan and Cretan society. S. Hodkinson. *Sparta. Comparative approaches*, Swansea, 2009, lk. 98–111 (Link küll vaidlustab Sparta poistearmastuse otsest institutsionaliseeritust, kuid mitte selle olulisust Sparta ühiskonnas).



Illustratsioon 12. Stseen jooginõult Orthia pühamust varajases 6. sajandist e.Kr. E. A. Lane. Lakonian vase painting, tahvel 39.

liga.<sup>53</sup> Stseeni võib tingimisi seostada ka ühe hilise allika märkusega, et noored spartiaadid pidid regulaarselt end alasti näitama valitsejatele (efooridele), kelle korraldusel need, kes ülekaalus või nõrgad ja lodevad, peksa said.<sup>54</sup> Pole küll usutav, et tegu oleks nimetatud nähtuste realistliku kujutamise, sest kodanikusoost noorukeid respektiivaid kreeka poistearmastamistavasid silmas pidades on raske uskuda, et otsene seksuaalvägivald võinuks Sparta kasvatusüsteemis aktsepteeritud olla. Kogu stseen ei meenuta sugugi hilisemast ajast tuntud piitsutusrituaale ning ka paks ja lodev seksuaalobjekt on reaalsuse jaoks liialt erinev treenitud ja pigem ala- kui ületoidetud Sparta noorukist. Kuid stseen võib anda edasi Orthiaga seonduva rituaalse kompleksi üldist tonaalsust, käsitledes detaile vabalt ja küllap võimendades grotesksust.

Tõlgenduse ebakindlusest hoolimata pole

kahtlust, et kujutatu vastandub Kreeka linnriikide, eriti Sparta, kodaniku ideaalpildile. Distsipliini, vapruste ja uhkuse asemel, mida lükurgoslik kasvatus ning Orthia altaripiitsutus pidid edendama, näeme siin ohjeldamatust, paanikat ja alandust. See ei või olla juhuslik, sest ka muu leiumaterjal viitab analoogilistele joontele arhailises Orthia kultuses. Selles pole ka midagi üllatavat, sest mujaltki, olgu Kreekast või väljastpoolt, võib sarnaseid tunnuseid näha nii täisikka viivate initsiatsioonirituaalide kui ka viljakuskultuste juures. Initsiatsioonirituaalide käigus on noori erinevates kultuurides ajutiselt ühiskonnast eraldatud (nii nagu pidid Sparta poisid enne piitsutust „rebastena” mõnda aega linnast eemal olema), neid on hirmutatud, sunnitud läbima piinarikkaid katsumusi, seksuaalselt ära kasutatud ja sümboolselt koguni surmatud, enne kui nad arvati täisväärtuslike kogukon-

<sup>54</sup> Aelianos. *Varia historia* 14.7; vt. J. P. Vernant. *Mortals and immortals*, lk. 235.

<sup>55</sup> Initsiatsioonirituaalide üldise loogika kohta vt. eriti A. van Gennep. *The rites of passage*. Chicago, 1960, lk. 65–115; M. Eliade. *Rites and symbols of initiation: The mysteries of birth and rebirth*. Woodstock, 1995; initsiatsioonirituaalide kohta Kreekas, nende seose kohta kreeka mütolooiaga ja mõju kohta näiliselt ajaloolistele lugudele vt. H. Jeanmaire. *Couroi et Couretes*; A. Brelich. *Paides e parthenoi*; B. Sergent. *Homosexualité et initiation chez les peuples indo-européennes*; A. Moreau. *Initiation en Greece antique*. – *DHA* 18, 1992, lk. 191–244; J. Bremmer. *Greek religion*. Oxford, 1994, lk. 44–50; H. S. Vernsel. *Myth and ritual. What's sauce for the goose is sauce for the gander: myth and ritual, old and new*. – L. Edmunds (Ed.). *Approaches to Greek myth*, lk. 25–90. Baltimore–London, 1990; K. Dowden. *The uses of Greek mythology*. London–New York, 1992, lk. 102–118; *idem*. *Initiation: the key to myth?* – K. Dowden, N. Livingstone (Eds.). *A Companion to Greek Mythology*, lk. 487–505. Malden–Oxford–Chichester, 2011; M. Kõiv. *Ancient tradition and early Greek history*, lk. 77–118; eesti keeles: P. Vidal-Naquet. *Must kütt ja Ateena efebäia*. – *Akadeemia* 1995, nr. 2, lk. 355–380.

naliikmetena meeste hulka.<sup>55</sup> Viljakuskultuse juures leiame analoogseid jooni. Nii kuulusid Kreekas jumalanna Demeteri auks peetavate Thesmophoria pidustuste raamesse sündsusetu fraseoloogia ja žestikulatsioon (*aischrologia* – häbitu kõne), ähvardused meeste vastu ja lood nende kastreerimisest. See seondus tõenäoliselt sümboolse surmaga (Demeteri tütre Kore röövimisega allilma) ja päädis viljakuse võidulepääsu tähistava uue sünni – Kalligeneia (Kaunissünnitaja) – pühitsemisega pidustuste lõppfaasis, mis tõenäoliselt märkis mingil moel Kore taastõusmist allilmast.<sup>56</sup> Lähis-Idas viljakusjumalanna Ištari kultusest teame groteskseid ekstaatilisi ja sootuid (või mõlemasoolisi) tegelasi, kes tähistasid ühendust surmavallaga (kuhu Ištar oli laskunud, et sealt siis tagasi tulla) ja löid rituaalse kaose, mis nähtavasti eelnes jumalanna naasmist tähistava korra ning hierarhia kehtestamisele.<sup>57</sup> Kõik need jooned haakuvad suurepäraselt Orthia kultuses ilmnevaga. Siingi oli vaieldamatult tegu poiste kui tulevaste Sparta kodanike (kuid ka tüdrukute, nagu osutab ülalviidatud Alkmani poeem) initsiatsiooniga, mis võis omakorda kombineeruda viljakuskultusega. Rituaalne kaos koos ähvarduste ja groteskse seksuaalsusega, millest võitluse ja piisutuse läbi kord sünnitati, sobib mõlemas seoses ja moodustas ilmselt olulise komponendi arhailise perioodi Orthia kultuses.

Alopekos, ja eriti Astrabakos, sobivad oivaliselt sellisesse groteskselt seksuaalsesse

ja vägivaldsesse kultuskonteksti. Klassikalisel perioodil ja Rooma ajal aga pole ohjeldamatuses ega ekstaatilisusest Orthia kultuses (nagu ka Spartas tervikuna) enam suurt andmeid. Platon otseselt eitas selliste joonte olemasolu Spartas ja kuigi tema väidet võis mõjutada soov näha Spartat oma ideaalriigi vaimus, pole ometigi põhjust kahelda, et „lükurgoslik” kasinus ja karmus olid varasema groteskse seksuaalsuse tahaplaanile tõrjunud.<sup>58</sup> See aga näitab, et Astrabakos ja Alopekos pidid olema pärimusse integreeritud varasel ajal, kui nende kehastatud erootiline grotesk ja hullumeelne ohjeldamatus Orthia riituse ilmet kujundasid. Hiljem, kui kõnealused jooned kadunud, polnuks selliste tegelaste mängu toomisel riituse seletusloos enam mingit mõtet.

Eespool sai osutatud, et ka lugu võitlusest altari ümber peab pärinema hiljemalt Xenophoni ja Platoni ajast. Seega võime tõdeda, et Pausaniase hilisusest hoolimata sisaldab tema jutustatud lugu Orthia kultuse asutamisest mitmeid olulisi varasest ajast pärit motiive. Loomulikult olid need mugandatud hilise rituaali üksikasjadega, kuid sellegipoolest pole kahtlust, et nii loo üldstruktuur kui ka mitmed detailid olid säilitanud vastavuse ammusele traditsioonile. Juba arhailisel perioodil oli pärimus kultuse rajamisest tõenäoliselt struktureeritud arenguna hullumeelsuselt ja kaoselt karmile korrale, küllalt varakult pidid seda kaost kajastama võitlus jumalanna altari ümber, aga ka kuju

<sup>56</sup> Vt. W. Burkert. *Greek religion*. Oxford, 1984, lk. 242–246; M. Golden. *Male chauvinists and pigs*. – *Echos du Monde Classique/Classical Views* 32, n.s. 7, 1988, lk. 1–12, eriti 5–7; M. Dillon. *Girls and women in classical Greek religion*. London–New York, 2002, lk. 110–120.

<sup>57</sup> Ištari kultusega seonduvad ebamäärast sugu maskeeritud ja ekstaatiliselt tantsivad ning musitseerivad homoseksuaalsed tegelased (*assinnus, kurgarris ja kulu'us*): vt. W. Roscoe. *Priests of the goddess: gender transgression in ancient religion*. – HR 35, 1996, lk. 195–230, eriti 213–216; S. Teppo. *Sacred marriage and the devotees of Ištar*. – M. Nissien, R. Uro (Eds.). *Sacred marriages. The divine-human sexual metaphor from Sumer to early christianity*, lk. 75–92. Winona Lake, Indiana, 2008. Olgu siin märgitud, et Carter (J. B. Carter). *The masks of Ortheia* on postuleerinud tugevaid ida mõjusid Orthia kultusele. Materiaalses kultuuris on ida mõjud seal kindlasti nähtavad (vt. K. Kopanias. *Some ivories from the geometric stratum at the sanctuary of Artemis Orthia, Sparta: interconnections between Sparta, Crete and the Orient during the late eighth century BC*. – W. G. Cavanagh, C. Gallou, M. Georgiadis (Eds.). *Sparta and Laconia from prehistory to pre-modern* (British School at Athens Studies 16), London, 2009, lk. 123–131.).

<sup>58</sup> Platon. *Nomoi* 637 a–b. Sparta elulaadi teatud karmistumises klassikalisel perioodil pole arheoloogilise leiumateterjali, seejuures paljuski just Orthia kultuspaiga leidude põhjal suuremat kahtlust (vt. G. Dickins. *The growth of Spartan policy*. – JHS 32, 1912, lk. 1–42, eriti 17–26; E. N. Tigerstedt. *The Legend of Sparta in classical antiquity*, lk. 68–78; C. Mossé. *Sparte archaïque*. – PP 28, 1973, lk. 7–20, eriti 12–20; kriitilisemalt S. Hodkinson. *The development of Spartan society and institutions in the Archaic period*, lk. 94–96).



arvatavad leidjad, tiirane „muul” Astrabakos ja kaval „rebane” Alopekos, ning loomulikult pidi korra loomine õige rituaali kehtestamise teel olema hiljemalt klassikalisel ajal omistatud Lykurgosele.<sup>59</sup> Kas ka inimohvri motiiv tuleneb juba varasest pärimusest või mitte, on võimatu otsustada, kuid igal juhul sobib see initsiatsioonirituaalidele omase sümboolse surmaga. Kõike kokku võttes võime olla üsna kindlad, et juba varajasest ajast peale olid riitus ja kultuse algusest kõnelev pärimus omavahel lõimunud nii, et mõlemal tasandil vastandus esmane kaose ja pahupidipööratus selle ületamise läbi loodavale korrale.

### Orthia pühamu kui mälu paik

Niisiis teadsid spartalased tõenäoliselt juba arhailisest ajast peale rääkida lugusid sellest, kuidas Lykurgos oli pannud aluse nende riigi tulevasele korraldusele ja kuidas ta oli kehtestanud riituse Orthia pühamus. Mõlemal juhul oli seadusandja ületanud eelneva sügava kaose. Näib kindel, et kultuslik ja üleriiklik kaos ning korraloome pidid spartalaste meelest ühte kuuluma, mida kinnitab tõsiasi, et Pausaniase toodud genealoogia paigutab Alopekose ja Astrabakose, seega hulluse ja pühaduseteotuse jumalanna altaril, vahetult Lykurgose-eelsesse inimpõlve.<sup>60</sup> Veelgi enam, Lykurgose eelkäija, tema isa või vend Eunomos, oli mäletatavasti tapetud ohvrinoaga, kui püüdis lahutada tülitsejaid.<sup>61</sup> Tapariist osutab, et tüli pidi toimuma ohvrialtari juures, ja me võime õigusega küsida, kas polnud see mitte Orthia altar ning kõnealune tüli mitte seesama, mis vallandas verevalamise, taudi ja inimohvri ning

viis lõpuks piitsutusriituse kehtestamisele.

Ka piitsutusrituaal seob Orthia kultuse Lykurgose korraldusega üldisemas plaanis, sest piitsal oli tähtis roll kogu Sparta riigi „lükurgoslikul” distsiplineerimisel ja märkimisväärusel moel oli sealgi peks ühendatud vargusega. Mäletatavasti kehtestas Lykurgos Sparta korralduse tagatisena noorte karmi kasvatus, mis tagas põlvest põlve väärikate kodanike ja seega kogu riigi taastootmise. Kasvatusse kuulus poiste piitsutamine ülestumiste eest selleks spetsiaalselt amettesse pandud piitsakandjate (*masitgophoroi*) poolt.<sup>62</sup> Samas õhutati poisse toitu varastama, kuid peksti, kui nad vahele jäid.<sup>63</sup> Piits ja vargus kuulusid seega kindlalt Lykurgose korralduse juurde. Orthia pühamus aga oli Lykurgos, nagu nägime, pannud aluse kasvatustsotsi loomulikkuse lõppu tähistavale rituaalile, kus noorukid varastasid (või röövivad) juustu ning said piitsaga pekstud seni, kuni varguse edukalt toime panid. Nii kogu Sparta riigis kui ka Orthia pühamus oli Lykurgos seega oma kaost ületava korra kehtestanud piitsutamise teel.<sup>64</sup> Nüpendamine Orthia altaril paistab selles valguses Lykurgose karmi, kuid tervistava korralduse sümboli ja rituaalse kinnituseks.

Kõik öeldu näitab Lykurgose seadusandlust puudutava pärimuse ja Orthia kultuse tihedat seost, mida kinnitab muu hulgas ka asjaolu, et seadusandja ja tema poja Eukosmose (Heakorraldatus) pühamud paiknesid kultuspaiga vahetus naabruses.<sup>65</sup> Orthia kultuspaik ilmneb seega kui monument tervele Lykurgose korrale. Kaudselt osutab sellele ka Orthia nimi, mis tähendas „püstist” või „sirget” ja mida võis mõista Sparta riigikorra sirgeks ajamise tähenduses, nagu näitab üks

<sup>59</sup> Meenutagem, et nii Xenophon kui ka Platon pidasid Orthia riitust Lykurgose rajatuks (vt. viide 31).

<sup>60</sup> Pausaniase poolt esitatud Astrabakose ja Alopekose sugupuud (III 16.9) tegi neist dooria Sparta esimese kuninga Agise järeltulijad viiendas põlves; Charillos, kelle ajal Lykurgos Pausaniase meelest tegutses, oli aga Agise kuningliku paarilise (Spartas oli korraga kaks kuningat) Soosi kuues järeltulija (Pausanias III 7.1–4).

<sup>61</sup> Vt. viide 23.

<sup>62</sup> Xenophon. *Lakedaimonion politiea* 2.2.

<sup>63</sup> Xenophon. *Anabasis* IV 6.14–15; Isokrates. *Panathenaia* 211–212; Plutarchos. *Lykurgos* 17. 3–4.

<sup>64</sup> Üldise vargusele järgnenud piitsutuse ja Orthia vargusega kaasnenud rituaalse piitsutuse seost on rõhutanud J. P. Vernant. *Mortals and immortals*, lk. 235–236.

<sup>65</sup> Pausanias III 16.6.

<sup>66</sup> Schol. ad Platon. *Nomoi* 633b. Orthia nimetuse tõlgenduse kohta vt. C. Calame. *Les chœurs des jeunes filles en Grèce archaïque* I, lk. 289–290.

hilis-antiikne kommentaator.<sup>66</sup>

See orgaaniline seos lubab vaadelda Orthia pühamut peamise mälupaigana kogu Lykurgose seadusandlikku tegevust puudutava pärimuse vaatekohalt. Kuna Lykurgos oli spartalaste meelet korraldanud pea kõik tähtsamad aspektid nende riigis, siis ei saanud sellekohane pärimus loomulikult haakuda vaid ühe, ükskõik siis kui olulise kultusega. Ent vaid Orthia pühamus oli rituaal pärimuse järgi Lykurgose rajatud,<sup>67</sup> ja kuna see riitus sanktsioneeris lükurgose kasvatuse kui riikluse aluse, siis näib väga tõenäoline, et just sinne kontekst andis pidepunkti mineviku seadusandja saavutuse ja sellele eelnenud kaose meenutamiseks. Initsiatsioonirituaalid on tavapärastel olnud sobiv kontekst andmaks noortele edasi kogukonnale tähtsaid traditsioone,<sup>68</sup> ning võime arvata, et Orthia iga-aastane rituaal, kus muistne kaos ja sellest seadusandja poolt sünnitatud karm kord regulaarselt läbi mängiti, ei meenutanud spartalastele mitte ainult muistset kultuslikku segadust konkreetse pühamu raames, vaid algset *kakonomia*'t ja sellest sünninud *eunomia*'t terves riigis. Orthia riitus hoidis mälestust Lykurgosest ja Sparta riigikorra sünnist.

### Pärimus, rituaal ja ajalugu

Traditsiooni ja pühamu seos tõi loomulikult kaasa pärimuse modifitseerimise kooskõlas rituaalidega. Kultuse asutamislöö puhul on see silmanähtav, kehtides nii loo struktuuri kui ka detailide osas. Nii riituses kui ka pärimuses vastandus algne kaos sellest sünninud korrale, ja pole kahtlust, et nii muistne võitlus ja verevalamine altaril kui ka kultuskuju grotesksed leidjad seostuvad otseselt arhailise ning klassikalise perioodi rituaalse prakti-

kaga. Võimalik, et Orthia kultuse rituaalloomika on oma mõju avaldanud ka Lykurgose tervikloos kaosest korda sünnitavale üldstruktuurile, kuigi siin võib olla tegemist liialt levinud skeemiga otsimaks talle tausta vaid ühest konkreetsest kultuspaigast.

Tähelepanu väärib aga loo riitusega seotud joonte varajane päritolu. Nagu juba korduvalt rõhutatud, tulenesid mitmed kesksed detailid pärimusloos varajasest rituaalist ja püsisid seal veel siiski, kui riitus ise oli juba ammu muutunud. Meieni jõudnud traditsiooni juured ulatuvad seega aega, mil kultuse algusest polnud veel väga palju aega kulunud. Me ei saa kontrollida, kas juba arhailisel perioodil nähti Orthia riituse paikapanekus kinnitust Sparta tervikkorralduse kehtestamisele, kuid peame mõnema, et sobiva konteksti võis kultuspaik selleks pakkuda juba siis. Alkmani poeem, mida eespool nimetatud, ei jäta kahtlust, et pühamu oli 7. sajandil e. Kr. Sparta initsiatsioonirituaalide üks sõlmpunkte.<sup>69</sup> Näib enam kui tõenäoline, et siis, nagu hiljemgi, seonduisid noorte identiteeti loovate riitustega pärimused kogukonna algaegadest. Kõigi eelduste kohaselt puudutasid need nii antud kultuspaiga kui ka Sparta riigikorra algust.

Ja on põhjust arvata, et Orthia pühamu ning Sparta tervikkogukonna esiletõus olidki ajalooliselt seotud. Nagu eespool nägime, osutab arheoloogia pühamu esiletõusule 9.–8. sajandi vältel e. Kr. ja samasse perioodi tuleb kõigi eelduste kohaselt dateerida ka toimiva Sparta poliitilise kogukonna sünn. Seetõttu võime arvata, et Orthia kultuse esiletõus tähistas Sparta kui poliitilise terviku teket, võib-olla seni sõltumatute kogukondadena toimunud nelja küla liitumisel, ja et Orthia pühamu etendas selles protsessis religiooselt integreeriva ning sanktsioneeriva tegurina

<sup>67</sup> Lykurgos olevat rajanud ka Orthia altarivõitlusega mõneti sarnase efebide võitlusrituaali Platanistaseks nimetatud saarekesel linna veerel (Pausanias III 14.7–10), kuid see ei seonduinud otseselt ühegi keskse pühamuga (Platanistase võitluse kohta vt. lähemalt N. Richer. *La religion des spartiates*, lk. 457–546).

<sup>68</sup> Vt. nt. M. Eliade. *Rites and symbols of initiation*, lk. 18–20.

<sup>69</sup> Alkmani *Partheneion* on pühendatud tütarlastele, kuid arheoloogiline leiumaterjal ei jäta kahtlust, et ka noormeeste rituaalidel oli siin juba toona oluline osa.

<sup>70</sup> Seda on oletanud näiteks G. Huxley. *Early Sparta*, lk. 17; P. Cartledge. *Sparta and Lakonia*, lk. 106; M. B. Sakellariou. *The Polis-state: definition and origins*. Athens, 1989, lk. 308; ja ka siinkirjutaja (M. Kõiv. *Ancient tradition and early Greek history*, lk. 178).

olulist, võib-olla koguni otsustavat rolli.<sup>70</sup> Sel juhul aga pidi kultuse ja riikluse kujunemise ajalooline seos kajastuma ka pärimuses, mida sellesama kultuse raames nüüdsest edasi kanti ja mida pühamu oma teemakohaste rituaalidega unustada ei lasknud. Seetõttu mäletasid spartalased veel sajandeid hiljem Lykurgost just Orthia riituse rajajana, seostasid siinset rituaalset kaost segadustega terves riigis ning panid kultusliku korra kehtestamise ühte Lykurgose seadusloomega kogu Spartas. Kogu oma stereotüüpse ja kõigi detailiarengute juures edastas pärimus põhimõtteliselt adekvaatselt Orthia pühamu ja Sparta riigi kujunemise olemusliku ajaloolise seose.

Kui siin esitatud arutlus enam-vähem veenev tundub, võiks see juhtida tähelepanu suulise pärimuse mitmeplaanisusele ja näidata tõlgenduste paratamatut ambivalentisust. Kuigi pole kahtlust pärimuse pidevas muutumises ja ümbertõlgendamises ega selleski, et pärimuslood kalduvad omandama stereotüüpset ilmet ning jooni nendega seotud kultustest ja rituaalset, ei tähenda see tingimata ajalooliselt paikapidava tuuma kadu. Loo keskne sõnum kujundatakse narratiivse muustrina, mida omakorda ilmestavad ja võimendavad asjakohased, vahel rituaalse taustaga detailid. Kuid mõneti paradoksaalselt võib selline kujundus keskse sõnumi pikaks ajaks konserveerida, eriti kui traditsioonile lisandub rituaalne taust, mis pärimuse tuumal kollektiivses mälus hääbuda ei lase. Loomulikult ei saa sellist pärimust detailides tõena võtta ja tema tõlgendaja seisab silmitsi probleemiga, kuidas ajaloolist tõe struktuuralse modifikatsiooni ja sekundaarsete detailide vahelt ära tunda. Alati ei tarvitse see õnnestuda. Kuid üritus on vaeva väärt, avades ühelt poolt kollektiivse mälu toimemehhanisme ja võimaldades teisalt teatud vaadet ammuste sündmustele, mille kohta muud informatsiooni sageli lihtsalt pole.

## Bibliograafilised lühendid:

- ABSA = Annual of British School at Athens  
 AJA = American Journal of Archaeology  
 CW = The Classical World  
 DHA = Dialogues d'histoire ancienne  
 FGrHist = *Die Fragmente der griechischen Historiker*, ed. F. Jacoby, Berlin–Leiden, 1923–1958.  
 GP = B. Gentili, C. Prato (Ed.). *Poetae elegiaci. Testimonia et fragmenta*, Leipzig 1979.  
 GRBS = Greek, Roman and Byzantine Studies  
 HR = History of Religions  
 JHS = Journal of Hellenic Studies  
 LIMC = Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae, Zürich–München–Düsseldorf, 1–8, 1981, 1997.  
 MH = Museum Helveticum  
 PCPhS = Proceedings of the Cambridge Philological Society  
 PMG = *Poetae melici Graeci*, ed. D. L. Page. Clarendon Press, Oxford, 1962.  
 PP = La Parola del Passato  
 PhU = Philologische Untersuchungen  
 RE = *Real-Enzyklopädie der klassischen Altertumswissenschaft*, eds. A. Pauly, G. Wissowa *et al.*, Stuttgart, 1893–1980.  
 RhM = Rheinisches Museum für Philologie  
 Rose = *Aristotelis qui ferebantur librorum fragmenta*, coll. V. Rose. Stutgardiae 1886, repr. 1966.  
 SO = Symbolae Osloenses

*Artikkel valmis ETF grantide 8996 ja 8993 toel.*



## Mait Kõiv

(1961)

Lõpetanud 1984. aastal Tartu Riikliku Ülikooli ajalooeaduskonna. Kaitses 2003. aastal doktori-kraadi tööga Vana-Kreeka ajaloo. Tartu Ülikooli ja Tallinna Ülikooli dotsent. Uurinud peamiselt Kreeka varast ajalugu, sealhulgas ajaloolise pärimuse usaldusvärsuse küsimust.

# „Gute Policey“ Katarina- aegsel Liivimaal

Mati Laur

Vene riigi poliitika Balti provintside Katarina II valitsusaja (1762–1796) alguses on pakkunud oma mitmepalgelisuses lahtiseletamise rõõmu mitme põlvkonna ajaloolastele.<sup>1</sup> Enamasti on nimetatud ajajärku vaadeldud konfliktina keisrinna valgustatud absolutismist lähtuva unifitseerimispoliitika ning baltisaksa

rüütelkondade ja linnaladviku soovi vahel säilitada *status quo*. Provintsiaalvõim eesotsas kindralkuberneridega on jäänud nendes käsitlustes suhteliselt tagaplaanile, täites sõltuvalt olukorrast kas keskvõimu käepikenduse või siis baltisaksa seisulikkude omavalitsust protežeerivat rolli. Topeltnõue kaitsta nii keskvõimu kui ka provintsiaalseisuste huve oligi kindralkubeneri ja tema juhitava ametkonna ülesanne.<sup>2</sup> Hoopis vähem on ajalookirjutuses tähelepanu pööratud provintsiaalvõimu iseseisvale tegutsemisele kubermangu haldamisel. Pea ainsa kõrgema kohaliku võimukandjana on põhjalikumalt käsitlemist leidnud Liivimaa (hiljem ühtlasi ka Eestimaa) kindralkubeneri George von Browne'i (1698–1792) isik ja tegevus.<sup>3</sup> Tema 1765. aastal esitatud propositsioonid Liivimaa rüütelkonna maapäevale ning maapäeva otsuse põhjal publitseeritud patendid, milles on nähtud avalööki kogu talurahva vabanemise protsessile Baltikumis,<sup>4</sup> mahuvad

<sup>1</sup> J. Eckardt. Livland im 18. Jahrhundert, Bd. 1. Brockhaus, Leipzig, 1876; H. von Wedel. Die estländische Ritterschaft vornehmlich zwischen 1710 und 1783 (Osteuropäische Forschungen, N.F. 18). Ost-Europa-Verlag, Königsberg/Berlin, 1935; G. Sacke. Livländische Politik Katharinas II. – Quellen und Forschungen zur Baltischen Geschichte, 5. Riga-Posen, 1944, lk. 26–72; J. Zutis. Ostzejskij vopros v XVIII veke. VAPP, Riga, 1946; E. Dunsdorfs. Latvijas vēsture 1710–1800. Daugava, Stockholm, 1973; H. Neuschäffer. Katharina II. und die baltischen Provinzen (Beiträge zur baltischen Geschichte, 2), Hirschheydt, Hannover-Döhren, 1975; O.-H. Elias. Reval in der Reformpolitik Katharinas II. Die Statthalterchaftszeit 1783–1796 (Quellen und Studien zur baltischen Geschichte, 3). Verlag Wissenschaftliches Archiv, Bonn-Bad Godesberg, 1978; M. Laur. Eesti ala valitsemine 18. sajandil (1710–1783). Eesti Ajalooarhiiv, Tartu, 2000; M. Laur. Die Verortung des Baltikums im Russischen Imperium zu Beginn der Regierungszeit Katharinas II. – Estland und Russland. Aspekte der Beziehungen beider Länder (Hamburger Beiträge zur Geschichte des östlichen Europa, 11), hrsg. von O. Mertelsmann. Verlag Dr. Kovač, Hamburg, 2005, lk. 31–52; R. Tuchtenhagen. Zentralstaat und Provinz im frühneuzeitlichen Nordosteuropa (Veröffentlichungen des Nordost-Instituts, 5). Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, 2008.

<sup>2</sup> R. Tuchtenhagen. Zentralstaat und Provinz, lk. 71. Ülevaade provintsiaalasetuste struktuurist ja tegevusest Balti kubermangudes 18. sajandil vt. M. Laur. Eesti ala valitsemine, lk. 45–67.

<sup>3</sup> Vanemast kirjandusest vt. J. Eckardt. Livland, lk. 301–302; Sbornik materialov i statej po istorii Pribaltijskogo kraja, izd. J. Češixin. t. 1, Riga, 1876, lk. 420; S. Baur, Interessante Lebensgemälde der denkwürdigsten Personen des achtzehnten Jahrhunderts, Bd. 1. Heinrich Gräff, Leipzig, 1803, lk. 202; Slovar´ dostopamjatnyx ljudej ruskoj zemli, izd. D. Bantyš-Kamenskij, t. 1. Tipografija Štaba otdel´nogo korpusa vnutrennej straži, Moskva, 1836, lk. 203.

<sup>4</sup> Ajalookirjanduses on Browne'i 1765. aasta talurahvatendid pälvinud rohkelt tähelepanu: R. J. L. S. von Himmelstiern. Historischer Versuch über die Aufhebung der Leibeigenschaft in den Ostseeprovinzen in besonderer Beziehung auf das Herzogthum Livland. – Beilage zum Inland, 1838; A. Tobien. Die Agrargesetzgebung Livlands im 19. Jahrhundert, Bd. 1. Puttkammer & Mühlbrecht, Berlin, 1899, lk. 106; L. Karstens (= Leonid Arbusow jun.). Zur Vorgeschichte der livländischen Bauernbefreiung. – Jomsburg 1 (1937), lk. 215–222; J. Zutis. Ostzejskij vopros, lk. 353; E. Dunsdorfs. Latvijas vēsture, lk. 72; R. Bartlett. The Question of Serfdom: Catherine II, the Russian Debate and the View from the Baltic Periphery (J. G. Eisen and G. H. Merkel). – Russia in the age of the enlightenment. Essays for Isabel de Madariaga, ed. by R. Bartlett and J. M. Hartley. Macmillan, London, 1990, lk. 145; Eesti talurahva ajalugu, 1. kd., peatoimetaja J. Kahk, tegevtoimetaja E. Tarvel. Olion, Tallinn, 1992, lk. 585; M. Laur. Eesti ala valitsemine, lk. 153–158; M. Laur, K. Kello. Zum Rechtsstatus der livländischen Bauern im Übergang von der schwedischen zur russischen Zeit. – Die baltischen Länder und der Norden. Festschrift für Helmut Piirimäe zum 75. Geburtstag (Nordistica Tartuensia, 13), hrsg. von M. Laur und E. Küng in Verbindung mit S. Ö. Ohlsson. Akadeemiline Ajalooselts, Tartu, 2005, lk. 406–413.

ka gümnaasiumi ajalookursusesse. Browne'i samal, 1765. aastal avaldatud koolipatente on loetud murranguliseks Liivimaa haridusloo kontekstis. Käesolev artikkel ei sea eesmärgiks nimetatud patentide tähtsust mingilgi moel kahandada, küll aga juhtida tähelepanu nende patentide kontekstile, kõrvutatuna teiste samal aastakümnel välja antud kindralkubermangu korraldustega.

Kui vaadelda publitseeritud Venemaa seadustekogus „Polnoe sobranie zakonov Rossijskoj Imperii“ kitsalt Balti kubermange Liivi- ja Eestimaad puudutavaid ukaase, siis 1760. ja 1761. aastast on neid vastavalt viis ja neli, ajavahemikul 1763–1769 kasvab iga-aastane ukaaside arv paarikümneni, langedes seejärel aastatel 1770–1774 taas kahe kuni nelja ukaasini aastas.<sup>5</sup> Seega tähistas Katariina II võimuletulek Venemaal keskvalitsuse märgatavalt tõhusamat sekkumist Läänemere provintside valitsemisesse, mis kestis kuni 1760. aastate lõpuni.

Katariina II poliitika otseseks läbiviijaks Baltikumis sai Riia kindralkuberner George von Browne. 1698. aastal katoliiklikus iiri aadliperekonnas sündinud Browne tegi sarnaselt paljudele rahvuskaslastele karjääri Mandri-Euroopas. 1725. aastal astus ta Pfalzi kuurvürsti teenistusse, kuus aastat hiljem võttis aga vastu keisrinna Anna ülesandel Izmailovi kaardiväepolku formeeriva Šotlase James Keithi kutse, jõudes nii märksa paremaid karjäärivõimalusi pakkuvale Venemaa-le.<sup>6</sup> Kolm aastakümnet Vene riigi teenimist, osalemine kõigis toonastes Venemaa osalusel peetud sõdades ning mitmed haavataasaamised jätsid karjääriredelil kindraliks (*général en chef*) tõusnud iirlasele oma jälje. Mälestusena osalusest Seitsmeaastases sõjas 1758. aastal

peetud Zorndorffi lahingust kandis imekombel surmasuust pääsenud Browne koljut katvat hõbeplaati.<sup>7</sup> Keisrinna Elisabetile kirjeldas Browne oma seisundit järgmiselt: „iseseisvalt liikuda ei saa, silmad näevad kehvasti, pidevad peavalud ja kohin kõrvades, põsehaava tõttu puudub alahuulel tundlikkus, parem käsi ei kuuletu ning mälu on häiritud.”<sup>8</sup>

Ometigi keeldus Elisabet Browne'i erru saatmast. Pärast keisrinna surma 1761. aasta lõpul troonile tõusnud Peeter III pakkus 63-aastasele kindralile ülemjuhataja kohta kavandavas sõjas Taani vastu. Kuigi Browne keisri pakkumise tema enda väitel täie avameelsusega tagasi lükkas – enamik kõrgemaid ohvitseri käsitles keisri kavatsusi avantüürina – ning oli valmis Venemaalt lahkuma, määras Peeter III ta 5. märtsil 1762<sup>9</sup> mitu aastat vakantsena seisnud Riia kindralkubernerini kohale.<sup>10</sup>

Keisri sellise valiku tagamaad on jäänudki seletusetu, seda enam, et vähem kui nelja kuu pärast toimunud troonipöörde käigus sai just Browne'ist võimu haaranud Katariina II peamine usaldusisik Balti provintsidel. Juba vahetult pärast võimuvahetust nõudis Browne Liivimaa rüütelkonnalt ja Riia linnalt Katariina II-le truudusvande andmist veel enne, kui see oli ette nähtud üleriigiliselt.<sup>11</sup>

Usalduslik suhe keisrinna ja tema kindralkubernerini vahel sünnitas kõige absurdsemaid legende: nii levisid kuulujutud, et Peeter III olla elus ja teda hoitavat Riias vangistuses.<sup>12</sup> Häid suhteid Katariina ja iirlase vahel on seletatud ka, et 1744. aastal, mil hilisem keisrinna toona veel troonipärija mõrsjana Riias esmakordselt Venemaa pinnale oli astunud, oli ta just Browne'ilt saanud esimesi üksikasjalisi teateid Peterburi õukonna kohta.<sup>13</sup> Allikad ei paku kinnitust ei Browne'i toonasele Riias

<sup>5</sup> Polnoe sobranie zakonov Rossijskoj Imperii s 1649 goda (edaspidi PSZ), t. XV–XIX. II Otdelenija Sobsvennoj Ego Imperatorskogo Veličestva Kanceljarii, Sankt Peterburg, 1830.

<sup>6</sup> Sbornik materialov i statej, lk. 420; S. Baur. Interessante Lebensgemälde, lk. 202.

<sup>7</sup> Slovar' dostopamjatnyx ljudej, lk. 203.

<sup>8</sup> Sbornik materialov i statej, lk. 426.

<sup>9</sup> Kõik kuupäevad on toodud Venemaal ja selle Läänemere provintsidel kehtinud vana (juuliuse) kalendri järgi.

<sup>10</sup> Sbornik materialov i statej, lk. 426.

<sup>11</sup> J. Eckardt. Livland, lk. 301.

<sup>12</sup> H. Neuschäffer. Katharina II., lk. 221.

<sup>13</sup> P. Karabanov. Istoričeskie pacckazy i anekdoty, zapisannye so slov imenityx ljudej. – Russkaja starina 1871, nr. 4, lk. 693–694.

viibimisele ega ka tema erilisele informeeritusele õukonnaelust. Kindel on aga see, et oma lojaalsusega vastandus Browne Tallinna kindralkubernerile prints Peter August Holstein-Beckile (1697–1775)<sup>14</sup>, kes Peeter III sugulaseks oli 1762. aasta mais nimetatud keiserliku nõukogu liikmeks<sup>15</sup> ning jäi Peeter III kaaskonda kuni tema võimuloleku viimaste tundideni.<sup>16</sup> Katariina II troonitulekuga kaotas Holstein-Beck küll oma positsiooni Peterburis, säilitas aga surmani kindralkubeneri koha Tallinnas.<sup>17</sup> Erinevalt Browne'ist, kes keskvoimu ja rüütelkonna konfliktides kaldus pigem keskvoimu poole, toetas Holstein-Beck võimalust mööda rohkem rüütelkonda.

Juba 13. märtsil oli Browne Riias. Erinevalt oma eelkäijatest pidas kindralkuberner vajalikuks kuulutada ametisse asumist eraldi patendiga, teatades ühtlasi oma kavatsustest hakata kubermangu puutuvaid korraldusi uuendama.<sup>18</sup> Ühe esimese sammuna avaldas Browne 9. juulil 1762 patendi postikorralduse kohta, mis määras kindlaks ka kindralkubeneri kantseleist lähtuvate patentide tsirkuleerimise korra.<sup>19</sup> Igale kihelkonnale määrati kindel postijaam, kuhu laekus Riias lähtuv riiklik ja erakorrespondents. Nii kinnistati Tõlliste postijaama juurde Karula, Urvaste ja Helme kihelkond, Kuigatsi postijaamale Rõngu ja Tarvastu kihelkond, Udernast pidid posti kätte saama Otepää, Kanepi, Rannu, Puhja ja Nõo kihelkonnad. Tarvastu kihelkonna posti järele tulnud tuli Kuigatsi postijaamast kaasa võtta oma kihelkonna postile

lisaks ka Paistu, Viljandi ja Suure-Jaani post. Paistu kihelkond sai ettekirjutuse kohaselt oma posti kätte juba Tarvastust, Viljandi Paistust ja Suure-Jaani Viljandist. Samamoodi laekus Karksi post Helmesse ja Halliste sai oma posti kätte Karksis.<sup>20</sup>

Just Browne'i kava filigraanne ülesehitus jätab kahtluse, kui õlitatult õnnestus hästi paika pandud skeem tööle rakendada. 1771. aastal korratasegi patenti veel kord – põhjendusel, et „suure vaeva ja hoolega tehtud korraldus” pole vajalikku järgimist leidnud.<sup>21</sup> On vaevaltusutav, et kindralkubeneri perfektsionistlik plaan ka edaspidi kogu selle logistilises ilus realiseerus. Kindralkuberner oma ametkonnaga võis parimal juhul tagada küll patentide jõudmise lähima postijaamani, nende edasitoimetamine vastavasse kihelkonda ning ringlus kihelkonna piires jäi ikkagi kohalike mõisnike ja pastori südametunnistusele.

Sarnaselt postikorraldust sätestavale patendile võime ka Browne'i järgnevaid patente vaadelda kui tüüpilisi politseikorraldusi, mis olid suunatud ühiskonna kõigi eluvaldkondade võimalikult üksikasjalikumale reglementeerimisele. Niisugune mõtteviis, mis lähtus kameralismi suurkuju Christian Wolffi juhtlausest „Tee seda, mis edendab üldist hüveolu ja tagab ühise turvalisuse, ning loobu tegelemast sellega, mis üldist hüveolu takistab ning ühist turvalisust pärsib”<sup>22</sup>, oli Kesk-Euroopa poliitilises retoorikas juba laialt levinud ja kinnistunud ning selle juurutamise sihis liikus ka Venemaa uus valitseja Katariina II.<sup>23</sup> Pole küll

<sup>14</sup> J. Zutis. Ostzejskij vopros v XVIII veke, lk. 221.

<sup>15</sup> EAA, f. 3, n. 1, s. 162 (Senati ukaasid 1762), l. 100.

<sup>16</sup> H. Neuschäffer. Katharina II., lk. 219.

<sup>17</sup> EAA, f. 3, n. 1, s. 162 (Senati ukaasid 1762), l. 351.

<sup>18</sup> Livländische Gouvernements-Regierungs-Patente nach dem Register von Karl Gottlob Sonntag (edaspidi LGRP), nr. 1461.

<sup>19</sup> LGRP, nr. 1485.

<sup>20</sup> M. Laur. Die Verbreitung der offiziellen Anordnungen in Liv- und Estland im 18. Jahrhundert. – Ajalooline Ajakiri 2009, nr. 3–4, lk. 533–534.

<sup>21</sup> LGRP, nr. 1897 (20.06.1771).

<sup>22</sup> C. Wolff. Vernünftige Gedancken von dem Gesellschaftlichen Leben der Menschen und insonderheit dem gemeinen Wesen zu Beförderung der Glückseligkeit des menschlichen Geschlechtes. Kirjastus tiitellehel märkimata, Halle, 1721, lk. 158 (§ 215).

<sup>23</sup> Katariina II valitsusaja alguse poliitilisest retoorikast lähemalt: C. Scharf. Tradition – Usurpation – Legitimation. Das herrscherliche Selbstverständnis Katharinas II. – Russland zur Zeit Katharinas II.: Absolutismus – Aufklärung – Pragmatismus, hrsg. von E. Hübner (Beiträge zur Geschichte Osteuropas, 26). Böhlau, Köln, Weimar, Wien, 1998, lk. 41–101.

tõendeid, mis viitaksid Browne'i kursisolekule toonaste kameralistide teoreetiliste seisukohatadega, küll aga pakkus reglementeerimine oma kompleksuses suurepärasest võimalust alamate ulatuslikuks järelevalveks, eestkosteks ja sotsiaaldistsiplineerimiseks,<sup>24</sup> mida Browne elupõlise sõjaväelasena kindlasti kasutamata ei jätnud. Kindlasti leidis kameralistlike arusaamade järgijaid kindralkuberneri arvukas ökonomiaametkonnas,<sup>25</sup> kelle tegevus maksusüsteemi ümberkorraldamisel, maarevisjonide läbiviimisel, aga ka talurahva jätkusuutliku seisundi kindlustamisel tugines paljuski just kameralistlikele põhimõtetele.<sup>26</sup>

Kameralistid lähtusid arusaamast, et üksikindiviid saab elada heaolus ja õnnes vaid riigi (ühiskonna) poolt toetatuna. Ühelt poolt pidasid kameralistid vajalikuks, et valitseja võim oleks piiramatu (absolutistlik), andes talle vabad käed riigile ja ühiskonnale vajalike seaduste kehtestamiseks. Teisalt jällegi sidusid kameralistid valitsejale antud õigused kohustusega valitseda nõnda, et see tagaks üldise heaolu ja õnne. See seadis riigile ülesande hoolitseda oma alamate eest hällist hauani. Et selgitada, kuidas seda teha, kujunes välja omaette politseiteadus (*Policeywissenschaft*) koos vastavate õppetoolidega ülikoolide juures. Saksa kameralismiga saavutas riiklik reglementeerimine – *gute Policey* – oma haripunkti.<sup>27</sup> Raske on leida eluvaldkonda,

mida poleks kõrgemalt poolt paika pandud seaduste, korralduste või ettekirjutustega. Igapäevaelu normeerisid ühelt poolt luksuspiirangud ja teiselt poolt vaestehoolekanne, üksikasjalised tureglemendid, tuletõrjekorraldused, eeskirjad nakkushaiguste ja taudide leviku piiramiseks, õpetused teede korrahoiuks jne. jne. Mõistagi eeldas seadusandja ka toona, et kõik need ettekirjutused täidetakse, samas pidid *gute Policey* korraldused looma eesmärgilise ideaalpildi hästitoimivast ühiskonnast. Just seda aspekti tuleb toonitada ka Baltikumis välja antud Katariina-aegsete korralduste juures.

*Gute Policey* valdkonda kuuluvaid korraldusi kohtame Eesti- ja Liivimaal juba Rootsi võimu ajal<sup>28</sup> ning suurt osa neist korrati ka Vene valitsusaja esimestel aastakümnetel, aja järgul, mida siinkirjutaja on iseloomustanud kui tinglikku Rootsi-aja jätku.<sup>29</sup> 1760. aastad toovad kaasa ka reglementeerivate korralduste hulga hüppelise kasvu. Ajastu iseloomule sobilikult avaldatakse 1763. aastal Tartu turukorraldus<sup>30</sup> ning 1766. aastal Liivimaa väikelinnade Viljandi, Volmari (Valmiera), Võnnu (Cēsis), Lemsalu (Limbaži), Kuresaare ja Valga politseikorraldus.<sup>31</sup> Nii turukorralduse kui ka väikelinnade politseikorralduse turukorraldust puudutavate sätete keskne nõue on, et linna toodav kaup jõuaks turule, keelates mis tahes ülesostmise teedel, kõrtsi-

<sup>24</sup> M. Fuhrmann, D. Klippel. Der Staat und die Staatstheorie des aufgeklärten Absolutismus. – Der aufgeklärte Absolutismus im europäischen Vergleich, hrsg. von H. Reinalter und H. Klueping. Böhlau, Wien, Köln, Weimar, 2002, lk. 231.

<sup>25</sup> M. Laur. Eesti ala valitsemine, lk. 58–60.

<sup>26</sup> M. Laur. Eesti ala valitsemine, lk. 136–145.

<sup>27</sup> Põhjalikumalt vt. A. Iseli. Gute Policey. Öffentliche Ordnung in der Frühen Neuzeit (UTB 3271). Verlag Eugen Ulmer, Stuttgart, 2009.

<sup>28</sup> L. Arbusow jun. Die „Livländische Landesordnung“ von 1668. Ihre Entstehung und ihre Quellen, besonders die bauerrechtlichen. – Quellen und Forschungen zur baltischen Geschichte, 2 (Posen, 1942), lk 1–41. Vt. ka M. Seppel. Veel kord Liivimaa 1668. aasta maapolitseikorraldusest. – Sõnasse püütud minevik. In honorem Enn Tarvel. Koostanud P. Raudkivi ja M. Seppel. Argo, Tallinn, 2009, lk. 190–204. Näitena turukaubanduse reguleerimisest vt. E. Küng. Rootsi majanduspoliitika Narva kaubanduse küsimustes 17. sajandi teisel poolel. Eesti Ajalooarhiiv, Tartu, 2001, lk. 187–236. Tervishoidu puudutavatest korraldustest 18. sajandil vt. ka M. Seppel. Landlords' Medical Care for their Serfs in the Baltic Provinces of the Russian Empire. – The Slavonic and East European Review 89 (2011), lk. 201–223.

<sup>29</sup> M. Laur. Die Verortung des Baltikums im Russischen Imperium, lk. 32. Näitena Eestimaa kubermangus kehtivatest rootsiaegsetest korraldustest: H. J. Derling. Auswahl derer wichtigsten in denen Landes- und Stadtgerichten des Hertzogthums Ehstland, auch noch jetzt geltenden Königl. schwedischen Verordnungen. Axel Heinrich Lindfors, Reval, 1777.

<sup>30</sup> LGRP, nr. 1542 (20.08.1763).

<sup>31</sup> PSZ, nr. 12636 (04.05.1766); LGRP, nr. 1679 (16.08.1766).

des ja eeslinnades. Tartu turukorralduse järgi oli kevadel ja suvel hommikuti kella kuuest kümneni, sügisel ja talvel kaheksast üheteistkümneni väljaspool turuplatsi kauplemine kauba konfiskeerimise ähvardusel keelatud. Väikelinnade politseikorraldus on oma reglementeerimises veelgi üksikasjalikum, nõudes, et hommikul linna tulnud talupojad kaupleksid ainult turuplatsil kella üheteistkümneni, pärastlõunal linna tulnud aga talvel kella kolme ja suvel kella neljani. Kõige selle üle triumfeeris kauplemisprotseduuri ennast reglementeeriv nõue, mis lubas kolmandal isikul sekkuda kauplemisse alles siis, kui ostja-müüja ei olnud jõudnud poole veerandtunni jooksul (*sic!*) hinnas kokkuleppele.<sup>32</sup>

Sama üksikasjalikke juhtnõore pakkus ka ülalnimetatud politseikorralduse tuleohutuseeskirju käsitlev osa. Nii leiame siit nõudeid kustutada magamise ajaks köögikoldes tuli, pööningul ja keldris käia vaid laternaga ja mitte kasutada lahtist tuld. Ahjud ja korstnad tuli puhastada iga nelja nädala tagant. Leivaküpsetusahjud tuli linnadest välja viia. Saunu lubati linnas pidada vaid tingimusel, kui need olid 15. maist 15. septembrini rae poolt kinni pitseeritud. Suvekuudel tuli katuse all korstna juures hoida ankrut või ämbrit veega ning maja nurgas veel täiendavalt veega täidetud astjat. Täpselt määrati kindlaks ka iga kodaniku poolt muretsetavate tulekustutusvahendite nimekiri: kaks redelit ja kirvest, kolm käsipritsi, tuletõrjekonks ja kaks nahkämbrit. Et kõigile käepärast võtta oleks, pidi kogu see varustus olema hoiul kas tuletõrjepealiku maja või siis kiriku juures. Peale selle tuli tuletõrjepealiku juures alaliselt valmis hoida ka kaht hobust tuletõrjepritsi vedamiseks.<sup>33</sup>

Lugeja kahtlus, kas ikka k o g u nimeta-

tud varustus igas väikelinnas ja igal ajahetkel tõepoolest olemas oli, tundub igati põhjendatuna, nagu on raske uskuda ka turukorralduse sätete täht-tähelist (õigupoolest küll minutipealset) täitmist. Küsimusele, kuidas suudeti neid korraldusi ellu viia või nende täitmist kontrollida, on vastus lihtne: mitte kuidagi. Selleks vajalik haldussuutlikkus kubermanguvõimudel puudus. Siingi avaldub kameralistlikele korraldustele omane joon esitada eeskujulik ja hästikorrastatud ühiskonnapiilt, mis oleks ühtlasi ideaalseks seaduslikuks normiks. Christian Wolffi õpetuses olulised kohustuseetika ja usk loomuõiguslikult programmeeritud riigikodanikku<sup>34</sup> olid nende gi korralduste täitmise vältimatuks toeks.

Kameralistlike, *gute Policey* sihiga välja antud patentide kontekstis tuleks vaadelda ka kindralkuberner Browne'i 1765. aastal välja antud Liivimaa talurahvast puudutavaid korraldusi. Pole kahtlust, et talurahva olukorra parandamise nõude tõstatas Katariina II. Seda rõhutas ka Browne ise nii maapäeva avamisel peetud kõnes kui ka hilisemate läbirääkimiste käigus, vastupuiklevat rüütelkonda tema ettepanekuid vastu võtma manitsedes: vastasel korral esitavat oma nõudmised juba keisrinna isiklikult.<sup>35</sup>

Katariina II otsesele huvile viitab ka Browne'i põhjalik aruanne keisrinnale talurahvaküsimuse arutelust maapäeval.<sup>36</sup> Samas näib tõepärane, et maapäevale esitatud propositsioonide sõnastus<sup>37</sup>, seega siis nõudmiste konkreetne sisu, pärines kindralkubernerilt või tema ametnikkonnalt. Nii on peetud propositsioonipunktide tegelikuks autoriks Riia kameriiri Andreas Hoffmanni.<sup>38</sup> Ka Liivimaa rüütelkonnas leidis mõjukaid tegelasi, kes olid talurahvaregulatsioonidest huvitatud:

<sup>32</sup> Originaalis: *in einer halben Viertel Stunde*. LGRP, nr. 1679.

<sup>33</sup> LGRP, nr. 1679.

<sup>34</sup> C. Link. Die Staatstheorie Christian Wolffs. – Christian Wolff 1679–1754. Interpretation zu seiner Philosophie und deren Wirkung (Studien zum achtzehnten Jahrhundert, 4), hrsg. von W. Schneiders. Felix Meiner Verlag, Hamburg, 1983, lk. 171–192, siin lk. 174.

<sup>35</sup> J. Zutis. Ostzejskij vopros v XVIII veke, lk. 347.

<sup>36</sup> LVVA (Läti Ajaloo Riigiarhiiv Riias) 214-2-253, l. 147 (Landtagsakten 1765); RGADA (Venemaa Vanade Aktide Riigiarhiiv Moskvas) XVI-862 II, l. 167 (kindralkuberner Browne'i aruanded).

<sup>37</sup> J. Eckardt. Livland, lk. 313–316.

<sup>38</sup> G. Sacke. Livländische Politik, lk. 32.



piisab kui nimetada maanõunik Carl Friedrich Schoultz von Ascheradeni läतिकeelse Liivimaa mõisates kehtestatud eraseadusi, mis avaldasid oma tavatuses tähelepanu kaugemalgi.<sup>39</sup>

Survestatud rüütelkond pidas keisrivõimule vastasseisu jätkamist mõttetuks ning kandis Browne'i nõudmised 14-punktiliste „positiivsete määrustena“ (*positive Verordnungen*) maapäevaretssesi. Lõplikul hääletusel 15. märtsil oli kohal veel vaid 26 rüütelkonna liiget, kellest viis jäidki kindralkuberneri ettepanekute vastu.<sup>40</sup> 12. aprillil 1765 publitseeris Browne kaks talurahvaküsimust käsitlevat patenti. Neist esimene tugines otseselt maapäevaretssesile ning käsitles diskussiooni põhjustanud tundlikumaid teemasid, nagu talupoegade juriidiline õigus vallasvarale, mõisakoormiste normeerimine ja nende põhjendamatu suurendamise keelamine, samuti talurahvale õiguse andmine teatud tingimustel oma pärushärra kohtusse kaevata.<sup>41</sup>

Teist patenti võib pidada tüüpiliseks kameralistlikuks ettekirjutuseks, mille sätted esimest täiendasid ja täpsustasid. Mõisnikke kohustati hiljemalt sama aasta 1. augustiks deklareerima rüütelkonna kantseleile kehivad talupoegade koormised. Täiendavate koormiste (*extraordinaire Arbeit*) nõudmisel kohustati mõisnikku need talupojale rahaliselt või mõnel muul viisil hüvitama. Vältimaks talupoja laostamist, keelati täiendavaid koormisi nõuda külvi- või muul pakilisel ajal. Kindralkuberner täpsustas ka mõisnike kodukari piirid. Talupoegade väiksemaid eksimusi tuli karistada piitsaga, suuremaid üleastumisi vitsanuhtlusega, kusjuures vitsakaristus ei tohtinud ületada kümnet vitsapaari, millest igaüheda võis lüüa kolmel korral. Kuriteos kahtlustatavaid talupoegi ei lubatud mõisas kauem

vangistuses hoida kui 24 tundi, erandiks vaid juhtumid, kus süü all oli korraga mitu talupoega ning eeluurimine seetõttu aeganõudavam. Nendelgi puhkudel tuli mõisnikul hoolt kanda, et talvisel ajal peetaks vangistatuid köetud ruumides.<sup>42</sup> Nii nagu me ei saa võtta eespool toodud turukorralduse või tuletõrjeeeskirjade sätteid täht-tähelise tegelikkuse pähe, pole samamoodi põhjust arvata, et ka Browne'i talupoegi puudutavaid reglemente alati ja igal pool punktuaalselt täideti.

Tavapäraselt kõrvutatakse ajalookirjutuses 1765. aasta talurahvaregulatiive 1739. aasta Roseni deklaratsiooniga, milles nähakse siinse talurahva seisundi absoluutset madal seisust, samas kui 1765. aasta „positiivsed määrused“ avavad talurahva emantsipatsiooni-protsessi (*Bauernbefreiung*). Siingi tuleks arvestada, et kõik 1765. aastal deklareeritud õigused olid Liivimaa talupoegadele antud juba varem,<sup>43</sup> nagu oli varem sätestatud ka Browne'i kehtestatud kodukari ülempiir.<sup>44</sup>

Siiski ei saa 1765. aasta patente pidada ka õigustühisteks. Tegemist oli siiski esimese kubermanguvõimude poolt välja antud korraldusega, mis hõlmas tervikuna talurahva olukorda puudutavaid teemasid. See, et *gute Policey* ideaalpilti kaasati ka talurahvas, näitas võimude reaalselt huvi nende olukorra vastu. Liivimaa talupoegadele deklareeritud õigused erinesid märkimisväärselt Venemaa sisekubermangude talupoegade seisundist. Andis ju senat vaid mõni kuu varem, 17. jaanuaril 1765 sealsetele mõisnikele õiguse oma sõnakuulmatuid talupoegi kohtuotsuseta sunnitud tööle saata.<sup>45</sup> 1765. aasta patendiga Liivimaa talupoegadele kinnitatud kaebeõigust polnud Vene talupojal ammugi. Erinev oli ka Liivimaa Eestimaa talupoegade seisund. Viimastele

<sup>39</sup> L. Karstens. Zur Vorgeschichte der livländischen Bauernbefreiung, lk. 215–222; R. Bartlett. The question of serfdom, lk. 145.

<sup>40</sup> M. Laur. Eesti ala valitsemine, lk. 155.

<sup>41</sup> LGRP, nr. 1630.

<sup>42</sup> LGRP, nr. 1620.

<sup>43</sup> Eesti talurahva ajalugu, lk. 585 (Juhan Kahk), vt. ka lk. 471 (August Traat). Vrd. ka M. Laur, K. Kello. Rootsi aja pärand 18. sajandi Liivimaa agraarsuhtes. Muinasaja loojangust omariikluse läveni. Pühendusteos Sulev Vahtre 75. sünnipäevaks. Koostanud A. Andresen. Kleio, Tartu, 2001, lk. 266–268.

<sup>44</sup> [Johann Georg Eisen]. Eines Liefländischen Patrioten Beschreibung der Leibeigenschaft, wie solche in Liefland über die Bauern eingeführt ist. – Sammlung russischer Geschichte, 9. Sankt-Peterburg, 1764, lk. 496.

<sup>45</sup> PSZ, nr. 12311; LGRP, nr. 1610 (16.02.1765).

1765. aasta korraldused ei laienenud. Väide, et Liivimaa talupoegi peksti mõisatallis reglementeeritumalt kui Eestimaa omi, ei pruugigi vale olla, ükskõik kui kohtlasena see esmapilgul ka tunduks. Sama võime öelda kõigi kameralistlike korralduste kohta: nende teostamiseks vajaliku haldussuutlikkuse nappus ei anna veel põhjust lugeda *gute Policy* korraldusi ilma mõju ja tähenduseta ettevõtmiseks. Igal juhul tõestasid need normiandja enesekehtestamise tahet, ka siis, kui selle tegelik teostus ilmselgelt vajaka jäi.<sup>46</sup>

Ülekohtune oleks näha Baltikumi provintσιαalvõimu tegevuses vaid haldussuutmatust. Mitmed asjaolud lubavad Riia kroonuametkonna tegevust hinnata pigem edukaks. Nii õnnestus toimiva karantiinikorraldusega<sup>47</sup> vältida 1770. aastate algul esmalt Poola alal, seejärel Venemaa sisekubermangudes puhkenud katku edasijõudmist Liivimaale.<sup>48</sup> Kõige selle juures ei kasutatud Baltikumis katku eemalhoidmiseks selliseid äärmuslikke meetmeid nagu näiteks Preisimaal, kus selleks, et vältida piiril asuvatest kontrollpunktidest möödahiilimisi, käskis kuningas Friedrich II kõrvalistele teedele püstitada võllapuud saksa ja poola keeles surmanuhtlusega ähvardava musta hoiatustahvliga. Kõrvalteedel tabatud katkupiirkonnast tulnud ootaski pärast tema reisiteekonna väljaselgitamist ülespoomine, põgenemise korral tuli õnnetu pikemata maha lasta.<sup>49</sup> Baltikumi karantiinikorraldus oli selle kõrval üsna leebe, kuid sellegipoolest toimiv. Tänapäev on tuntav erisus Liivimaa ja Eestimaa kubermangu vahel kalmistute asupaikades: Põhja-Eestis on need enamasti veel tänapäevani kihelkonnakirikute juures, Lõuna-Eestis ja Põhja-Lätis aga jäävad kirikutest sageli mitme kilomeetri kaugusele. Sellegi erinevuse taga on keskvõimu korraldus 1772.

aastast Baltikumi ja Viiburi kubermangudele, mis nõudis nendes paikades, kus asustus jäi kiriku vahetusse lähedusse, vanade surnuaedade mahajätmist ning uute rajamist küladest ja taludest eemale.<sup>50</sup> Liivimaal leidis see korraldus märksa tõhusamat täitmist, millest annavad tunnistust ka Eestimaaga võrreldes märksa üksikasjalikumaid ettekirjutusi edastanud patendid.<sup>51</sup>

Lisaks usaldusväärsele kindralkubernerile oli Liivimaal uuenduste läbiviimisel Eestimaa kubermanguga võrreldes teisigi eeliseid. Nii oli Liivimaa rüütelkonnas olemas ka oma liberaalne tiib, mis läbinisti konservatiivses Eestimaa rüütelkonnas puudus. Katariina II reformipoliitikat toetavate valgustusmeelsete literaatide osakaal ja mõju tekkivale avalikkusele oli Liivimaal samuti oluliselt suurem kui põhjapoolses naaberkubermangus. Seetõttu olid mitmedki Katariina II korraldused suunatud just Liivimaale ega leidnud rakendamist Eestimaa kubermangus. Ei saa välistada, et 18. sajandi *gute Policy* korraldustel võis olla oma osa edumaas, mille Liivimaa Eestimaaga võrreldes sai ning mis järgmisel sajandil avaldus juba ligi paarikümneaastase arengunihkena.

*Artikli valmimisele on kaasa aidanud teadus-toetused SF 0180006s11 ja ETF 9164.*



### Mati Laur

(1955)

Ajaloodoktor (2000), Tartu Ülikooli uusaja professor (2003). Peamised uurimisteemad: valgustatud absolutism, talurahva emantsipatsioon, moodsa ajalookirjutuse kujunemine ja areng.

<sup>46</sup> K. Härter. Einleitung. – Deutsches Reich und geistliche Kurfürstentümer (Kurmainz, Kurköln, Kurtrier), hrsg. von K. Härter. Vittorio Klostermann, Frankfurt am Main, 1996 (Repertorium der Policeyordnungen der frühen Neuzeit, 1), lk. 2–3.

<sup>47</sup> LGRP, nr. 1866 (26.10.1770); LGRP, nr. 1907 (09.11.1771).

<sup>48</sup> Vt. võrdlevalt M. Vasold. Die Hunger- und Sterblichkeitskrise von 1770/73 und der Niedergang des Ancien régime. – Saeculum 59/I (2008), lk. 107–142.

<sup>49</sup> Vorpommersches Landesarchiv Greifswald, Patentsammlung, Nr. 918 (Berlin, 29.08.1770).

<sup>50</sup> PSZ, nr. 13927.

<sup>51</sup> LGRP, nr. 1955 (23.02.1773); LGRP, nr. 1960 (09.04.1773); EAA, f. 858, n. 1, s. 123 (Tallinna kindralkubernerite patendid), l. 37.

# Eesti Vabariigi juhtkonna välispoliitiline ja sõjaline strateegia Vabadussõjas (1918–1920)

Reigo Rosenthal

Vabadussõjas saavutas Eesti Vabariigi armee võidu tema vastu tegutsenud vaenulike vägede üle, nurjates viimaste ette püstitatud eesmärgid. Sellega kindlustati Eesti riigi püsijäämine. Võidu eelduseks olid mitmesugused tegurid, nagu võitlusvõimelise sõjaväe organiseerimine, suure osa rahva toetus riikliku iseseisvuse ideele; paljude sõdurite ja ohvitseride piisav võitlustahe, relvastuse, laskemoona ja muu hädavajaliku varustuse ning toidumoonas olemasolu, peamise vaenlase (Punaarmee) põhijõudude seotus Vene kodusõja rinnetega, liitlaste toetus, taktikalise-, operatiiv- ja strateegilise tasandi juhtide edukas tegevus.

Käesoleva artikli eesmärk on vaadelda ühte ülalmainitud aspektidest ehk Eesti juhtkonna tegevust välispoliitilise ja sõjalise strateegia elluviimisel Vabadussõja ajal. Sealjuures püütakse hinnata, milline mõju sellisel tegevusel oli sõja käigule ja lõpptulemusele.

Välispoliitiline ja sõjaline strateegia olid tihedalt seotud, sest mõlema peamine eesmärk oli tagada Eesti Vabariigi säilimine ning rahu saavutamine võimalikult soodsatel tingimustel. Need üldised strateegilised eesmärgid püüsid muutumatutena terve sõja kestel ning neist juhitud strateegia (ehk strateegiliste eesmärkide saavutamiseks koostatud tegevuskava) kujundamisel ja elluviimisel. Strateegia ise, nagu peagi näeme, võis aga muutuda vastavalt parajasti tekkinud olukorrale.

## Strateegia kujundajad ja elluviijad

Välispoliitilise ja sõjalise strateegiaga tegelesid vabariigi poliitiline ning sõjaline juhtkond, täpsemalt: valitsus, Asutav Kogu ning sõjavägede ülemjuhatus. 1918. aasta novembri lõpus loovutas Maanõukogu Ajutisele Valitsusele kuni Asutava Kogu kokkukutsumiseni nii täidesaatva kui ka seadusandliku võimu.<sup>1</sup> Ajutist Valitsust juhtis kuni selle tegevuse lõpetamiseni 1919. aasta 9. mail Konstantin Päts, kelle käes oli ühtlasi sõjaministri portfelli.<sup>2</sup> Alates 1919. aasta 6. veebruarist täitis ta Tallinnas ka välisministri ülesandeid (välisminister Jaan Poska lahkus 1918. aasta detsembris Pariisi, juhtides Eesti välisdelegatsiooni; 1918. aasta 17. detsembrist kuni 6. veebruarini täitis Tallinnas välisministri kohustusi tööerakondlasest põllutööminister Otto Strandman).<sup>3</sup> Pätsi võib lugeda võtmepoliitikuks, kes sõja esimese viie kõige raskema kuu jooksul kujundas ning viis ellu Eesti strateegiat, ent valitsusjuhi kohalt lahkumise järel ta enam selles nimetamisväärsel rolli ei mänginud.

Pärast Asutava Kogu kokkutulekut 1919. aasta 23. aprillil moodustasid kolm kõige suurema esindusega parteid valitsuse, mis astus ametisse 9. mail. Nende parteide – Eesti Sotsiaaldemokraatliku Töölispartei (ESDTP), Eesti Tööerakonna ja Eesti Rahvaerakonna – juhtivaid poliitikuid võibki pidada sõjalise ja välispoliitilise strateegia kujundajateks

<sup>1</sup> M. Graf. Eesti rahvusriik. Ideed ja lahendused: ärkamisajast Eesti Vabariigi sünnini. Tallinn, 1993, lk. 264–265.

<sup>2</sup> Valitsuste koosseisu Vabadussõja ajal vt.: Valitud ja valitsenud. Eesti parlamentaarsete ja muude esinduskogude ning valitsuste isikkoosseis aastail 1917–1999. Koostanud J. Toomla. Tallinn, 1999, lk. 147, 149.

<sup>3</sup> Ajutise Valitsuse koosoleku protokoll 16.12.1918. ERA f. 31, n. 1, s. 8, l. 71–71p; Ajutise Valitsuse koosoleku protokoll 06.02.1919. ERA, f. 31, n. 1, s. 13, l. 60.

ning elluviijateks sõja järgneva perioodi jooksul. 1919. aasta 9. maist kuni 18. novembrini tegutsenud valitsuses domineerisid vasakpoolsed ESDTP ja Eesti Tööerakond, sealjuures pea- ja sõjaminister oli tööerakondlane Otto Strandman. Välisministrina jätkas ametlikult küll Jaan Poska Eesti Rahvaerakonnast (tsentripartei), ent ta viibis kuni juulikuu lõpuni endiselt Pariisis ja välisministri ülesandeid Tallinnas täitis vahepeal Jaan Tõnisson (Eesti Rahvaerakonnast). Septembri lõpus vahetas Poska välisministri kohal välja Ants Piip Eesti Tööerakonnast. 1919. aasta 18. novembrist kuni 1920. aasta juulini ametis olnud valitsuses oli peaministri kohal Jaan Tõnisson ning välisministriks Ado Birk (mõlemad rahvaerakondlased). Sõjaministri portfelli anti August Hankole, kes oli vormiliselt küll parteitu, kuid seisis lähedal Rahvaerakonnale.<sup>4</sup>

Nagu hiljem näeme, langetas lisaks vabariigi valitsusele vähemasti 1919. aasta novembris strateegilise tähtsusega otsuseid ka Asutava Kogu välisasjade komisjon ja riigikaitsekomisjon.

Poliitikute kõrval osales strateegia kujundamisel ja elluviimisel sõjavägede ülemjuhataja kindralmajor Johan Laidoner (1918. aasta 14.–23. detsembrini operatiivstaabi ülem), kes allus valitsusele. Lisaks tuleb nimetada sõjavägede ülemjuhataja staabi ülemat, kindralmajor Jaan Sootsi (1918. aasta 24. detsembrist kuni 1919. aasta 24. veebruarini operatiivstaabi ülem), keda võib pidada Laidoneri mõttekaaslaseks ning „paremaks käeks”. Laidoner ise on hiljem, pärast Vabadussõda, meenutanud, et sõja ajal sündis nii mõnigi otsus alles pärast pikemat mõttevahetust või vaidlust Sootsiga.<sup>5</sup>

### Sõja algusperiood (kuni 1919. aasta veebruarini)

Punaarmee pealetungiga Narvale 1918. aasta 28. novembril alanud sõda kulges Eesti Vaba-

riigile esialgu õnnelt. Vaenlane vallutas jaanuari alguseks ligi poole Eesti mandrialast ning lähenes Tallinnale. Sellises olukorras oli Eesti juhtkonna strateegia lihtne: jätkata riiklikku ja sõjalist organiseerimistööd, lootuses, et Punaarmee pealetung õnnestub peatada ning vaenlane seejärel omapoolse vastupealetungiga Eesti piirest välja lüüakse. Vaid see võis tagada Eesti Vabariigi püsijäämise. Kaugemaleulatuvaid plaane ei olnud sel hetkel veel mõtet teha. Sealjuures pani Eesti juhtkond sõja alguses suuri lootusi välisabile, kusjuures tagantjärele tarkusega võib öelda, et sellele kiputi isegi liiga suurt tähtsust omistama. Nii hindas hiljuti sõjavägede ülemjuhatajaks nimetatud Laidoner 1918. aasta 27. detsembril Maanõukogu ja valitsuse ühisel kinnisel koosolekul, et vaenlase väljatõrjumiseks Eestist on tarvis välismaiseid regulaarväeosi. Samal õhtul otsustas Maanõukogu paluda Suurbritannia valitsuselt Eesti okupeerida ning oma sõjalise kaitse alla võtta, sealjuures pakuti Eesti vägesid Briti väejuhatuse alluvusse.<sup>6</sup> Tegelikult oli pea- ja sõjaminister Päts juba 13. detsembril Briti laevastikukomandise juhatajale kontradmiral Edwin Alexander-Sinclairile esitanud kirjaliku palve Eesti Suurbritannia protektoraadi alla võtta, mis pidanuks kestma kuni Eesti saatuse otsustamiseni maailmasõja rahukonverentsil. Brittidelt paluti ka regulaarvägede grupeeringu saatmist Eestisse. Alexander-Sinclair ise hindas olukorda Eestis ja veelgi enam Lätis sisuliselt lootusetuks. Tema arvates oli ainus võimalus enamlasti siin peatada, kui saata maale Briti ekspeditsiooniväed koos Briti kindrali ja staabiga. Kindral pidanuks olema ühtlasi ülemjuhatajaks Baltikumis tegutsevatele Eesti, Läti ja Vene valgetele relvajõududele ning kindlustama nende koostöö.<sup>7</sup> Sellest kavast haarasid kinni nii Eesti kui ka Läti valitsus, aga ka Vene valgete Põhjakorpuse juhatus (Põhjakorpus tegutses alates 6. detsembrist Eesti väejuha-

<sup>4</sup> M. Graf. Eesti rahvusriik, lk. 302.

<sup>5</sup> E. Alver. Suur organisatsioon. – Johan Laidoner. Kindralleitnant. Kaitsevägede Ülemjuhataja Vabadussõjas. Mälestusi kaasaeglasilt. Tallinn, 1934, lk. 244; Pidusõök kindral Laidoneri auks. – Kaja. 11.04.1920, lk. 1.

<sup>6</sup> Maanõukogu protokoll 27.12.1918. ERA, f. 78, n. 1, s. 122, l. 2–6.

<sup>7</sup> 6. kergeristlejate eskaadri ülem *Grand Fleet*'i ülemjuhatajale 17.12.1918. TNA, ADM 137-1663, 1. pageineerimata.

tuse alluvuses).<sup>8</sup> Samuti pooldas plaani Laidoner (Eesti vägede andmine Suurbritannia ülemjuhatause alla poleks pealegi tähendanud tema ametist tagandamist, vaid allutamist Briti kindralile).<sup>9</sup>

Kõik lootused brittide ulatuslikumale sekumisele siiski luhtusid. Suurbritannia valitsus oli otsustanud Balti riike toetada vaid sõjavarustuse ning laevastikuga.<sup>10</sup> Tagantjärele teame, et Eesti vägedel õnnestus vaenlane tagasi lüüa ka ilma Briti regulaarvägedeta, ent samas ei maksa alahinnata seda välismaist abi, mida sõja alguses Suurbritanniast (laevastiku toetuse ja relvade näol) ning Soomest (relvade ja vabatahtlike näol) reaalselt saadi. Lisaks peab oletama, et kui polnuks lootust välisabile, siis puudunuks Eesti juhtkonnal ja sõjaväelastel alus optimismiks sellelgi määral, mis neil tegelikult oli.<sup>11</sup> Välisabi tähtsuse juures peab aga ka rõhutama, et sellest üksinda polnuks mingit kasu, kui samal ajal poleks kaasnenu Eesti sõjalis-poliitilise juhtkonna energilist riiklik-sõjaväelist organiseerimistööd, mille juures toetuti rahva sellele osale, kes kujunenud rasketes tingimustes soovis ja julges Eesti riigi kaitsmise juures kas siis rindel või tagalas oma panuse anda.

1919. aasta jaanuari alguses õnnestus Eesti vägedel vaenlase edenemine peatada ning järgneva vastupealetungiga paisati Punaarmee veebruari alguseks üldiselt eesti etniliste piiride taha. Eduka vastupealetungi tulemusena tõusis Eesti riigi maine nii kodukui ka välismaal. Vastupealetung tõstis ka tunduvalt Eesti vägede moraali. Vabastatud alal oli võimalik korraldada mobilisatsioon. Vastupealetungi võib seega lugeda Vabadussõja esimeseks murranguks.

## „Aktiivse kaitsesõja” strateegia elluviimine (1919. aasta veebruar–juuni)

Olles 1919. aasta veebruari alguseks suutnud maa vaenlasest vabastada, tuli Eesti juhtkonnal paika seada edasine tegutsemisstrateegia. Oli tarvis tagada, et vaenlase edaspidised võimalikud katsed Eestit vallutada ei tooks talle kaasa olulist edu. Teiseks oli vajalik kurnava sõja lõpetamine, et asuda riiklikule ülesehitustööle. Rahu saavutamine polnud aga võimalik enne, kui Eestile kallale tunginud vaenlane selleks ise soovi avaldanuks (või siis oleks see vaenlane Vene kodusõjas hävitatud). Kuid enamlased ei kavatsenud veebruaris veel sugugi Eesti vallutamise plaanidest loobuda.<sup>12</sup>

Samas ei saanud Eesti juhtkond strateegia kujundamisel eirata üldist maailmapoliitilist olukorda, sealjuures tuli eriti silmas pidada võimalikke arenguid Vene kodusõjas. Nimelt polnud 1919. aasta alguses sugugi selge, kelle võiduga kodusõda lõpeb. Enamlaste võimu püsijäämine oli igatahes tõsise kahtluse all. Selle võimu hävitamisega lõppenuks iseenesest ka Eesti sõda enamlaste vastu ning päevakorda kerkinuks uus lahendamist nõudev probleem – suhted kodusõja võitnud valgete Venemaaga. Kuni Vene kodusõja võitja ei olnud selgunud, pidi Eesti juhtkond arvestama, et isegi kui enamlased pakkunuks Eestile rahu, siis kompromiteerinuks selle sõlmimine Eesti riiki Vene valgete ning neid toetavate lääneriikide poliitikute silmis. Nagu Ajutise Valitsuse pea- ja sõjaminister Päts formuleeris – sellest, millise positsiooni Eesti uue kodanliku Venemaa loomise juures võtab, olenevad ka Eesti suhted selle uue Venemaaga.<sup>13</sup>

<sup>8</sup> 6. kergeristlejate eskaadri ülem Admiraliteedile 10.12.1918, 17.12.1918 ja 19.12.1918. TNA, ADM 137-1670, l. 208, 251, 273; 6. kergeristlejate eskaadri ülem *Grand Fleet*’i ülemjuhatajale 29.12.1918 ja 02.01.1919: TNA, ADM 137-1663, l. pagineerimata.

<sup>9</sup> Vt. Eesti esindaja Soomes sõjaministrile 07.01.1919 ja ülemjuhataja märkused 10.01.1919. ERA, f. 2315, n. 1, s. 61, l. 44–45p.

<sup>10</sup> O. Hovi. *The Baltic Area in British Policy, 1918–1921*. Vol. I: From the Compiègne Armistice to the Implementation of the Versailles Treaty, 11.11.1918–20.1.1920. Helsinki, 1980, lk. 46–51, 71–73.

<sup>11</sup> Välisabi mõju kohta vt. lähemalt: R. Rosenthal. Laidoner – väejuht. Johan Laidoner kõrgema operatiivjuhi ja strateegia kujundajana Eesti Vabadussõjas. Tallinn, 2008, lk. 48–50.

<sup>12</sup> Vt. E. Mattisen. *Tartu rahu*. Tallinn, 1989, lk. 71–72.

<sup>13</sup> Peaminister välisdelegatsiooni esimehele, dateerimata (sisu järgi 1919. a. märtsi esimene pool). ERA, f. 944, n. 1, s. 12, l. 8p.

1919. aasta veebruariks kujunenud olukorras oli Eesti juhtkonnal valida vähemalt kahe sõjalise strateegia vahel. Esiteks oluks võimalik jääda passiivsesse kaitseesse, lootuses säilitada vastupealetungiga kätte võidetud positsioonid Eesti piiridel. Pealegi oli ju Eesti sõdurite ning avaliku arvamuse seas üldiselt levinud meeleolud, mida Eduard Laaman hiljem tabavalt nimetas „piiride haiguseks” – soovimatus võidelda väljaspool oma rahvuspiire.<sup>14</sup> Kaitseesse jäämisega aga loovutatuks vaenlasele paratamatult initsiatiiv ning pidevalt säilinuks ikkagi oht, et tal õnnestub taas edu saavutada, mis parimal juhul toonuks kaasa piiriäärsete Eesti alade jäämise sõjategevuse tallermaaks, ent halvemal juhul võinuks lõppeda maa vallutamiselega. Et seda võimalikult välistada, valis Eesti juhtkond teistsuguse strateegia, mille kohaselt tuli kasutada iga võimalust, et vaenlane Eesti piiridest kaugemale tõrjuda. Ühele teda 1919. aasta 7. veebruaril intervjuueerinud ajakirjanikule täpsustas ülemjuhataja Laidoner, et Narva rindel peaksid Eesti väed tungima kuni Luuga jõeni. Lõunarindel aga tulnuks vallutada Pihkva ning Põhja-Läti. Pihkva piirkond tulnuks üle anda Vene valgete Põhjakorpusele, samas kui Põhja-Lätis oleks aidatud luua Läti Vabariigi sõjajõude, misjärel ka sealt pidanuks Eesti väed oma piiridele tagasi tõmbuma. Sellega looduks lõunarindel enamlaste ja Eesti vahele puhver ning Eesti vägede koormus vähenenuks tunduvalt. Kõike seda iseloomustas Laidoner kui „aktiivset kaitse-sõda”.<sup>15</sup>

Äsja kirjeldatud kavatsusi tuleb aga lugeda vaid miinimumprogrammiks. Nimelt hellitas Eesti juhtkond samal ajal tegelikult lootusi ei vähemaks ega rohkemaks kui Petrogradi vallutamiseks. Tõsi, seda peeti võimalikuks vaid koostöös Soomega. Päts avaldas juba 1919. aasta 13. jaanuaril Eesti Abistamise Peatoimkonnale (peatoimkond

koondas Soomes Eesti abistamisele asunud isikuid) seisukohta, et vajalik on enamlaste hävitamine, sealjuures pidanuks Eesti ja Soome ühiselt vallutama Petrogradi. Jaanuari lõpus avaldas Päts peatoimkonnale arvamust, et Koltšaki vägede edu tõttu Vene kodusõjas võib Petrograd hiljemalt juunis Vene valgete kätte langeda. Sellega aga sattunuks ohtu Soome ja Eesti iseseisvus, kui valged ei tunnistanuks nende eraldumist Venemaast. Pätsi hinnangul pidanuks Eesti ja Soome seetõttu võimalikult kiiresti Petrogradi vallutama ning Venemaa loodeosas võimule aitama Eestile ja Soomele sõbralikest isikutest moodustatud Vene valitsuse, mis pidi seejärel nende riikide iseseisvust tunnustama. Loodetavasti poleks Vene valged seejärel, pärast võitu kodusõjas, seda tunnustust enam tagasi võtnud. Eesti väejuhatuse alluvuses tegutsevast Vene valgete Põhjakorpusest, mis samuti operatsioonis osalenuks, saanuks selle valitsuse sõjaline alustugi.<sup>16</sup>

20. veebruaril ja märtsi esimesel poolel Eesti välisdelegatsiooni juhile Jaan Poskale Pariisi saadetud kirjades kinnitas Päts sisuliselt samu mõtteid. Ideaalis nägi Päts ette, et *Entente* tunnustab vastutasuks Petrogradi vallutamise eest Eesti ja Soome iseseisvust. Ta palus Poskal lääneliitlaste juures pinda sondeerida, kuidas viimased Petrogradi vallutamisse suhtuvad ning kas nad nõustuksid selleks varustust ja toitu andma. Veel ühe võimalusena tõi Päts esile, et pärast Petrogradi vallutamist võiks Eesti teha *Entente*'i vahendusel katset enamlaste juures rahu asjus maad kuulata, kuid leidis samas, et see pole kuigi tõenäoline, sest rahupakkumise saanud enamlasted hindaks seda vaid kui nõrkuse tunnuse avaldust ja keelduksid.<sup>17</sup>

Eesti juhtkond arutas Petrogradi operatsiooni plaane seejärel ka Eesti Vabariigi esimese aastapäeva pidustustele Tallinna saabunud Eesti Abistamise Peatoimkonna liikme-

<sup>14</sup> E. Laaman. Sõjas sündinu. – Sõdur 1933, nr. 7/8, lk. 246.

<sup>15</sup> -nd. [J. Juhtund] Wägede ülemjuhataja jutul. (Meie eri-sõjakirjasaatjalt.) – Päevaleht. 11.02.1919, lk. 1.

<sup>16</sup> S. Zetterberg. Suomi ja Viro 1917–1919. Poliittiset suhteet syksystä 1917 reunavaltiopolitiikan alkuun. Helsinki, 1977, lk. 227.

<sup>17</sup> Peaminister välisdelegatsiooni esimehele 20.02.1919 ja dateerimata (sisu järgi 1919. a. märtsi esimene pool). ERA, f. 944, n. 1., s. 12, l. 4p–5p, 8p–10.

tega eesotsas peatoimkonna esimehe Oskar Wilhelm Louhivuoriga. Laidoner seletas viimasele, et Eesti kaitsmine muutub aja jooksul raskeks, kui enamlaste peamist toetuspunkti regioonis – Petrogradi – ei vallutata. Laidoner hindas, et ettevõtmine oleks elluviidav kahe Soome diviisi ning ühe Eesti diviisi ja Põhjakorpuse osavõtul. Ta lisas, et pealetung peaks algama lähemate nädalate jooksul, kuni on veel võimalik ära kasutada Eesti vägede seas nende senise edu tõttu tekkinud üldiselt head meeleolu, ning märkis, et kirjeldatud operatsiooniga saaks lahenduse ühtlasi nn. Suur-Soome loomise kava. Ta soovitas soomlastel mitte oodata selleks nõusolekut *Entente*'ilt, sest Vene valgete liitlastena ei nõustuks lääneriigid Karjala vallutamiselega Soome poolt. Kuid Soome valitsusliikmed ning Riigihoidja Mannerheim võtsid seejärel, märtsis, seisukoha, et Soome pole Petrogradi vallutamiseks ei sõjaliselt ega poliitiliselt valmis.<sup>18</sup> Seega luhtusid lootused Soome peatseks aktiivseks sõttaastumiseks, mis sellal Punaarmee uuesti alanud pealetunge tagasi tõrjuva Eesti olukorda kindlasti otsustavalt kergendanuks. Eesti juhtkonnal jäi puhvri loomisel Eesti ja Nõukogude Venemaa vahel üle teha panus eelkõige Vene valgetele ja lätlastele.

Eesti valitsus oli 1918. aasta 6. detsembril oma sõjajõudude suurendamiseks sõlminud Pihkvast Eestisse taganenud Vene valgete Põhjakorpuse juhatuslega koostöölepingu, mille kohaselt astus korpus Eesti käsutusse nii kauaks, kui see võitleb Eesti piirides. Eesti pidi selle aja jooksul korpust kõige vajalikuga varustama.<sup>19</sup> Päts ja Laidoner lootsid esialgu, et Põhjakorpusel Loode-Venemaal kanda kin-

nitada aidates moodustatakse seal Eesti-sõbralik Vene valgete valitsus, mis Eesti iseseisvust tunnustaks. Veebruaris peeti selles osas läbirääkimisi Helsingisse koondunud Vene valgete poliitikategelaste ja kõrgemate sõjaväelastega (nn. Sõjalis-Poliitiline Keskus eesotsas kindral Nikolai Judenitšiga), ent selgus, et nimetatud grupp ei soovi valitsuse moodustamise korral Eestile tunnustust anda.<sup>20</sup> Teise variandina kaaluti valitsuse loomist eesotsas poliitik Nikolai Ivanoviga, kes 1919. aasta jaanuaris Soomest Eestisse saabudes teatas, et on valmis Eesti iseseisvust tunnustama.<sup>21</sup> Kuid võrdlemisi vähe tuntud Ivanovi kasutamisest tuli loobuda, kuna tema demokratism oli vastuvõetamatu Põhjakorpuse valdavalt konservatiivsele ohvitserkonnale, mis pealegi ei soovinud end siduda Eesti iseseisvuse tunnustamisega, lükates selle üle otsustamise kunagi kokkukutsutava Vene Asutava Kogu õlule.<sup>22</sup> Seega tuli Eesti juhtkonnal Loode-Venemaal Eesti-sõbraliku valitsuse loomise asemel rahulduda sellega, et 1919. aasta kevadel said Põhjakorpuse juhtide seas mõjule isikud, kellelt loodeti Eesti suhtes üldiselt sõbralikkust.<sup>23</sup>

Põhjakorpusel oli hiljem, 1919. aasta mais, tähtis roll sõjategevuse viimisel Eesti piiridest eemale ning „aktiivse kaitsesõja” strateegia teostumisel. Oli ilmselt eelkõige Laidoneri ning Pätsi teene, et selliseid tulemusi saavutati. Paljud teised poliitikud ja sõjaväelased nende asemel oleksid arvatavasti koostööst korpusega loobunud. Eesti avalik arvamus, sealjuures mitte ainult vasakpoolselt meelesstatud isikute oma, oli nimelt valdavalt vastu igasugusele koostööle Põhjakorpusega, mida

<sup>18</sup> S. Zetterberg. Suomi ja Viro, lk. 228, 230–232; Eesti Abistamise Peatoimkonna esimees Eesti peaministrile 24.03.1919. ERA, f. 2315, n. 1, s. 24, l. 115.

<sup>19</sup> R. Rosenthal. Loodearmee. Tallinn, 2006, lk. 50–51.

<sup>20</sup> Peaminister välisdelegatsiooni esimehele 20.02.1919. ERA, 944, n. 1, s. 12, l. 5; lepingu projekt Sõjalis-Poliitilise Keskuse ja Eesti Vabariigi vahel, veebruar 1919. ERA, f. 31, n. 1, s. 130, l. 12–13p.

<sup>21</sup> N. Ivanov. O sobytijax pod Petrogradom v 1919 g. Berlin, [1922], lk. 19, 22; E. Laamani märkmed vestlusest J. Laidoneriga, dateerimata. ERA, f. 827, n. 1, s. 24, l. 1; ülemjuhataja kõnelus 2. diviisi ülemaga 10.03.1919. ERA, f. 495, n. 10, s. 79, l. 773.

<sup>22</sup> K. Brüggemann. Die Gründung der Republik Estland und das Ende des „Einen und unteilbaren Rußland”. Die Petrograder Front des Russischen Bürgerkriegs 1918–1920. Wiesbaden, 2002 lk. 139–140; A. Smolin. Beloe dviženie na Severo-Zapade Rossii. 1918–1920 gg. Sankt-Peterburg, 1999, lk. 88–89, 117–125.

<sup>23</sup> Vt. J. Laidoner. Mõned mälestused ja mõtted Põhjakorpusest ja Põhja-Lääne armeest. Masinakiri, dateerimata. ERA, f. 2124, n. 3, s. 563, l. 4–5, 8.

peeti reaktiooniliseks Eesti iseseisvuse vastaseks jõuks, millest pealegi veel mingit sõjalist kasu polevat olnud.<sup>24</sup> Päts pidi tihti tõrjuma poliitikutel rünnakuid ja põhjendama, miks Eesti ikkagi korpusega koostööd teeb, toetudes sealjuures Laidoneri autoriteedile.<sup>25</sup>

Mis puutub koostöösse Läti Vabariigiga, siis jaanuari lõpus tegi Läti Ajutise Valitsuse peaminister Kārlis Ulmanis Eesti valitsusele konkreetse ettepaneku sõjaliseks koostööks, millele järgnenud läbirääkimised tipnesid 18. veebruaril vastava lepingu sõlmimisega. Selle kohaselt pidi Eesti aitama enamlastest vabastada Põhja-Lätit. Eesti ülemjuhatus võis oma äranägemise järgi formeerida Läti kodanikest väeosi, mida tohtis kasutada vaid lõunarindel. Kui Eesti väed saavutatakse Põhja-Lätis Lemsalu–Volmari–Smiltene–Alüksne joone, siis pidanuks seal tegutsevad Läti väeosad minema Läti Vabariigi käsutusse. Hiljem pidi Läti tasuma nende väeosade varustamisega kantud kulud.<sup>26</sup> 1919. aasta veebruari teisel poolel algaski Eesti väejuhatuse alluvuses läti väeosade formeerimine, mis koondati hiljem läti brigaadi koosseisu.<sup>27</sup>

„Aktiivse kaitsesõja” kava elluviimine põrkus esialgu siiski raskustele. Nimelt koondas Punaarmee väejuhatuse veebruaris Eesti-vastasele rindele lisajõude ning alustas siin taas pealetunge, mille lõppeesmärgiks oli Eesti ala vallutamine.<sup>28</sup> Järgnes ligi kolm kuud vahelduva õnnega võitlusi. Ehkki Eesti vägedel õnnestus nende käigus vaenlane kok-

kuvõttes tagasi tõrjuda, ei läinud neil samal ajal korda püsivalt hõivata suuremaid alasid Venemaal või Põhja-Lätis, mille elanikkonna baasil Põhjakorpust või Läti brigaadi tunduvalt täiendada saanuks. Maikuu alguses stabiliseerus rindejoon ajutiselt joonel, mis kulges Eesti etnilise piiri lähedal, ent 5. mail läks Punaarmee Kagu-Eestis taas pealetungile, saavutades küll vähest edu.<sup>29</sup> Samas polnud Eesti vägedel Lõuna-Eestis ilmselt jõudu, et omapoolse pealetungiga Põhja-Lätisse või Pihkvamaale tungida, pealegi hakkasid mai esimesel poolel lõunarindelt saabuma üha ärevamad teated kurnatusest ning meeoleolu langusest Eesti rindeväeosades.<sup>30</sup>

1919. aasta maikuu esimesel poolel kujunenud olukorras oli Eesti ülemjuhatus käsutuses tegelikult veel vaid üks jõud, mis võinuks olukorda loodetavasti pöörde tuua – Põhjakorpus. Viimane pidi Narva jõe joonelt pealetungi alustades hõivama esialgu tugi-ala Jamburgi ja Oudova piirkonnas. Hiljem, pärast oma ridade täiendamist, pidi korpus pealetungi jätkama lõppeesmärgiga vallutada Petrograd.<sup>31</sup> Olgu lisatud, et punase Balti laevastiku suhtes võis Eesti väejuhatuse samas end üpris kindlana tunda, sest aprilli lõpust alates, pärast jää sulamist, tegutses Soome lahel taas Briti laevastik.

Põhjakorpuse 13. mail alanud operatsioon kujunes üle ootuste edukaks. 22. maini kestnud pealetungi käigus vallutasid Vene valged Jamburgi ja Oudova piirkonna ning lähenesid

<sup>24</sup> Vt. Maanõukogu vanematekogu ja Ajutise Valitsuse ühise koosoleku protokoll 15.01.1919. ERA, f. 78, n. 1, s. 49, lk. 212–215; operatiivstaabi ülema kõnelus 2. diviisi ülemaga 08.02.1919. ERA, f. 495, n. 10, s. 37, l. 195–195p; sõjaministri adjutant ülemjuhatajale 06.04.1919. ERA, f. 495, s. 10, l. 11, l. 60–60p; Suuremat ettewaastust. – Postimees. 12.12.1918, lk. 1; R. R[ohu]. Haletsemisvääriline Wenemaa. II. – Postimees, 15.04.1919, lk. 6; Uus riikline võim Eestis? – Waba Maa, 11.04.1919, lk. 2.

<sup>25</sup> Vt. Maanõukogu vanematekogu ja Ajutise Valitsuse ühise koosoleku protokoll 15.01.1919. ERA, f. 78, n. 1, s. 49, lk. 214–215; Maanõukogu koosoleku protokoll 04.02.1919. ERA, f. 78, n. 1, s. 127, l. 2; peaminister välisdelegatsiooni esimehele, dateerimata (sisu järgi u. 1919. a. aprilli keskpaik). ERA, f. 957, n. 11, s. 84, l. 157.

<sup>26</sup> Läti Vabariigi peaminister Eesti Ajutisele Valitsusele 31.01.1919. ERA, f. 957, n. 5, s. 2, l. 25c–26; Eesti ja Läti suhted 1920–1925. Dokumentide kogumik. Tallinn, 1999, lk. 14–17.

<sup>27</sup> Eesti Vabadussõda. 2. kd. Tallinn, 1997, lk. 59–60.

<sup>28</sup> Vt. Direktivy komandovaniya frontov Krasnoj Armii (1917–1922 gg.). T. 1. Moskva, 1971, lk. 526, 530–531, 533–535.

<sup>29</sup> Sõjategevuse käiku vt.: Eesti Vabadussõda. 1. kd. Tallinn, 1996, lk. 477–546.

<sup>30</sup> Vt. Pärnu trükitööde sõjakontrollpunkti aruanne perioodi 10.–17.05.1919 kohta. ERA, f. 496, n. 1, s. 4, l. 33–33p; Tartu trükitööde sõjakontrollpunkti aruanne 16.05.1919. ERA, f. 518, n. 1, l. 149, l. 520–520p; Soomusrongide divisjoni ülem ülemjuhatajale 12.05.1919. ERA, n. 827, n. 1, s. 24, l. 21.

<sup>31</sup> J. Laidoner. Mõned mälestused. ERA, f. 2124, n. 3, s. 563, l. 6–9.



Gattšinale. Põhjakorpuse edu tõttu katkestas Punaarmee väejuhatuse 16. mail pealetungi Võru suunal ning asus oma jõude Lõuna-Eestist ümber grupeerima korpusevastasele rindele. Selle tagajärjel kujunes 23. maiks lõunarindel olukord, kus vastaspoolte jõud olid arvukuselt enam-vähem võrdsed, mis kahtlemata soodustas seal järgnevat Eesti vägede edu.<sup>32</sup> Kasutades seejärel ära ka asjaolu, et punase eesti diviisi juhtkond vahetas osaliselt poolt, mis desorganiseeris Punaarmee juhtimise Petseri–Pihkva suunal, vallutasid Eesti väed 25. mail Pihkva (linn anti seejärel üle Põhjakorpusele). Punaküttide juhte mõjutas poolt vahetama hinnang, et enamlaste võimu lõpp Venemaal on lähedal, millise arvamuse kujunemisele aitas ilmselt kaasa ka Põhjakorpuse edu.<sup>33</sup>

23.–28. maini vallutasid Eesti väed ka Alüksne–Volmari piirkonna Põhja-Lätis. Sealjuures Volmari hõivamisele aitas kaasa asjaolu, et Saksa väed olid 22. mail vallutanud Riia, mis mõjutas Punaarmeed Loode-Läti maha jätma. Seejärel, 29. maist kuni 5. juunini kestnud Eesti vägede pealetungi tagajärjel Alüksne–Krustpils suunal, loovutas Punaarmee ka Kesk-Läti ja Kirde-Leedu, taganedes Ida-Lätisse. Riiast järgnesid Punaarmeele baltisaksa *Landeswehr*'i väeosad, mis kohtusid 2. juunil Võnnu piirkonnas Eesti väejuhatuse alluvuses tegutsevate Läti brigaadi üksustega.<sup>34</sup>

Juuni alguseks olid seega teostunud Eesti juhtkonna „aktiivse kaitse sõja” kavast püstitatud eesmärgid ning seda võib 1919. aasta jaanuarikuu vastu pealetungi kõrval lugeda teiseks tähtsaks murranguks Vabadussõja käigus. Põhjakorpuse maiepaletungi edu oli kaasa toonud sündmuste arengu, mis viis Eesti sõjalis-strateegilise olukorra tunduva paranemiseni ning avaldas märgatavat mõju ka sündmustele Lätis. Punaarmee oli Eesti piiridest kaugemale tõrjutud. Vallutatud oli suur Peipsi-tagune ala ühes Pihkva piirkon-

naga, samuti Põhja-Läti, kus nüüd Põhjakorpus ning Läti brigaad endale täiendust võisid saada. Eesti idapiiri taga oli Vene valgete näol moodustunud puhver. „Aktiivse kaitse sõja” õnnestumise otseseks tagajärjeks võib lugeda Nõukogude Venemaa juhtkonna 1919. aasta suvel langetatud otsust loobuda Eesti vallutamise katsetest relva jõul. Moskva võttis suuna rahu sõlmimisele Eesti Vabariigiga, et viimane oma vastaste hulgast välja lülitada ning võtta sellega ära ka Eesti toetus Petrogradi ohustavale Loodearmeele.<sup>35</sup> (19. juunil lahkus Põhjakorpus Eesti väejuhatuse alluvusest, misjärel nimetati see ümber Loodearmeeks.)

Kui oletada, et Eesti sõjalis-poliitiline juhtkond ei oleks „aktiivse kaitse sõja” strateegiat suutnud ellu viia või poleks sellist tegevuskava kunagi üldse omandanud, siis on tõenäoline, et Eesti etnilistel piiridel seisnud Punaarmee oleks 1919. aasta kevadel ja suvel jätkanud katseid Eesti vallutadaning miski ei välista, et see võinuks lõpuks kaasa tuua suuremat edu. Niisiis tuleb pidada „aktiivse kaitse sõja” õnnestumist Vabadussõja lõpptulemuse juures tähtsaks teguriks.

### *Landeswehr*'i sõda

1919. aasta 5. juunist kuni 3. juulini Lätis aset leidnud *Landeswehr*'i sõda võib osalt pidada „aktiivse kaitse sõja” jätkuks. Sarnaselt „aktiivse kaitse sõja” kavale oli *Landeswehr*'i sõjas Eesti juhtkonna eesmärgiks võimalikult suures osas Lätis võimule aidata läti rahvuslaste valitsus eesotsas Kārlis Ulmanisega. Sõbralik Läti Vabariik pidanuks seega olema puhvriks Eesti lõunapiiri taga. 1919. aasta juuniks kujunenud olukorras oluaks alternatiiv sellele, et puhvri moodustab Läti, mille eesotsas domineerinuks Saksamaale orienteerunud baltisakslased, keda toetanuks Saksa kindralmajor Rüdiger von der Goltzi 6.

<sup>32</sup> Vt. lähemalt: R. Rosenthal. Laidoner – väejuht, lk. 216–228; R. Rosenthal. Loodearmee, lk. 149–168.

<sup>33</sup> Ülemjuhataja kõnelus Ülemjuhataja staabi ülemaga 20.05.1919. ERA, f. 495, n. 10, s. 84, l. 1162; J. Soots. Eesti punase diviisi ülema Ritti ületulek Eesti sõjaväkke. – Kaja 05.12.1921, lk. 2.

<sup>34</sup> Vt. lähemalt: R. Rosenthal. Laidoner – väejuht, lk. 226–243.

<sup>35</sup> E. Mattisen. Tartu rahu, lk. 187–193, 347.

reservkorpus. Eesti sõjavägede ülemjuhatus ning ilmselt ka poliitiline juhtkond (meenu-tagem, et 9. mail oli ametisse astunud Otto Strandmani valitsus) ei pidanud seda soovitavaks, sest Lätis tegutsevaid sakslasi umbusaldati ning kahtlustati agressiivsetes kavatsustes.<sup>36</sup> Seda võib pidada *Landeswehr*'i sõja puhkemise peamiseks põhjuseks.

Kahtlusteks oli ka alust, sest olid ju baltisakslased (*Landeswehr*) 1919. aasta aprillis kukutanud läti rahvuslaste valitsuse eesotsas Ulmanisega ja asendanud selle enda huvidele vastava valitsusega eesotsas Andrievs Niedraga. Kindlasti lootsid Lätis tegutsevad baltisaksa poliitikud üldiselt, et ka Eestis saanuks võimule konservatiivsemad jõud, mis loobunuks radikaalsetest uuendustest, nagu maareform. Kahtlemata omistas baltisakslastele selliseid lootusi ka Eesti sõjalis-poliitiline juhtkond. Juuni alguses teatas Eesti sõjaline esindaja Lätis alamkapten Julius Jürgenson, et saadud andmete kohaselt suunatakse *Landeswehr*'i osad Põhja-Lätisse, eesmärgiga takistada seal eestlastel edasi lõuna suunas tungimast. Sama kinnitas talle ka *Landeswehr*'i alluvuses tegutseva läti brigaadi ülem polkovnik Jānis Balodis, kellele olevat seda 31. mail väitnud *Landeswehr*'i ülem major Alfred Fletcher isiklikult. Viimane teatanud ühtlasi, et ei aktsepteeri sellist valitsust, mis ei tunnista eraomandust (see pidi ilmselt olema vihje läti ja eesti rahvuslike poliitikute planeeritavale maareformile). Balodis avaldas Jürgensonile arvamust, et baltisakslastel on plaan ka Eestisse tungida.<sup>37</sup> Nagu väitis hiljem Laidoneri Vabadussõja-aegne adju-

tant Richard Masing, kinnitasid need teated Eesti ülemjuhatusesele muljet, et Lätis asuvad Saksa vägesid tuleb lugeda vaenulikuks jõuks.<sup>38</sup> Ilmselt võimendas kahtlusi sakslaste suhtes ka ajaloolistel põhjustel eestlaste hulgas levinud vaen või vastumeelsus sakslaste (eriti baltisakslaste) suhtes, milliseid vaateid jagasid küllap ka Eesti poliitiline ja sõjaline juhtkond.<sup>39</sup>

Tagantjärele saab küll öelda, et puuduvad tõendid selle kohta, nagu olnuks sakslastel 1919. aasta juunikuu alguse seisuga kavatsus Eestiga sõdima hakata (pole küll ka tõendeid, mis seesugust kavatsust välistavad). Võib vaid märkida, et sakslased soovisid ideaalis enda kontrolli alla saada kogu Läti territooriumit, sealhulgas Põhja-Lätit.<sup>40</sup> Hiljem lootis von der Goltz kasutada Lätit platsdarmina Vene kodusõtta sekkumiseks.<sup>41</sup>

Kuigi Eesti propaganda Vabadussõja ajal ja hiljem soovis jätta muljet, et *Landeswehr*'i sõda puhkes vastaspoole agressiivsuse tõttu, oli see parimal juhul vaid veerand tõde. Nimelt, ehkki Eesti juhtkond tõepoolest kahtlustas sakslaste vaenulikke kavatsusi, võib konflikti puhkemiseni viinud sündmustes näha palju rohkem agressiivsust just Eesti poole käitumises. Selle parimaks näiteks on sõjavägede ülemjuhataja Laidoneri direktiivid ja korraldused 3.–4. juunil, mille põhjal nõudsid Eesti esindajad sakslastelt Lätis tõmbumist Eesti poolt ette dikteeritud joone taha. Keeldumise korral pidid Eesti väed Laidoneri korraldusel sakslaste vastu sõjategevust alustama. Eesti pool ei teinud katsetki sakslastega rahumeelselt suhteid arendada.<sup>42</sup> Sõda

<sup>36</sup> Vt. R. Rosenthal. Laidoner – väejuht, lk. 197, 248–249.

<sup>37</sup> Eesti sõjalise esindaja Lätis aruanne perioodi 22.05–31.05 kohta, dateerimata. ERA, f. 496, n. 2, s. 20, l. 46p–47.

<sup>38</sup> R. Masing. Lemsalu–Roopa–Võnnu–Ronneburgi lahingud. – Sõdur 1925, nr. 5, lk. 90.

<sup>39</sup> Vt. A. Pajur. *Landeswehr*'i sõja puhkemine: Eesti vaatenurk. – Tuna 2009, nr. 2, lk. 58–64, 70. Ago Pajur leiab, et Saksa-viha oligi *Landeswehr*'i sõja peamiseks põhjuseks. Siinkirjutaja arvates oli selleks siiski sakslaste pidamine potentsiaalselt vaenulikuks jõuks, mis ei tulenenud ainult Saksa-vihast, vaid oli põhjustatud ka sakslaste endi eelnevast tegevusest Lätis ning Eesti juhtkonnani jõudnud andmetest sakslaste väidetavalt vaenulikest kavatsustest.

<sup>40</sup> Niedra, Vankini ja Ausbergi kohtuprotsess. H. Täht'i kokkuvõte. Käsikiri, dateerimata. ERA, f. 2124, n. 3, s. 1572, l. 25–25p.

<sup>41</sup> R. von der Goltz. Minu missioon Soomes ja Baltikumis. Tallinn, 2004, lk. 105–106, 165.

<sup>42</sup> A. Pajur. *Landeswehr*'i sõja puhkemine, lk. 56–58, 70.

<sup>43</sup> A. Traksmann. 23. juuni nüüd ja Vabadussõjas. – Sõdur 1934, nr. 24/25/26, lk. 667.

saanuks nüüd vältida vaid juhul, kui sakslased tõesti nõustunuks tagasi tõmbuma. Laidoner pidi mõistma, et vastaspool ei pruugi nõudmistele alluda, mistõttu võib tema 3. juuni nõudmisi hinnata ka provokatsioonina, mille eesmärk oli sakslaste sõjalisse konfliktitõmbamine. Sakslased ei kavatsenud tõepoolest alluda ning tulemuseks oli konflikt, mille vormiliseks alustajaks olid nemad.

On ka väidetud, et Laidoneri otsused seoses *Landeswehr*'i sõja algusega olid tehtud ilma vabariigi valitsusega konsulteerimata, seega sisuliselt otsustas ülemjuhataja üksi alustada sõda uue vastasega.<sup>43</sup> Ehkki pole tõepoolest andmeid, et valitsus oleks ametlikult niisuguse otsuse langetanud, pole siiski ka ebatõenäoline, et juuni alguspäevadel võis toimuda Laidoneri ning näiteks pea- ja sõjaminister Strandmani vahel omavaheline suhtlus, kus arutati ühtlasi tegevuskavu seoses *Landeswehr*'iga.

Kõige eelneva juures peab arvestama, et Eesti poolt julgustas sakslaste vastu agressiivselt välja astuma teadmine, et sakslaste võimu likvideerimist Lätis näeb heameelega ka Suurbritannia sõjalise missiooni ülem Soomes ja Baltimaades kindralleitnant Hubert de la Poer Gough. Viimane soovitas 4. juunil oma valitsusele ka, et *Entente* nõuaks Saksamaalt vägede väljaviimist Lätist.<sup>44</sup> 11. juunil järgneski *Entente*'i kõrgema sõjanõukogu otsus anda Saksamaale käsk evakueerida endise Vene riigi territooriumilt kõik oma väed, mida kindralmajor von der Goltz otsustas küll eirata. Eesti väed olid seejärel von der Goltzi väegrupi vastu edukad, jõudes lõpuks välja Riia alla. Sõjategevus lõppes 1919. aasta 3. juulil *Entente*'i esindajate vahendatud vahe-rahuga, mille kohaselt pidid sakslased loovutama Riia ning seejärel oma väed Kuramaalt Saksamaale evakueerima. Viimast olid nad kohustatud niigi tegema vastavalt 28. juunil sõlmitud Versailles'i rahulepingule. Niedra valitsus oli veel enne seda tegevuse lõpetanud.<sup>45</sup> Seega oli *Landeswehr*'i sõja tulemusena

Ulmanise valitsus Lätis taas võimule aidatud, ehkki osa Läti territooriumist oli veel Saksa vägede ja Punaarmee valduses.

Tõsi, von der Goltz oma plaanidest ei loobunud ning asus vägede evakueerimise asemel Kuramaal organiseerima valdavalt saksa vabatahtlikest koosnevat vormiliselt Vene valget armeed eesotsas polkovnik Pavel Bermond-Avaloviga, kes pidi Saksamaa huvide esindajana oma armeega Vene kodusõtta sekkuma.<sup>46</sup> Oktoobris ründas see armee Läti Vabariiki, mis suutis Bermondti pealetungi ilma Eesti suurema abita siiski tagasi lüüa ning bermondtlased evakueeriti aasta lõpus Ida-Preisimaale. Bermondti ohu tõttu polnud Läti võimeline enne detsembrit tervet Punaarmee-vastast rinnet Ida-Lätis enda alla võtma, mistõttu rindelõik põhja pool Lubani järve jäi kuni selle ajani endiselt Eesti vägede kätte.<sup>47</sup>

### Saavutatud edu kindlustamine ja riigi väljatoomine sõjast (juuli 1919 kuni veebruar 1920)

Niisiis oli 1919. aasta juulikuuks Punaarmee sunnitud Eesti piiridest kaugemale tõmbuma, sealjuures oli Nõukogude Venemaa ning Eesti vahele moodustatud puhver Vene valgete Loodearmee näol. Lätis olid võimule aidatud Eestile sõbralikud Läti rahvuslikud jõud. Eesti juhtkonna edasine eesmärk pidi olema saavutatu kindlustamine. Ühtlasi oli Eesti huvides kurnav sõda võimalikult ruttu lõpetada. Nende eesmärkide saavutamine oli samas suurel määral seotud kodusõja tulemustega Venemaal. Otsene oht Eesti riiklusele sai lähemas tulevikus tulla vaid Venemaalt – ükskõik, kas siis enamlaste uue katse näol Eestit allutada või kodusõja võitnud Vene valgete samalaadse ürituse kujul. Üks võimalus vähendada kodanliku Venemaa suunalt tulevikus lähtuvat võimalikku ohtu oli Eesti riigile rahvusvahelise *de iure* tun-

<sup>44</sup> Documents on British Foreign Policy 1919–1939. First Series. Volume III. 1919. London, 1949, lk. 344–345.

<sup>45</sup> Vt. Eesti Vabadussõda, 2. kd., lk. 156–202.

<sup>46</sup> R. von der Goltz. Minu missioon Soomes, lk. 198–218.

<sup>47</sup> Vt. Eesti Vabadussõda, 2. kd., lk. 339–340, 344–354.

nustuse saavutamine, seda eelkõige *Entente*'i suurvõimude poolt. Kuid niisugust tunnustust Eestile Vabadussõja ajal ei antud. Samas oli igal juhul Eesti huvides otsida liitu võimalikult paljude Venemaast eraldunud riikidega – selline ühendus toiminuks takistavalt nii enamlaste kui ka nende vastaste kavadele uusi riike enesele allutada. Kuni 1919. aasta sügiseni oli raske kindlalt otsustada, kumb pool jääb Vene kodusõjas peale. Seega pidi Eesti juhtkond oma sõja- ning välispoliitika kujundamisel esialgu arvestama mõlema võimalusega. Samuti tuli Eestil endiselt silmas pidada, et rahu sõlmimiseks enamlastega on soovitatav omada *Entente*'i riikide nõusolekut, sest muidu oleks võidud langeda liitlaste eba-soosingu alla.

1919. aasta suveni olid Eesti sõjaline ja poliitiline juhtkond strateegilistes küsimustes sammunud ühte jalga, ent edaspidi esines erimeelsusi. Seni, kuni ei olnud selgunud kodusõja tõenäoline võitja Venemaal, kaldus Eesti ülemjuhatus (Laidoner ja Soots) toetama Vene valgete Loodearmeed, eelistades Vene kodusõjas ilmselt valgete võitu. Tõenäoliselt olid nad eelkõige mõjutatud ideoloogilis-maailmavaatelistest kaalutlustest ehk vastumeelsusest enamluse suhtes.<sup>48</sup> Eesti ülemjuhatus abistas Loodearmeed 1919. aasta suvel jõudumööda, kas või juba üksnes selle pärast, et armee moodustas Eesti ja enamlaste vahel kasuliku puhvri. Tõenäoliselt mõistis seda ka näiteks pea- ja sõjaminister Otto Strandman.

Samas, Eesti juhtivate parteide tähtsamad poliitikud ei olnud Vene valgete küsimuses ühel meelel. Näiteks sotsiaaldemokraadid võtsid seisukoha, et Eesti peaks esimesel võimalusel sõlmima enamlastega eraldi rahu ning hoiduma aitamast Vene

valgeid, sest viimastest kujunenuks võidu korral kodusõjas Eestile palju tugevam ning ohtlikum vastane kui Nõukogude Venemaa. Pealegi olid enamlasted sotsiaaldemokraatide jaoks ilmselt sümpaatsemad kui Vene valged, keda samastati reaktionääridega.<sup>49</sup> Tõsi, sotsiaaldemokraatide omast olulisemaks tuleb ilmselt pidada tööerakonna ja rahvaerakonna juhtpoliitikute seisukohta, sest just nende käes olid Vabadussõja teisel poolel võtmepositsioonid strateegia kujundamisel (pea- ja sõjaministri ning välisministri portfelli). Nimetatud erakonnad seisid kõhklevamal positsioonil. Ühest küljest nähti võimalikku ohtu Vene valgete poolt, kui need kodusõja pidanuks võitma. Teisest küljest ei tundud ilmselt ka mingit sümpaatiat enamluse suhtes. 9. mail ametisse astunud Otto Strandmani valitsuse deklaratsioonis rõhutati rahu saavutamise vajadust, ent sealjuures tuli arvestada *Entente*'i seisukohti.<sup>50</sup>

Juuli lõpus Pariisist tagasi kodumaale jõudnud välisdelegatsiooni juht ja välisminister Jaan Poska (rahvaerakondlane) oli selleks ajaks jõudnud seisukohale, et Eestil pole mingit põhjust edasi sõdida, sest *Entente*'i poolt *de iure* tunnustust selle tagajärjel ei saavutata. Seetõttu pidas ta üheks tegevusvariandiks sõlmida enamlastega vähemalt ajutine vaherahu, et sõjast puhkust saada ning valmistuda võimalikuks võitluseks Vene valgetega, kui need kodusõja võitma peaksid. Augusti esimesel poolel toimusid ühtlasi esimesed varjatud pinnasondeerimised enamlaste juures ning saadi kinnitust, et Moskva soovib rahu, lubades ühtlasi tunnustada Eesti iseseisvust.<sup>51</sup> Poska iseloomustas alanud rahukontakte Nõukogude Venemaaga sõnadega: „igaks juhtumiseks meie töötame ka teises sihis”.<sup>52</sup> „Esimese sihi” all pidas Poska

<sup>48</sup> Vt. selle kohta lähemalt: R. Rosenthal. Laidoner – väejuht, lk. 305–306, 341.

<sup>49</sup> E. Laaman. Eesti iseseisvuse sünn. Stockholm, 1964, lk. 442–444; Tallinnas, 12. märtsil 1919. – Sotsiaaldemokraat. 12.03.1919, lk. 1; Tallinnas, 15. märtsil 1919. – Sotsiaaldemokraat. 15.03.1919, lk. 1; A. Rei. Mälestusi tormiselt teelt. Stockholm, 1961, lk. 320–322; V. Ernits. Asutavas Kogus 10.02.1920. ERA, f. 15, n. 2, s. 346, vg 300–301.

<sup>50</sup> Eesti Vabariigi sisepoliitika 1918–1920. Dokumentide kogumik. Tallinn, 1999, lk. 205–207.

<sup>51</sup> A. Hellat. Tallinna raatuse ja Toompeal. – Mälestused iseseisvuse võitluspäivilt. II kd. Vabadussõda 1918–1920. Tallinn, 1930, lk. 245; E. Laaman. Eesti iseseisvuse sünn, lk. 599–604.

<sup>52</sup> Välisminister Eesti esindusele Pariisil u. 21.08.1919 (dateeritud sisu järgi). ERA, f. 957, n. 11, s. 101, l. 262.

silmas Vene valgete Loodevalitsuse *de iure* tunnustust Eestile ning selle loodetud tagajärgi. Loodevalitsus moodustati Briti sõjalise missiooni surve Tallinnas 10.–12. augustil erineva kallakuga Vene poliitikategelastest ning tunnustus Eesti Vabariigile oli samuti antud Briti sõjalise missiooni nõudel. Viimane soovis nõnda tagada Eesti ja Loodearmee koostöö.<sup>53</sup> Eesti välisministeeriumis loodeti, et Loodevalitsuselt saadud tunnustus võib *Entente*'i lõpuks kallutada Eestit *de iure* tunnustama.<sup>54</sup> Kuid järgnevatel nädalatel selgus, et Loodevalitsust ennast ei tunnustanud ei Vene valge liikumise juhtfiguur admiral Koltšak ega ka *Entente*'i riigid,<sup>55</sup> ning seega ei olnud valitsuse poolt Eestile antud tunnustusel tähtsust. Niisiis jäi üle Poska mainitud „teine siht” ehk rahu Nõukogude Venemaaga.

31. augustil jõudis Eesti Vabariigi valitsuseni ka Moskva ametlik ettepanek rahuläbirääkimisteks, millele vastati nõusolekuga.<sup>56</sup> Eesti valitsus pidas soovitavaks, et läbirääkimistele asutaks üheskoos teiste Balti riikidega, kellega moodustataks sõjalis-poliitiline liit. 10.–12. septembrini toimus Riias Eesti, Läti ja Leedu esimene nõupidamine Balti liidu sõlmimise osas, mis 14.–15. septembril jätkus Tallinnas, kusjuures siin liitusid Soome esindajad. Viimatinimetatud kolmele riigile oli Moskvast 11. septembril saadetud samuti ettepanek rahuläbirääkimisteks. Tallinnas otsustati, et Eesti uurib kõigepealt vastaspoole pakkumisi, millele pidanuks hiljem järgnema rahukonverents Balti riikide ja Nõukogude

Venemaa vahel. Sealjuures seati eesmärgiks vahele saavutamine, sest rahu sõlmimist enamlastega peeti vähemalt esialgu *Entente*'i silmis liiga kompromiteerivaks. 17.–18. septembril Pihkvas toimunud Eesti–Nõukogude Vene kõnelused lõppesid tulemusteta, sest Eesti delegatsiooni soovil lükati läbirääkimised edasi, et neid jätkata juba ühiselt koos teiste Balti riikidega.<sup>57</sup> Samas Eesti vägede ülemjuhatus ei pooldanud valitsuse rahukontaktide enamlastega,<sup>58</sup> ent toetas ilmselt samuti Balti liidu loomist.<sup>59</sup>

24. septembril otsustas Suurbritannia valitsus Eestit, Lätit ja Leedut *de iure* mitte tunnustada ning katkestada neile sõjaväe saatmine, ent selle eest anti neile vabad käed rahu sõlmimiseks Moskvaga. Rahukursi valinud Eesti poliitikutele oli see julgustus. Ühtlasi tähendas see, et Eesti jaoks kadus viimane lootus saada *Entente*'i suurriikidelt Vene valgete toetamise eest vastutasuks tunnustus iseseisvusele.<sup>60</sup> 29. septembrist 1. oktoobrini toimus Tartus teine Balti riikide konverents. Selleks hetkeks oli Punaarmee olukord Vene kodusõja rinnetel ajutiselt aga halvenenud, mistõttu kerkis üles küsimus Moskvaga rahu sõlmimise otstarbekusest. Soome delegatsioon teatas, et loobub rahuläbirääkimistest Nõukogude Venemaaga. Eesti esindajad õhutasid siiski rahukõnelusi jätkama ning konverentsi otsuses märgitigi, et Eesti, Läti ja Leedu on valmis hiljemalt 25. oktoobril alustama esialgseid rahuläbirääkimisi.<sup>61</sup> Kuid seda tähtaega tegelikult ei järgitud. Loodearmee oktoobrikuine pealetung

<sup>53</sup> Vt. K. Brüggemann. Die Gründung der Republik Estland und das Ende des „Einen und unteilbaren Rußland”, lk. 283–300.

<sup>54</sup> Ülemjuhataja diviisiülematele 11.08.1919. ERA, f. 495, n. 10, s. 90, l. 310–310p.

<sup>55</sup> Vt. A. Smolin. Beloe dviženie na Severo-Zapade Rossii, lk. 275–277.

<sup>56</sup> E. Mattisen, Tartu rahu, lk. 211–215.

<sup>57</sup> H. Arumäe. Võitlus Balti liidu loomise ümber 1919–1925. Tallinn, 1983, lk. 22–24; E. Laaman. Eesti iseseisvuse sünd, lk. 599–605; A. Piip. Tartu rahu. – Mälestused iseseisvuse võitluspäivil. II kd. Vabadussõda 1918–1920. Tallinn, 1930, lk. 352, 354, 356–357.

<sup>58</sup> J. Soots. Mälestused rahutegemisest ja Tartu Eesti-Wene konverentsilt. Tallinn, [1921], lk. 4–7.

<sup>59</sup> Vt. kiri Poola sõjaliselt esindajalt Soomes ja Eestis 22.08.1919 ning ülemjuhataja resolutsioon 25.08.1919. ERA, f. 495, n. 10, s. 51, l. 170; Eesti sõjalise esindaja Leedus aruanne perioodi 01.08.–05.08.1919 kohta ja ülemjuhataja resolutsioon 24.08.1919. ERA, f. 496, n. 2, s. 21, l. 28–28p.

<sup>60</sup> K. Brüggemann. Die Gründung der Republik Estland und das Ende des „Einen und unteilbaren Rußland”, lk. 387, 409.

<sup>61</sup> H. Arumäe. Võitlus Balti liidu loomise ümber 1919–1925, lk. 24–26; E. Laaman. Eesti iseseisvuse sünd, lk. 626, 628.

Petrogradile, mis oli esialgu edukas, tekitas ka Eesti valitsuses ilmselt kõhklusi rahukõneluste mõttekuses ning Eesti pool jätkas rahukontaktide aktiivset edendamist alles pärast Loodearmee taganemist Petrogradi alt novembris.<sup>62</sup>

Loodearmee Petrogradi-pealetungi ajal võtsid Eesti väed Laidoneri käsul oktoobris ja novembris ette mitu piiratud ulatusega pealetungi (Pihkva sihil ning Krasnaja Gorka fordil vallutamiseks mererannikul), millega Loodearmeed abistati.<sup>63</sup> Tõsi, Krasnaja Gorka operatsioonil oli veel üks eesmärk: pärast fordil vallutamist loodeti koostöös Briti laevastikuga hävitada punane Balti laevastik Kroonlinnas. Nõnda taheti välistada tulevikus Balti laevastiku võimalikku rakendamist Eesti vastu (ükskõik, kas siis valge või punase Venemaa poolt).<sup>64</sup>

Seni ajalookirjanduses levinud väitel, et oktoobris abistasid Eesti väed Loodearmeed *Entente*'i nõudel või 26. augustil Riias toimunud nõupidamise kokkuleppe põhjal,<sup>65</sup> näib tegelikkusega vähe ühist olevat. Briti sõjalise missiooni eestvõttel sõlmitud Riia kokkulepe, mis nägi ette Loodearmee, Eesti, Läti, Leedu, Poola ja Bermonditi armee ühist pealetungi Punaarmee vastu algusega 15. septembril, ei järginud tegelikult ükski osapool. Siinkirjutaja pole leidnud tõendeid, et oktoobrikuus Eestilt Riia lepingu täitmist nõuti või et *Entente*'i esindajad Eestile Loodearmee toetamiseks survet avaldasid. Pealegi oli Suurbritannia valitsus septembri lõpus mäletatavasti hoopis teatanud, et annab rahu tegemisel Eestile vabad käed, mis tähendas ühtlasi seda, et sõdimist Nõukogude Venemaaga ei nõuta. Samas, Eesti valitsus ei soovinud ilmselt mitte kuidagi Loodearmeed toetada ega käskinud seda ka ülemjuhatusel teha. On väidetud, et valitsuses esindatud vasakpoolsed erakonnad, eriti sotsiaaldemokraadid, ähvardasid oktoobris lausa valitsuskriisiga, kui Eesti

vägesid Krasnaja Gorka alt Loodearmeed abistamast ära ei tooda.<sup>66</sup> Loodearmee abistamine oli niisiis ilmselt ülemjuhataja Laidoneri otsus. Võimalik, et ta oleks Loodearmeed oktoobris soovinud toetada veelgi ulatuslikumalt, kui see tegelikkuses sündis, kuid teda hoidis tagasi võimalus, et Venemaa saadetavad Eesti väed seal demoraliseeruvad, sest ei tahetud Vene valgeid toetada. Samuti pidi Laidoner arvestama vabariigi poliitilise juhtkonna soovimatuslega Loodearmeed abistada.

Loodearmeel siiski Petrogradi vallutada ei õnnestunud, nagu ei suutnud Eesti väed hõivata ka Krasnaja Gorkat. Novembrikuu keskpaigaks taganes Loodearmee vaenlase survele Eesti piiridele Narva jõe joonel. Samal ajal oli Punaarmee Lõuna-Venemaal ja Ukrainas oktoobrikuu jooksul peatanud ka Denikini Valgearmee pealetungi ning vastupealetungile asunud. Koltšaki armee oli Siberis lüüa saanud. Sellises olukorras tuli ka nendel Eesti poliitikutel ja sõjaväelastel, kes enamlaste võitu Vene kodusõjas ei eelistanud, oma tegevuskavade juures selle võimalusega ometi tõsiselt arvestada. Olukorras, kus Eesti riik oli majanduslikult kurnatud ning rahva ja sõjaväe seas valitses tugev igatsus rahu järele, oli igal juhul mõistlik üritada Vene kodusõja tõenäolise võitjaga ehk enamlastega rahu sõlmida.

Ilmselt mõistis Eesti juhtkond, et Eesti piiridele taganenud Loodearmee on rahu saavutamise juures takistus. Tuli otsustada, milline positsioon armee suhtes võtta. Üks võimalus oli valgeid üldse mitte Eestisse lubada ning jätta nad Narva idakaldal täielikult enamlaste meelevalla, mis viinuks suure tõenäosusega Loodearmee peatse täieliku hävitamiseni. Ent Eesti juhtpoliitikutele pidi olema selge, et midagi sellist ei saa lubada juba ainuüksi põhjusel, et see kahjustanuks tohutult Eesti mainet välismaal. Igatahes

<sup>62</sup> Vt. Eesti Vabadussõda, 2. kd, lk. 422, 424; E. Mattisen. Tartu rahu, lk. 246, 270–271, 284–285.

<sup>63</sup> Vt. R. Rosenthal. Laidoner – väejuht, lk. 375–414.

<sup>64</sup> Vt. E. Laamani päevik 15.01.1929. ERA, f. 827, n. 1, s. 6a, lk. 280; J. Pitka. Minu mälestused suure ilmasõja algusest Eesti Vabadussõja lõpuni: 1914–1920. Tallinn, 1993, lk. 178.

<sup>65</sup> Vt. Eesti Vabadussõda, 2. kd., lk. 311, 320.

<sup>66</sup> A. Piip. Tartu rahu, lk. 376–377.

otsustati mõõdukama lahenduse kasuks. Arvestades niisiis valgete lüüasaamisega kodusõjas ning soovides Eesti võimalikult ruttu sõjast välja viia,<sup>67</sup> võttis Asutava Kogu välisasjade- ja riigikaitsekomisjoni ühine koosolek 10. novembril vastu otsuse, mille järgi Eesti riiklikes huvides pidi olema Loodearmee ning Loodevalitsuse tegevuse lõppemine. Kui Loodearmee osad üle Eesti piiri taganenuks, tulnuks neilt relvad ära võtta.<sup>68</sup> Tegelikult seda otsust siiski järgnevalt täiel määral ei täidetud, vaid Laidoner andis loa jätta relvad kätte neile Loodearmee osadele, mis Narva jõe läänekaldale taandudes seal võitlust jätkata soovivad. Need väeosad pidid seal küll minema Eesti väejuhatuse operatiivalluvusse.<sup>69</sup> Puudub selgus, millisel määral konsulteeris Laidoner selle kõige juures valitsusega. Igatahes näib, et ta oli otsustanud Loodearmeed võimalikult palju Eesti piiride kaitsel ära kasutada. Ent kui Laidoner novembri keskel veel kõhkleski valitsuse rahukursis, siis kuu teisel poolel läks ta sellega täielikult kaasa, asudes toetama Loodearmee likvideerimist.<sup>70</sup> Arvatavasti ei näinud ta sellele alternatiivi Vene valgete tõenäolise lüüasaamise tõttu kodusõjas.

Vahepeal, 9. novembril, oli Tartus alanud Eesti, Läti ja Leedu esindajate nõupidamine ehk kolmas Balti konverents. Selgus, et kui Eesti soovib lähemal ajal rahu saavutada, siis peab ta seda Lätist eraldi tegema. Nimelt oli Läti seotud sõjaga Bermondti armee vastu ning sõltus sealjuures olulisel määral *Entente*'i toetusest. Seega ei soovinud Läti enamlastega rahuläbirääkimisi alustades riskida lääneliitlaste heasoovlikkuse kaotamisega. Pealegi kavatses Läti pärast sõja lõppu Bermondtiga vallutada veel Punaarmee valduses oleva Latgale.<sup>71</sup> Leedu delegatsioon väljendas

samas küll endiselt valmisolekut Moskva läbirääkimisi alustada, ent lõppkokkuvõttes ei võtnud ka Leedu detsembris koos Eestiga rahuläbirääkimistest osa. Balti liitu Vabadussõja ajal ega hiljem moodustada ei õnnestunudki.

Punaarmee oli vahepeal, novembri keskel, jätkanud pealetunge Narva rindel. Tõenäoliselt loodeti nende tulemusena täielikult likvideerida Loodearmee, samuti pidi Punaarmee sõjaline edu ilmselt kindlustama Nõukogude Vene esindajaile soodsama positsiooni tulevastel rahuläbirääkimistel Eestiga. Rahukõnelused Tartus algasid 5. detsembril. Detsembrikuu möödus vahearahuläbirääkimiste tähe all. Esialgu raskelt edenenud kõnelustega paralleelselt leidsid aset Punaarmee ägedad pealetungid Narva rindel, mis aga tähtsat edu kaasa ei toonud. Lõpuks, 31. detsembril, jõuti vaheahu allakirjutamiseni (see hakkas kehtima 3. jaanuaril). Eesti võttis endale ühtlasi kohustuse desarmeerida täielikult Loodearmee.<sup>72</sup> Jaanuarikuu jooksul lepiti Tartus veel kokku majandusküsimustes, misjärel 2. veebruaril kirjutati rahule alla.

## Kokkuvõte

Eesti juhtkonna tegevus välispoliitilise ja sõjalise strateegia elluviimisel Vabadussõja ajal oli üldiselt edukas. Sõja alguse lihtne tegevuskava – vaenlase pealetung välisabi toel peatada ning ta seejärel omapoolse vastupealetungiga tagasi heita – õnnestus. Sellele järgnes „aktiivse kaitse sõja” strateegia, mis väärrib eriti esiletõstmist, sest just seda järgides rebiti vaenlase käest 1919. aasta maikuu initsiatiiv ning ta sunniti Eesti piiridest kaugemale taanduma. Tulemuseks oli Moskva otsus

<sup>67</sup> Samas, lk. 378.

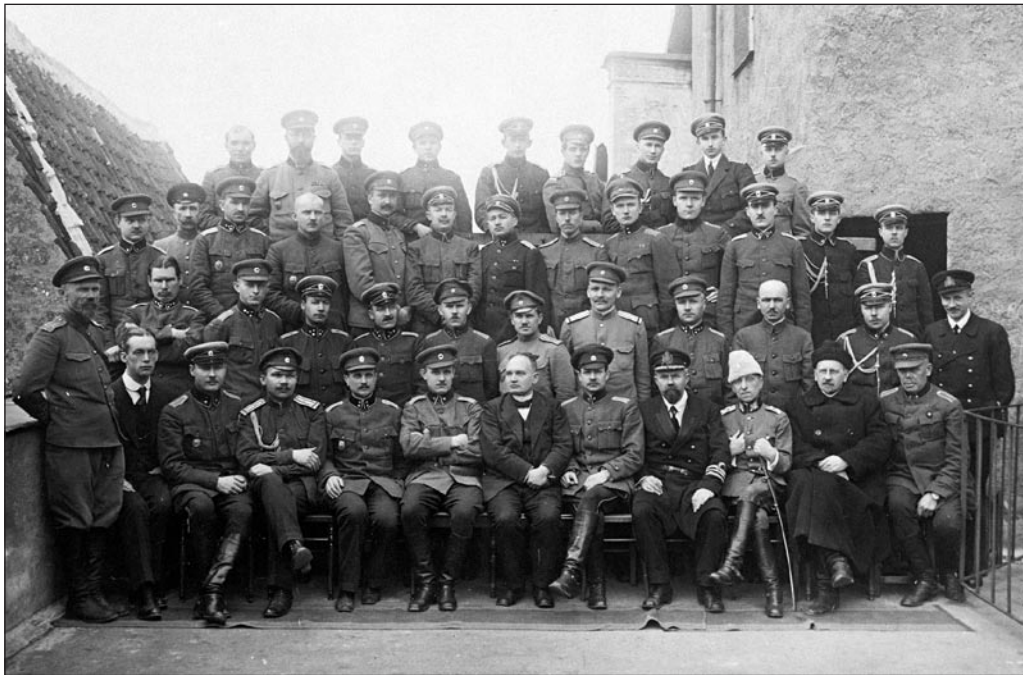
<sup>68</sup> Asutava Kogu välisasjade- ja riigikaitsekomisjoni ühise koosoleku protokoll 10.11.1919. ERA, f. 31, n. 1, s. 130, l. 83.

<sup>69</sup> Ülemjuhataja 1. diviisi ülemale ja Loodearmee ülemjuhatajale 16.11.1919. ERA, f. 495, n. 10, s. 96, l. 539, 542–542p.

<sup>70</sup> Vt. R. Rosenthal. Laidoner – väejuht, lk. 433–437.

<sup>71</sup> Peaministri kõnelus Eesti delegatsiooni liikmetega Balti konverentsil 19. ja 20.11.1919. ERA, f. 957, n. 10, s. 7, l. 3, 10; H. Arumäe. Võitlus Balti liidu loomise ümber 1919–1925, lk. 28–29.

<sup>72</sup> J. Sootsi kõnelus Tallinnaga 02.01.1920: ERA, f. 495, n. 10, s. 47, l. 298.



Eesti Sõjamineisterium (vasakult): istuvad 1. Eduard Alver, 2. Rudolf Reimann, 3. Koit Rink, 4. Jaan Soots, 5. Johan Laidoner, 6. Konstantin Päts, 7. Andres Larka, 8. Johan Pitka 1919. a. Tallinnas. Tõnisson. EFA 0-30388



Eesti väeosade paraad Pihkvas 28. mail 1919. EFA A-308-107



sõlmida Eestiga rahu. Ilma „aktiivse kaitsesõjajata”, mille peamisteks autoriteks olid Konstantin Päts ja Johan Laidoner, võinuks Eesti Vabadussõda ka ebaõnnestumisega lõppeda ning seega tuleb kõnealuse strateegia mõju sõja käigule lugeda tähtsaks.

1919. aasta juunis puhkenud *Landeswehr*’i sõja põhjuseks oli Eesti juhtkonna veendumus, et Lätis tegutsevad sakslased on potentsiaalselt vaenulik jõud, mistõttu nende asemel otsustati sõjalisel teel Lätis võimule aidata Eestile sõbralikumad läti rahvuslased. See ka õnnestus, kusjuures *Landeswehr*’i sõja provotseerijaks võib pidada Eesti poolt.

Eesti juhtkonnal jäi seejärel, 1919. aasta teisel poolel, üle otsustada, kas toetada Vene kodusõjas valgeid (Loodearmeed) või katsuda Nõukogude Venemaaga rahu sõlmida. Kui Eesti sõjavägede ülemjuhatus eelistas esimest varianti, lugedes enamluse võitu vastuvõetamatuks, siis poliitiline juhtkond kõhkles ning kaldus lõpuks teise lahenduse poole. Poliitikud leidsid, et Eestil pole mõtet sõda enamlastega jätkata, sest Vene valgete toetamise eest pole lootust saada vastutasuks tunnustust Eesti iseseisvusele *Entente*’i riikidelt või Vene valgete juhtidelt. Pealegi kardeti, et valgete võidu korral kodusõjas püüavad nad Eestit taas Venemaaga liita. Samas olid nii poliitikud kui ka ülemjuhatus ühel nõul, et Eesti iseseisvust kindlustaks liidu otsimine teiste Venemaast lahku löönud riikidega.

1919. aasta septembris toimusid esimesed ettevaatlikud rahuläbirääkimised Nõukogude Venemaaga. Seejärel leidis enamlaste olukorras Vene kodusõja rinnetel ajutiselt aset halvenemine, mistõttu rahukõneluste jätkamine lükati edasi kuni olukorra selginemiseni, mis juhtus novembris, mil üha tõenäolisemaks hakkas saama valgete kaotus. Sellest hetkest alates oli igal juhul mõistlik sõlmida kodusõja tõenäolise võitjaga rahu, et Eesti riik kurnavast sõjast välja tuua. Seda mõistis ka sõjavägede ülemjuhatus, kes seniajani valitsuse rahukurssi ei olnud pooldanud, vaid oli toetanud võimaluste piires Loodearmeed isegi siis, kui vabariigi valitsus seda ilmselt heaks ei kiitnud.



## Reigo Rosenthal

(1981)

Lõpetanud Tartu Ülikooli ajaloolasena 2000. a. Praegu Tartu Ülikooli ajaloodoktorant ja riigiametnik. Uurimisvaldkonnad: Eesti sõja- ja luureajalugu 20. sajandi esimesel poolel.

# Nõukogude sõjaväelaste sooritatud kriminaalkuritegudest Eestis aastatel 1944–1946

Peeter Kaasik

Ajakirja Tuna 2005. aasta esimeses numbris publitseeriti rubriigis „Dokument ja kommentaar” kaks dokumenti. Esimene neist oli ettekanne ENSV siseasjade rahvakomissarile Aleksander Resevile 1945. aasta novembrist ning käsitles see Valga maakonna NKVD osakonna „vallutamist” 255. laskurpolgu punaväelaste poolt, et vabastada vahi alt kaks joobnud teenistuskaaslast, ning teine ENSV NKVD banditismivastase võitluse osakonna ülema Grigori Živaga eriteade pealkirjaga „Sõjaväelaste poolt sooritatud iseloomulikest kuritegudest 1946. aasta I kvartalis”.

Dokumente kommenteerinud ajaloolane Tiit Noormets tõdes, et 1944. aastal jõudis Eestisse nuhtlus nimega Nõukogude armee, mille võitlejate sooritatud kriminaalkuriteod olid sõjategevuse-järgsel ajal igapäevaelu lahutamatuks osaks, ning lõpetas ta oma kokkuvõtte järgmiste sõnadega: „Materjali sõjaväelaste kriminaalkuritegevuse kohta leidub Riigiarhiivis hulgaliselt (eelkõige ERAF-i fondis 1 „Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee” ja fondis 131 „ENSV Riikliku Julgeoleku Komitee eriteadete materjalid”; samuti siseministeeriumi, sõjaväe prokuratuuride, tribunalide ja vastuluure osakondade fondides<sup>1</sup>). Piisavalt, et mõni lähiajaloo uurija või kuritegevuse ajaloo tegelev õigusteadlane võiks seda teemat põhjalikumalt käsitleda.”<sup>2</sup>

Tundub, et üleskutse pole siiski veel ajalookirjutuses kajastust leidnud. Sõjaväelaste kuriteod on äramärkimist leidnud küll mõnes sõjajärgset Eesti NSV ajalugu puudutavas käsitluses ja mälestusraamatus, kuid tegemist on pigem üksikute episoodidega.

Käesolev artikkel üritab seda lünka mõnevõrra täita ning keskendub aastatele 1944–1946. Nimetatud aastad ei eristu kuigivõrd järgnevatest aastatest, kuid siinkohal on lõppdaatumiks võetud 1946. aasta suvi, kui ENSV territooriumil tühistati sõjaseisukord. S. t. et selle ajani saab käsitleda kõiki vägivaldsete miisi ning marodööritsemise sõjakuritegedena, mida üheselt kinnitavad ka tol ajal kehtinud NSV Liidu õigusaktid sõjaseisukorra ja sõjaseisukorra piirkonna kohta.

T. Noormets on allikaid juba lühidalt nimetanud, materjali sõjajärgsetel aastatel sõjaväelaste sooritatud kuritegude kohta on piisavalt, kuid sellel dokumentatsioonil on ka omad spetsiifilised iseärasused, mis raskendavad uurimist ning järelduste tegemist.

Esiteks tuleb kohe rõhutada, et armee oli NSV Liidu mõistes „riik riigis” ning kohalikel võimudel polnud siin kuigi palju kaasa rääkida. Kuna enamik Nõukogude armeed, laevastikku ja sisevägesid puudutavaid dokumente asub Vene Föderatsiooni ametkondlikes arhiivides, siis on Nõukogude armee võitlejate kuritegevuse ulatuse kirjeldamine ning eriti suu-

<sup>1</sup> Ilmselt on mõeldud fonde ERAF, f. 17SM (ENSV Siseministeerium, 1940–1992); ERA, f. R-2276 (Balti Sõjaväeringkonna Sõjaväe Prokuratuur, 1945–1958); ERAF, f. 4SM (63. Laskurdiviisi Sõjatribunal, 1945–1946); ERAF, f. 5SM (118. Eesti Kaardiväe Laskurdiviisi vastuluure osakond, 1944–1947); ERAF, f. 6SM (63. Laskurdiviisi vastuluure osakond, 1945–1947).

<sup>2</sup> T. Noormets. Pagunitega kurjategijad. Nõukogude sõjaväelaste kriminaalkuritegevus Eestis sõjajärgsetel aastatel. – Tuna 2005, nr. 1, lk. 93–100.

remate üldistuste tegemine üsna keeruline. Kui isegi ENSV kõrgemate võimuorganite otsustes ja aruteludes ei võetud konkreetset seisukohta ning reeglina nimetati ka raskeid isikuvastaseid kuritegusid, vargusi, röövimisi jms. „distsiplinirikumisteks”, siis mõistagi ei jõudnud teated sõjaväelaste vägivaldsemise ja marodööritsemise kohta ka ajakirjandusse ning paljuski levis teave suuliselt, pahatihti ka moonutatud kuulujuttude kujul.

Lisaks üldistavate dokumentide ja statistiliste andmete nappusele teeb uurimise raskeks ka tõsiasi, et Nõukogude armee asjaajamises valitses totaalne salastatus. Väeosade tegelikud nimetused ja aadressid olid salajased. Ka asjaajamises Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomiteega (edaspidi EKP KK) ja Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukoguga (edaspidi RKN) kasutati tingnimetusi ehk väeosade numbreid ning asukohti näidati vaid tuntumate asulate järgi (algselt oli siin ka teatavaid erandeid). Näiteks Aleksandr Matrossovi nimeline 254. kaardiväe motolaskurpolk oli asjaajamises sõjaväeosa nr. 92953, 50. kaardiväe Zaporozje Punatähe ordeniga tankipolk aga sõjaväeosa nr. 52816 jne. Asjaajamises esineb ka selliseid väljendeid nagu näiteks „sm. Allikase väeosa”, mis lahtiseletatult tähendas 118. kaardiväe laskurdiviisi. Avalikus trükisõnas ei tohtinud nimetada väeosanumbreidki. Kui mingist väeosast üldse juttu tehti, siis markeeriti see tavaliselt „N väeosana”. Paljudel juhtudel jääbki seetõttu teadmata, kas kuriteo saatsid korda jalaväelased, mereväelased, lennuväe-

lased, piirivalvurid, ehitusväelased (allusid mitmele eri ministeeriumile) või sisevägede sõdurid.

Sõjaväelastega asjaajamiseks seati sõjaajajärgsel ajal parteiaparaadis sisse erikaustad (suurem osa nendestki viidi hiljem minema, paljudest on säilinud vaid märke nimistus) ja tegeles selle küsimusega põhiliselt EKP KK sõjaline osakond (eksisteeris 1949. aastani) ning maakondades ja vabariikliku alluvusega linnades ka vastavad analoogid. Hulgaliselt üksikjuhtumeid kajastub ka ENSV RKN sõjalise osakonna dokumentatsioonis.

Probleem on ka selles, et olemasolevas sõjaliste osakondade asjaajamises ladestuvad põhiliselt kaebused, kuid puudub üldjuhul info selle kohta, millise lahenduse asi sai.<sup>3</sup>

Teiseks on kasutada uurimisorganite dokumentatsioon. ENSV Siseasjade Rahvakomissariaadi (edaspidi NKVD) (1946. aasta kevadest – ministeeriumi, MVD) ja Julgeoleku Rahvakomissariaadi (NKGB, 1946. aastast MGB) dokumentide seas on sõjaajajärgse aja kohta selles küsimuses enamik üksikjuhtumeid kajastavad operatiivteated. On ka pikemaid operatiivkokkuvõtteid teatud aja jooksul korda saadetud kuritööde kohta, kuid need ei sisalda kõiki sõjaväelaste kuritegusid, vaid tüüpnäiteid. Osaliselt on viimastes esitatud ka kuritegude statistika (s. t. reeglina selle ajavahemiku kohta, mida kokkuvõte hõlmab). Samuti võib neis olla ka lühike olukorra üldhinnang.

Probleemiks on siinkohal see, et puuduvad statistilised andmed ning reeglina on

<sup>3</sup> Vt. nt. Kirjad ENSV RKN-lt, EK(b)P maakonna-komiteedelt, TSN täitevkomiteedelt jt. konfliktidest sõjaväeosadega hoonete ja tervishoiuasutuste haldamise küsimustes, marodöörlusest jne, 29.09.1944–28.12.1944. – ERAf, f. 1, n.1, s. 715; Kirjavahetus sõjaväeorganitega isikulise koosseisu käitumise küsimuses, 20.09.1944–11.12.1945. – ERAf, f. 1, n. 3, s. 443; Kirjavahetus sõjaväeorganitega, MVD, MGB, prokuratuuriga ja parteiorganisatsioonidega sõjaväelaste poolt sooritatud kuritegude kohta, 13.12.1946–16.12.1947. – ERAf, f. 1, n. 5a, s. 23; Kirjavahetus sõjaväeorganitega sõjaväeosade isikulise koosseisu distsiplini rikkumise küsimustes, 1. koide, 24.12.1945–12.06.1946. – ERAf, f. 1, n. 4a, s. 59; Perepiska s partijnymi i sovetskimi organami ÕSSR o prestuplenijax soveršennyx voennoslužšašči, 04.01.1945–19.11.1945. – ERAf, f. 1, n. 49a, s. 7; Informatsioonid ja materjalid olukorrast Eesti NSV territooriumil seoses sõjalise tegevusega. Kirjavahetus mitmesuguste asutustega seoses sõjaväelaste komandeerimisega ja nende tagasisaatmisega väeosadesse 21.12.1943–23.12.1944. – ERA, f. R-1, n. 16, s. 2; Kirjavahetus Eesti NSV rahvakomissariaatide, peavalitsuste, maakondade ja linnade täitevkomiteedega maade, eluruumide ja hoonete üleandmise ning vabastamise, demobiliseerimise ja demobiliseeritutele elamispinna andmise küsimustes. Täitevkomiteede ettekanded mitmesuguste Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu määruste täitmise kohta. Nimekirjad peremeheta elumajade ja sõjaväeosade käsutuses olevate hoonete kohta 02.02.1945–28.12.1945. – ERA, f. R-1, n. 16, s. 21.

sõjaväelaste kuriteod läinud üldisesse statistikasse, seega eristada on neid sisuliselt võimatu. Arvestama peab ka seda, et eriti 1944. aastal ei läinud enamik kuritegusid ilmselt üldse statistikasse kirja, sest vägivalda ohvrid ei näinud kaebamises erilist mõtet või polnud lihtsalt kellelegi kaevata.

Nii NKVD kui ka NKGB põhiülesandeks sõjajärgsel ajal oli võitlus n.-ö. banditismiga. Teataval määral eristati küll „poliitilise” ja „kriminaalse” iseloomuga banditismi, kuid paraku polnud see reegel. Seetõttu on banditismi statistikas kaks kategooriat kohati segamini. Eriti just vahetult sõjajärgsel ajal segunesid punaväelaste röövlirühmad (sh. ka desertöörid, kes sarnase grupi moodustasid) metsavendade salkadega. Mõistagi ei puudunud ka kohalikku päritolu röövlirühmad.<sup>4</sup>

## Üldisemast taustast

Kahtlemata oli Punaarmee otsustav roll Hitleri-Saksamaa purustamisel, kuid „Suurele Võidule” on jäänud külge ka häbiväärne plekk, mis kätkeb endas vägistamiste, mõrvade ja rüüstamise lainet, mis kaasnes Punaarmee edasilikumisega Ida- ja Kesk-Euroopas 1944. ja 1945. aastal. Mõneti määrib see ka NSV Liidu Teise maailmasõja liitlaste mainet. Punaarmee käitumine „vabastatud” territooriumidel ei olnud ka sõja ajal ega järel kuigi suur saladus. Ameerika ajaloolase Tony Judti hinnangul devalveerisid punaarmeevägivallatsemised ka Nürnbergi rahvusvahelise tribunali ja teiste sõjakurjategijate protsesside tähendust, sest erilisel küünilise oli Nõukogude kohtunike osalemine kohtumõistmisel Saksa sõjakurjategijate tegude üle, millesarnaseid olid samamoodi toime pannud ka Nõukogude Liidu relvajõud ning julgeolekuteenistused.<sup>5</sup>

Punaarmee distsipliin põhines julmusel ja vägivaldal, mida toetas pidev poliitpropaganda. Inimelul polnud suurt tähtsust. Pealetung oli tavapäraselt kantud mitte taktikalistest manöövritest, vaid „laupkokkupõrkest”, mis tõi kaasa tohutu langenute, haavatute ja sandistunute hulga. Reeglina „tõstid võitlusmoraali” pealetungi ajal omalt poolt NKVD tõkestussalgad ning väga kergekäeliselt otsuseid langetavad välikohtud. Sellega on üritatud põhjendada ka sõjaväelaste käitumist hõivatud territooriumidel, sest iga päev võis sõdurile jääda viimaseks ning võtta tuli seda, mida võtta andis.<sup>6</sup>

Teiselt poolt oli propagandatoodang suunatud vaenlase dehumaniseerimisele ning see laienes ka tsiviilelanikkonnale. Samuti rõhutati, et punaarmeelased on „võitjad ja vabastajad”, kellele ongi rohkem lubatud. Punaarmee tegevust vallutatud piirkondades iseloomustab ilmekalt Nõukogude kirjanikule Ilja Ehrenburgile omistatud üleskutse: „Sakslaste puhul pole mitte midagi, mis oleks süütu, ei elavate ega veel sündimata sakslaste puhul! Täitke seltsimees Stalini juhtnööre ning tampige fašistlik elajas oma koopas igavesti põrmuks! Murdke jõuga saksa naiste rassiuhkus! Nad on teie seaduslik sõjasaak! Tapke, vaprad, võidukad punaarmeelased!”<sup>7</sup>

Aleksandr Solženitsõni järgi polnud vägistamine otseselt käsk, kuid seda ka ei keelatud. Vägistamist võeti kui „lahinguautasu”. Kui mängu tuli veel alkohol, polnud enam mingeid piire, enamasti toimus asi grupiviisiliselt ja kulmineerus tihti vägistatava surmaga.<sup>8</sup>

USA diplomaat George Kennan kirjeldas Nõukogude vägede edasilikumist järgmiselt: „Nõukogude vägede saabumisega seda piirkonda tabanud hävingule pole tänapäeva Euroopal vastu panna võrreldavat kogemust. Leidus suuri alasid, kus kõikide võimalike

<sup>4</sup> Vt. lähemalt P. Kuusk. Nõukogude võimu lahingud Eesti vastupanuliikumisega. Banditismivastase Võitluse Osakond aastatel 1944–1947. Tartu Ülikooli Kirjastus, 2007.

<sup>5</sup> T. Judt. Postwar. A history of Europe since 1945. The Penguin Press, New York, 2005, lk. 53–54.

<sup>6</sup> Vt. nt. C. Merridale. Ivan's war: the Red Army, 1939–1945. Faber and Faber, London, 2006.

<sup>7</sup> Krasnaja Zvezda, 11.04.1945.

<sup>8</sup> T. Sommer. 1945. Ühe aasta elulugu. Tänapäev, Tallinn, 2007, lk. 34–36; Vt. ka G. Köpp. Warum war ich bloß ein Mädchen? Das Trauma einer Flucht 1945. Droemer/Knaur, 2012.

tundemärkide põhjal otsustades polnud pärast Nõukogude vägede möödumist ellu jäänud ühtki meest, naist ega last... Venelased pühkisid kohaliku elanikkonna minema viisil, millele pole midagi võrreldavat Aasiast tulnud hordide ajast saadik.”<sup>9</sup>

Marodööritsemine ning vägivald ei piirunud ainult Saksamaaga või saksa päritolu isikutega asutatud territooriumidega, vaid laienes ka teistesse Ida-Euroopa riikidesse, seda küll mõnevõrra tagasihoidlikumal kujul. Samuti ei jäänud sellest puutumata ka Saksa okupatsiooni all olnud NSV Liidu liiduvabariigid ning 1939/1940. aastal hõivatud riigid ja piirkonnad.<sup>10</sup>

Vägistamistele ja tapmistele lisandus laialdane rüüstamine ja riisumine, mis algas Saksamaal ning väiksemas mahu kogus territooriumil, mille Punaarmee oli hõivanud. Ametlikus kõnepruugis oli tegemist „trofeedega” ehk õigustatud sõjasaagiga. Nii hakkasid transporti ummistama ešelonid riisutud kraamiga. Mida kõrgem auaste, seda rohkem võimalusi vara NSV Liitu saatmiseks. Vene ajaloolase professor Vladen Sirotkini sõnul anti alampolkovniku auastmeni jõudnutele kahe peale üks vagun, polkovnikule terve vagun, kindralitele ja marssalitele terve ešelon või õhuväe transpordilennukite eskadrill. Mõistagi ei unustatud ka madalama auastmega punaarmee lasi. Ka nemad said võimaluse saata koju teatud koguse riisutud kraami, vastavalt aukraadile ning ametikohale.<sup>11</sup> Eks sealt olegi käbele läinud karikatuurne pilt punaarmee lasest, kellel on

mõlemad käed kuni küünarnukini röövitud käekelli täis. See üldistus on ilmselt suur liialdus ning kindlasti leidis ka vähem saagiahneid ja neidki, kellel polnud röövimiseks selliseid võimalusi, kuid oma tõetera selles kirjelduses siiski on.

## Sõjaväelaste kuritegude karistamise üldine kord NSV Liidus

Eeltoodust ei tohiks siiski teha järeldust, et vägivallatsemine ja marodööritsemine oligi NSV Liidu riiklik poliitika. Hiljem tuletas Stalin ka osadele oma kindralitele ja marssalitele suurt huvi kangaste, vaaside, vaipade, kunstiteoste, hinnaliste relvade jms. vastu üsna valusalt meelde.<sup>12</sup> Võimalus tsiviilelanikkonna ja sõjavangide suhtes vägivallatseta viib üsna kiiresti alla moraali ning seda ka võiduka armee puhul. Rüüstata lubati Punaarmees siiski vaid teatud piirini ning kes ei suutnud end talitseda, läks tribunali alla. Neid juhtumeid oli arvukalt.

Sõjaväelaste käitumine nii sõjaolukorras kui ka rahuajal on tavapäraselt määratletud armee sise-, rivi- ja distsiplinaarmäärustikes.<sup>13</sup> Raskematel juhtudel võeti kasutusele kriminaalkodeks. Vahet tuleb teha ka tegudel, mis sooritati sõjaseisukorra tingimustes ning rahuajal (s. t. sõjaolukorras olid võimalikud karistused tunduvalt karmimad ning karistamise protseduur kiirem).

22. juunil 1941 algas sõda Saksamaa ja NSV Liidu vahel. Nõukogude Liidu kons-

<sup>9</sup> T. Judt. Postwar, lk. 19.

<sup>10</sup> Rüüstamistest Ida-Euroopas ja Saksamaal vt. ka A. Beevor. Berlin: the downfall 1945. Penguin Books, London, 2003; R. Bessel. Germany 1945: From war to peace. Harper Collins Publishers, 2009.

<sup>11</sup> V. Sirotkin. Stalin: kuidas sundida inimesed tööle. Olion, Tallinn, 2007, lk. 79.

<sup>12</sup> Üks ahemaid oli selles kategoorias marssal Georgi Žukov, kelle tegevus võeti uurimise alla juba aasta pärast sõja lõppu (otseselt küll mitte riisumiste eest). Välja tulid väga piinlikud asjaolud ning ÜKP KK Poliitbüroo 20. jaanuari 1948 määrusest võib lugeda, et marssalilt konfiskeeriti (täpsemalt: „anti ebaseaduslikult omandatud vara riigituludesse”): 70 erinevat kuldeset (osad briljantidega kaunistatud), 740 ühikut lauahõbedat, 30 kg erinevaid hõbeesemeid, üle 50 vaiba ja gobelääni, üle 60 maali, 3700 meetrit hinnalisi kangaid, 320 karusnahka jne. Žukovil olid röövimiseks ka suurepärased võimalused (1945–1946 oli ta Nõukogude okupatsioonivägede ülemjuhataja Saksamaal), kuid ta polnud kaugelgtki ainukene, kes sellised varandused kokku kuhjas. Vt. Post-anovlenie Politbjuro CK VKP(b), 20.01.1948. – Georgij Žukov. Stenogramma oktjabr’skogo (1957 g.) plenuma CK KPSS i drugie dokumenty, peatoimetaja A. Jakovlev, koostajad V. Naumov jt. Moskva, 2001, lk. 22–23.

<sup>13</sup> Vt. nt. TTPA jalaväe rivimäärustik: Stroevoj ustav pexoty RKKa, NSV Liidu Rahvakaitsekomissariaadi Riiklik Sõjaväekirjastus, 1940; TTPA sisemäärustik 1937. a. (UVS-37). Tallinn, 22. territoriaalse laskurkorpuse staap, 1940.

titutsiooni §49 punkt „p” alusel kuulutati NSV Liidu läänepoolsetes liiduvabariikides ja oblastites välja sõjaseisukord.<sup>14</sup> Kohtades, kus oli välja kuulutatud sõjaseisukord, kuulusid NSV Liidu Ülemnõukogu (edaspidi ÜN) Presiidiumi 22. juuni 1941 seadluse kohaselt kõik riigivõimuorganite funktsioonid kaitse, avaliku korra ja riikliku julgeoleku kindlustamise alal rinate, armeede ja sõjaväeringkondade sõjanõukogudele, seal aga, kus sõjanõukogusid ei olnud, üksuste kõrgemale juhatusele. Sõjaväevõimude korraldustele ja käskudele mitte allumise eest, samuti kuritegude eest, mis saadeti korda paikades, kus oli välja kuulutatud sõjaseisukord, võeti süüdlased kriminaalvastutusele sõjaaja seaduste kohaselt. Sõjaseisukorra piirkonnas arutas kuritegusid eranditult sõjatribunal.<sup>15</sup>

21. septembril 1945 tühistas NSV Liidu ÜN Presiidium 22. juuni 1941 seadluse sõjaseisukorra kehtestamisest NSV Liidu lääneosas. Erandina jäi sõjaseisukord kehtima 1940. aastal annekteeritud aladel. Eestis, Lätis, Leedus ja 1939. aastal Poolalt hõivatud aladel tühistati sõjaseisukord 4. juulil 1946 NSV Liidu ÜN Presiidiumi seadlusega (erandiks oli Rumeenia idaosa ehk Moldaavia, kus sõjaseisukord lõpetati 1945. aastal). Seega teod, mis sooritati Eestis kuni 1946. aasta juulini, olid sooritatud sõjaseisukorra piirkonnas ning kuulusid menetlemisele mõnevõrra teistel alustel, s. t. vastavalt sõjaaja seadustele. Täpsustuseks veel niipalju, et seadlused sõjaseisukorra kehtestamisest raudteel, jõe- ja meretranspordis tühistas NSV Liidu ÜN Presiidium alles 2. mail 1948.<sup>16</sup>

Sõjaväelaste kuriteod kuulusid enne sõda, sõja ajal ja pärast sõda eranditult sõjatribunali menetluspädevusse.<sup>17</sup> Sõjaväelaste sooritatud kuritegusid uurisid sõjaväeuurijad ning sõjaväeprokuratuur. Miilitsa või mõne teise korrakaitseorgani ülesandeks oli kuritegu registreerida. Tarbe korral võisid juurdlust teostada kuni sõjaväevõimude sekkumiseni ka kohalikud juurdlusorganid.<sup>18</sup> Sõjatribunali otsuse võis edasi kaevata NSV Liidu Ülemkohtu sõjakolleegiumile.<sup>19</sup>

Vene NFSV kriminaalkodeksis olid sõjaväelised kuriteod sätestatud paragrahvis 193 ning selle arvukates alajaotustes. Sõjaväeliseks kuriteguteks loeti sõjaväeteenistuse ajal sooritatud kuriteod. Sõjaväeteenistujateks loeti armees ja sisevägedes teenivaid isikuid; erilist riiklikku tähtsust omavate ettevõtete ja ehituste sõjaväestatud valvet ja tuletõrjet ning muid sõjaväeteenistujaid administratiivametites; miilitsaorganite, paranduslike tööde asutuste operatiiv- ja administratiivkoosseisu; tsiviilõhulaevastiku teenistujaid ja tsiviillennukoolide õpilasi. Sõjaväestatud (või poolsõjaväestatud) kord valitses ka raudteel, mere- ja siselaevanduses. Sõja ajal ka tsiviilteenistujad „sõjaliselt olulistel objektidel”.

Kriminaalkuriteod, mis on käesoleval juhul uurimisobjektiks, määratles eelpoolnimetatud paragrahvi lõige 28: „Röövimine, avalik vargus, seadusevastane vara hävitamine ja vägivald, samuti seadusevastane vara äravõtmine sõjaliste vajaduste rahuldamise ettekäändel, kui need teod on toime pandud sõjategevuse piirkonnas oleva rahvastiku suhtes, toob kaasa – vabadusekaotuse mitte alla

<sup>14</sup> Ukaz Prezidiuma Verhovnogo Soveta SSSR ob ob”javlenii v otel’nyx mestnostjax SSSR voennogo položenija, 22 ijunja 1941 g. – Organy gosudarstvennoj bezopasnosti SSSR v Velikoj Otečestvennoj Vojne. Sbornik dokumentov, T. 2, kniga I, Načalo, 22 ijunja – 31 avgusta 1941 goda, toimetuskolleegiumi esimees N. Patrušev. Moskva, 2000, lk. 7.

<sup>15</sup> Ukaz Prezidiuma Verhovnogo Soveta SSSR o voennom položenii, 22.06.1941. – Organy gosudarstvennoj bezopasnosti SSSR v Velikoj Otečestvennoj Vojne. Sbornik dokumentov, T. 2, kniga I, lk. 5–7.

<sup>16</sup> Vt. Sbornik zakonov SSSR i ukazov Prezidiuma Verhovnogo Soveta SSSR 1945–1946. Moskva, 1947, lk. 179–180, 882–883.

<sup>17</sup> NSVL, liiduvabariikide ja autonoomsete vabariikide kohtukorralduse seadus. Vastu võetud NSV Liidu Ülemnõukogu poolt 16. augustil 1938. ENSV Kohtu Rahvakomissariaat, Tallinn, 1940, §58; VNFSV kriminaalprotsessi koodeks : ametlik tekst muudatustega kuni 1. aug. 1944. a. ühes paragrahvide järgi süstematiseeritud materjale sisaldava lisaga – ametlik tõlge. Teaduslik Kirjandus, Tartu, 1947, §27.

<sup>18</sup> VNFSV kriminaalprotsessi koodeks, §97, §99.

<sup>19</sup> NSVL, liiduvabariikide ja autonoomsete vabariikide kohtukorralduse seadus, §69, §70.

kolme aasta ühes vara konfiskeerimisega või ilma selleta, kuid raskendavatel asjaoludel – sotsiaalse kaitse vahendi ülemmäärä<sup>20</sup>, ühes vara konfiskeerimisega.”<sup>21</sup>

Teisi sõjaväelaste poolt rahu ajal sooritatud kriminaalkuritegusid (tapmised, vägistamised, huligaansused, röövimised, vargused, liiklusavariid jm.) kriminaalkoodeks täpsemalt ei sätesta ning need kuulusid sõjatribunalis otsustamisele üldiste paragrahvide alusel.

Mõned viited sõjaväelaste erikohtlemise kohta siiski on. Näiteks tahtliku tapmise eest raskendavatel asjaoludel oli ette nähtud vabadusekaotus kuni 10 aastat, kuid sõjaväelase puhul oli ülempiiriks alates 1934. aastast mahalaskmine. Sõjaväelastele ei rakendatud ka n.-ö. paranduslikke töid (üks päev kuni üks aasta). Sõjaväelasele tähendas see aresti kuni kaks kuud, mis kuulus täitmisele distsiplinaararesti korras. Sõja ajal võis sõjaväelase sooritatud kuritegu jääda karistamata ning karistust oli võimalik ka edasi lükata kuni sõjategevuse lõpuni ning sõja järel karistust kas üldse mitte määrata või määrata kergem karistus.<sup>22</sup> Samuti võis kriminaalse teo korda saatnud sõjaväelase saata trahvipataljoni. Sõjaolukorras võrdus see üldjuhul surmaotsusega ning ellujäämisvõimalused olid väga väikesed.<sup>23</sup>

## Eestisse saabub „vabastaja”

Kuigi Nõukogude retoorika rääkis vabastamisest, oli Eestis siiski vaid väga väike seltskond, kes Punaarmee saabumist vabastamisena käsitles. Sellised meeolud polnud teadmata ilmselt ka armee juhtkonnale – tegemist oli „vaenuliku territooriumiga”. On väidetud, et EKP KK sekretär Nikolai Karotamm saavutas Eesti Laskurkorpuse eelsalga osalemise Tallinna vabastamisel. Lisaks sümboolsele osalemisele Tallinna vabastamisel rahvusväeosade poolt olevat valitsenud ka kartus, et Punaarmee väeosad hakkavad rüüstama liiduvabariigi pealinnas, mis oleks kogu hilisema propaganda absurdiks muutnud. See ei pruugi olla vaid legend, sest Nikolai Karotamm külastas 21. septembril isiklikult Eesti Laskurkorpuse staapi, kus ta andis edasi korralduse moodustada eelsalk. Samuti määrati korpuse eelsalga ülem polkovnik Vassili Vörk Tallinna esimeseks komandandiks, kelle ülesanne oli linnas korra hoidmine.<sup>24</sup>

Mõned juhtumid on ka teada, kus korpuse võitlejad ka otsustavalt rüüstamisse sekkusid. Näiteks 354. laskurpolgu ajaloopäevikust võib lugeda, et Tamsalu lähedal võtsid kaks punaarmeelest relva ähvardusel talunikult ära vankri ja kaks hobust. 249. diviisi poliitosaonna instruktor major Haamer tabas rööv-

<sup>20</sup> S. t. surmanuhtlus.

<sup>21</sup> Sõjaväelastele olid eraldi löiked ka kontrrevolutsioonilise tegevuse paragrahvis 58, näiteks kodumaa reetmine sõjaväelase poolt – §58-1b. Eraldi oli sõjaväelisi kuritegusid ka „NSV Liidule eriti ohtlike valitsemiskorra vastaste kuritegude” paragrahvis 59. Näiteks relvastatud jõukude organiseerimine – §59-3, relvade riisumine – §59-3a, sõjaväeteenistusse kutsumise vastu agiteerimine – §59-4, §59-5. Vt. ka muude valitsemiskorvastaste kuritegude paragrahve: 64, 66, 68, 69, 70 jne. Sõjaväeliste kuritegude paragrahvi 193 löiked 2–6 käsitlesid sõjaväelaste alluvust, käskude mittetäitmist, vastuhakke ning ohvitseride või auastmelt vanema solvamist. Alljärgnevat need löiked otseselt ei puuduta. Löiked 7–13 käsitlevad omavoliliselt väeosast või teenistuskohast lahkujaid, sõjaväeteenistusest kõrvale hoidjaid, hobuste rekvireerimise saboteerijaid. Löige 14 käsitleb kroonu vara ebaseaduslikku riisumist, selle rikkumist, löiked 15–16 vahtkonnateenistust ning toimkondi, löiked 17–19 võimu kuritarvitamist, löiked 20–23 ülemale usaldatud sõjajõudude ja sõjapidamisvahendite mahajätmist või mitteotstarbekat hävitamist ning sõjaolukorras käskudest kõrvale kaldumist, löiked 24–26 sõjasaladuste lekitamist ning suhtlemist vaenlasega, löige 27 lahinguväljal marodeerimist, löige 29 sõjavangide halba kohtlemist ning löiked 30 ja 31 Punase Risti tegevuse takistamist või viimaste eraldusmärkide ebaseaduslikku kasutamist. Need paragrahvid käesolevat teemat otseselt ei puuduta. Vt. Ugolovnyj kodeks RSFSR (1926). Ofical’nyj tekst s izmenenijami na 1 ijulja 1950 g i s prilozheniem postatejno sistematizirovannyx materialov. Moskva, 1950, §193.

<sup>22</sup> Ugolovnyj kodeks RSFSR (1926), §28, §30, §136.

<sup>23</sup> Vt. nt. V. Dajnes. Štrafbaty i zagradoťrjady Krasnoj Armii. Moskva, 2010.

<sup>24</sup> Vt. nt. P. Ereht. Otsitakse surnud vabastajaid. – Eesti Ekspress, 22.09.2005; V. Kallas. Mälestusmärgid, pronks-sõdur ja Tallinna „vabastamine”. – Pärnu Postimees, 22.09.2006.

lid. Röövitud kraam anti tagasi ja marodöörid lasti kohapeal maha.<sup>25</sup>

Muretsemiseks oli põhjust piisavalt ning laialdast rüüstamist kinnitab N. Karotamme kiri ÜKP KK-le 1944. aasta 26. septembrist, kus ta kurtis, et Punaarmee ja Balti laevastiku sõjaväelased käituvad Eestis kui vallutatud maal, ning andis teada, et pärast Tallinna „vabastamist” käis linnas vilgas marodööritsemine, arvukalt tuli ette ka tapmisi ja vägistamisi. Lisaks hakkasid Punaarmee ja laevastiku väeosad vägivaldselt hõivama neid hooneid, mida vajalikuks pidasid.<sup>26</sup>

Veel üksikasjalikuma pildi olukorrast annab ENSV siseasjade rahvakomissari A. Resevi 8. oktoobri 1944 eriteade: „Esimestest päevadest peale Eesti NSV Harju maakonna vabastamist Saksa anastajatest, hakkas kohalikel elanikel saabuma avaldusi ja kaebusi mööduvate väeosade üksikute sõjaväelaste ebaseadusliku tegevuse kohta, kes relva ähvardusel võtavad talupoegadelt ära hobuseid, kariloomi, toiduaineid, jalgrattaid ja teisi asju, terroriseerivad kõikvõimalikul viisil elanikkonda ja vähimagi vastuhaku korral tapavad kohalikke elanikke.” Järgneb pikk loetelu, mõned näited:

20. septembril lasid Kemba külas, Kõnnu vallas purjus punaarmeeelased maha Magnus Arumäe selle eest, et ta astus välja naise kaitseks, keda punaväelased püüdsid vägistada.

23. septembril lasid Rebala külas Jõelähtme vallas punaarmeeelased maha vanema naisterahva, kes oli püüdnud akna kaudu rüüstajate eest põgeneda.

1. oktoobril ilmus Jõelähtme valla Parasmäe külla talunik Rudolf Roopere tallu grupp relvastatud madruseid, kes nõudsid relvade

loovutamist ja viina. Seejärel panid nad majas toime „läbiotsimise”, võttes ära või- ja lihata-gavara, kanamunad, kaks taskukella ja nais-tejalgratta. Jne. jne.<sup>27</sup>

Sarnaseid signaale tuli EKP KK-sse kõikjal üle Eesti ning puutumata ei jäänud ükski vald ega linn, kust Nõukogude armee väeosad läbi liikusid. Näiteks Sõmerpalu miilitsavoliniku koostatud aktid 1944. aasta septembrist. Siinkohal näiteid ühe päeva kohta: „13. sept. 1944. a. ilmusid Matilde Ermeli Tilgo tallu Sõmerpalu valda kaks punaväelast, kes lasid tema lamba maha. [– – –] 13. septembri 1944. a. kella 11.-aegu kaks relvastatud sõjaväelast ja nõudsid sisselaskmist. Nõudsid kohe kas teil on relvi, ehk on sakslasi või on eestlasi. [– – –] Lühem sõjaväelane käis kõik toad läbi, käis isegi põõningul. Otsimise tagajärjel läks kaduma 12 kg. sealiha; pooluued meesterahva sääririkud pooltaldadega; 3 meetrit musta ülikonnariiet. [– – –] 13. sept. 1944. a. ilmusid minu tallu [tegemist on ühe kannatanu tunnistusega – P. K.] kaks relvastatud punaarmeeelast. Öhtul kella 10.-aegu. Ja nõudsid sisselaskmist. Sisse tulles nõudsid kohe, kas teil on sakslasi või punaväelasi. Pikem mees käsutas meid nelja inimest istuma, kogu aeg hoidis relva automaati meie sihis. Lühem mees toimetas läbi otsimist, otsides riidekapi, kummuti ja ahju. Otsimine läbi, siis kutsuti peremees Ludvig Wiin kapi juurde tuld näitama. Lühem mees ladus kaks ülikonda riideid käe peale. Wälja minnes võtsid veel ühe meesterahva villase kampsuni.”<sup>28</sup>

Raasiku vallast esitati ajavahemikul 1944. aasta 17. septembrist kuni 31. oktoobrini 143 ametlikku kaebust punaväelaste röövimiste kohta (tavapäraselt läks kaebama väike osa

<sup>25</sup> Vt. 2. löögiarmee komandöri lahinguettekannet. 22.09.1944; 8. armee ülema kindralleitnant Starikovi operatiivettekannet Leningradi rinde sõjanõukogule, 22.09.1944. – ERAF, f. 32, n. 9, s. 2; 354. laskurpolgu päevikud. 17.09–22.09.1944. – ERAF, f. 78, n. 1, s. 166, l. 106–110.

<sup>26</sup> EKP KK I sekretäri N. Karotamme kiri ÜKP KK sekretäridele A. Ždanovile ja G. Malenkovile. 26. september 1944. – ERAF, f. 1, n. 1, s. 865.

<sup>27</sup> ENSV siseasjade rahvakomissari A. Resevi eriteade EKP KK I sekretärile N. Karotammele, 8. oktoobrist 1944. „O prestuplenijax soveršaemyx voennoslužashimii krasnoarmejcami voinskix častej RKKA na territorii Èstonskoj SSR.” – ERAF, f. 1, n. 1, s. 888, l. 93–94. Dokument on publitseeritud ka eesti keeles. Vt. P. Väljas. Täiesti salajane eriteadaanne. – Tuna 1998, nr. 1, lk. 32–33.

<sup>28</sup> Aktid punaarmeeelaste vägivaldsemise kohta Sõmerpalu vallas. Koostanud Sõmerpalu valla rajoonivolinik Elmar Veske, 14.09.1944. – ERAF, f. 1, n. 3, s. 443, l. 13–15.



kannatanutest). Kokku rööviti punaarmee-  
laste poolt: 195 tonni heinu, üks hobune, üks  
lehm, 3 mullikat, 52 lammast, 38 kana, 14  
hane, 11 siga, 1400 kg kaera, 7760 kg vilja,  
1940 kg otra, 605 liitrit piima, 45 kg mett, 26  
500 kg kartuleid, 1615 kg kapsaid, 500 kg kaa-  
likaid jne.<sup>29</sup>

Ka oktoobris oli pilt sama. Näiteks kan-  
dis ENSV NKVD banditismivastase võitluse  
osakonna ülem riikliku julgeoleku alampol-  
kovnik Glušanin ette kümnetest sõjaväelaste  
tüüpkuritegudest. Mõned näited:

9. oktoobril 1944 Koigi vallas Järvamaal  
peatus Punaarmee väeosa. Esimesel ööl ilmu-  
sid kaks relvastatud punaarmeelast kohaliku  
elaniku M. majja ning nõudsid viina. Kui seda  
ei saanud, korraldasid nad läbiotsimise, võt-  
sid kaasa erinevaid esemeid, riideid ja toidu-  
aineid ning lasid majaperemehe maha.

14. oktoobril 1944 murdsid 372. laskurdi-  
viisi 127. laskurpolgu kolm sõdurit seersant  
Hrepovi juhtimisel sisse mitmesse majapi-  
damisse Kambja vallas. Kohale saabunud  
miilitsate pihta avas Hrepov tule, tappis ühe  
kohaliku elaniku ning haavas kaasröövlit  
Otraštšenjukk. Miilitsad lasid Hrepovi maha,  
kinni võeti kolmas röövel Korobov.

29. oktoobril 1944 liikusid Lehtse vallas  
ringi kaks punaväelast, kellest üks kandis  
vanemleitnandi vormi. Nad nõudsid majapi-  
damistest viina ja kui seda ei saanud, lasid  
nad kohapeal kaks inimest maha. Jne jne.<sup>30</sup>

Punaarmee tegevus 1944. aastal pani löögi  
alla ka plaanitaimise. Näiteks 20. detsembril  
1944 kandis Tahkuranna töörahva saadikute  
nõukogu täitevkomitee (edaspidi TSN TK)  
esimees Pärnumaa TSN TK esimehele ette:  
„Pea alati igapäev ja öösel esineb Punaar-  
meelaste massilisi vargusi ja rüüstamisi, mis  
muudavad olukorra täiesti võimatuks. [– – –]  
Kaitsetud kodanikud on relvastatud sõja-  
väelaste vastu täiesti võimetud. Palun Teie

kaasabi, et tähendatud vargustele ja rüüsta-  
miste saaks pandud piir. Kui kestab sarnane  
olukord edasi, seisame olukorra ees, kus vald  
ei saa temale pandud normikohustusi enam  
korralikult täita, sest sõjaväelased panevad  
kõikjal toime omavalilisi riisumisi. Samuti ei  
saa ka vald temale pandud töö- ja veokohus-  
tusi täita, sest meesisikute majadest lahkudes  
võidutsevad seal kohe sõjaväelased.”<sup>31</sup>

1944. aasta suvel ja sügisel, kui rinne liikus  
üle Eesti, võtsid rindemeestest ning nende  
järel tulevate tagalaüksuste meestest röövlid  
karistamatult mida juhtus, ilma et karistust  
oleks järgnenud. Sõjategevuse lõppedes rahu  
ja korda ei tulnud, vargused, röövimised, tap-  
mised, vägistamised, purjus peaga määratsemi-  
sed jätkusid ja kohati läks olukord isegi hul-  
lemaks, sest rinde järel liikusid või formeeriti  
kohapeal erinevad töö- ja ehitusüksused, kus  
traditsiooniliselt oli kriminaalsem kontingent  
ning viletsam distsipliin.

EKP KK-sse jõudnud juhtumid on ena-  
mikus kohalike võimuorganite – valla partor-  
gide, valdade TSN TK-de – saadetud kokku-  
võtted neile teada olevatest üksikjuhtumitest.  
Nendest ilmneb ka, et arvestades umbusal-  
dust Nõukogude võimu vastu, ei mindud  
enamikul juhtumitel üldse kaebamagi, kuna  
õiglust Nõukogude võimu poolt ei oodatud.

Sõjaväe kuritegudest moodustasid tra-  
ditsiooniliselt omaette kategooria raudteel  
toime pandud kuriteod. Eesti Raudtee mii-  
litsa teedeosakonna ülema miilitsamajor  
Militsini ettekandes EKP KK I sekretärile  
Karotammele loetletakse 95 tüüpepisoodi  
sõjaväelaste sooritatud kuritegudest raudteel  
1946. aastast: kolm röövmõrva, kuus tapmist,  
17 röövimist, 34 vargust, lisaks arvukalt n.-ö.  
huligaansusi.

Näiteks 8. jaanuaril 1946 üritasid Aeg-  
viidu jaamas NKVD 226. laskurpolgu sõja-  
väelased Sergei Petuhhov ja Georgi Galai

<sup>29</sup> „Punaarmee toidu röövimine” [Selline on pealkiri kaustal]. (Raasiku vald, 11.1945). Kaust Taavi Pae val-  
duses.

<sup>30</sup> ENSV NKVD BVVO ülema RJ alampolkovniku Glušanini õiend 1944. aasta novembrist. „Spravka o ban-  
ditskix formirovanijax, bandprojavlenijax i slučjax maroderstva na territorii Ėstonskoj SSR po sostojaniju na  
5 nojabrja 1944 g. – ERAF, f. 131SM, n. 1, s. 11, l. 2–5p.

<sup>31</sup> Tahkuranna TSN TK esimehe kiri nr. 498, Pärnumaa TSN TK esimehele, 20. detsembrist 1944. – ERAF, f. 1,  
n. 1, s. 715.

röövida rongi oodanud naisterahvalt tema kotti, mida viimane ei loovutanud. Selle peale lükati naine oma kolme lapse silme all liikuva rongi alla.<sup>32</sup>

Pikema ettekande esitas 19. aprillil 1946 EKP Virumaa komitee sekretär Adolf Janson, kes kurtis mereväelaste tegevuse üle Sonda–Mustvee raudteeliinil: „On esinenud juhtumeid, kus madrused panevad toime kaubarongide röövimisi, võttes reisijailt ära seapõrsaid ning pekstes põrsaste omanikke. Ümbruskonna külates panevad madrused samuti toime alalisi röövimisi ja nõuavad talunikelt toitaineid tasuta, nende nõudmisi on talunikud sunnitud rahuldama, kartes vägi-valda. Mereväelaste terror on läinud niikaugele, et takistab häireteta rongide liikumist. On esinenud rongide pooleks haakimisi ja muid takistusi. 1945. aasta lõpus oli juhtum, kus joobunud mereväelased relvadega ähvardades sundisid vedurijuhi rongiga jaamast välja sõitma ilma rongijuhita. Paiguti võtab terror sellise ulatuse, et raudtee ametnikud keelduvad teenistuskohustuste täitmisele asumast. Samuti ei julge ametnikud määratsevaid mereväelasi korrale kutsuda, sest sellele järgneb kohe vägivald.”<sup>33</sup>

Tõsine probleem olid lisaks punaarmee-lastest röövlitele veel kohalikku elanikkonda terroriseerivad punaväelasteks maskeerunud kurjategijad ja desertöörid. Näiteks 20. oktoobril 1944 saadi kätte Leonid Leontjev, kes 1941. aastal oli Eestis vangi langenud, veetnud sõja aja Eestis vangilaagris. Punaarmee tulekul riietas end punaarmeelaseks ning alustas röövilielu Kunda ümbruses. 21. oktoobril 1944 võeti Liivaku külas Mahu vallas kinni deserteerunud punaväelane Nikolai Titorenko, kes kõik eluks vajamineva röövis

kohalikelt elanikelt.<sup>34</sup> 1945. aasta jaanuaris likvideeris NKVD operatiivgrupp Valjala vallas kohalikke elanikke terroriseerinud punaarmeelastest-desertööridest bandiitide grupi jne. Lisandusid demobiliseeritud sõdurite kuriteod: paljud proovisid enne kojujõudmist Eestist ka üht-teist väärtuslikku kaasa haarata.<sup>35</sup>

Lisaks isiku- ja varavastastele kuritegudele levis seoses Nõukogude vägede dislotseerumisega Eestis ulatuslik talupoegade vilja hävitamine, ebaseaduslik metsaraie, röövpüük, salaküttimine jpm. Kuna vilja ja metsa varumisel olid riiklikud normid, andis see hoobi ka plaani täitmisele.

5. juulil 1945 teatas EKP Tartumaa komitee sõjalise osakonna juhataja EKP KK sõjalisele osakonnale, et Elva vallas olid sõjaväe hobused ära tallanud või ära söönud 15 inimese heinamaal oleva heina.<sup>36</sup> Põltsamaa valla TSN TK esimees saatis 2. septembril 1945 EKP KK I sekretärile Nikolai Karotammele kirja, kus kurtis lennuväelaste käitumise üle. Ta kirjutas, et Põltsamaal olev lennuväeüksus karjatab oma loomi talunike põldudel, olles viljasaagile märkimisväärset kahju tekitanud.<sup>37</sup>

Nõukogude sõjaväelased juurutasid Eestis ka seni vähe tuntud kalapüügivormi. Eesti NSV kalakaitse ja kalakasvatuse valitsuse Tartu rajooni inspektori P. Orgula koostatud tunnistaja küsitluse protokollist võib lugeda juhtumist Võrtsjärvel: „Tulid Pikasilla poolt kahel sõudepaadil kolm meest ja üks naisisik, kes kandsid kõik sõjaväe vormiriietust. Mina olin parajasti jõe kaldal ja nägin kui sellest paadist, kus olid 2 meessõjaväelast veeretati vette umbes 6 tolline mürsk, mille järel nad kohe sisseheite kohast kiiresti eemaldusid.

<sup>32</sup> Eesti Raudtee MVD Miilitsa teedeosakonna ülema miilitsamajor Militsini ettekanne EKP KK I sekretärile N. Karotammele 1. veebruarist 1947. – ERAF, f. 1, n. 5a, s. 23, l. 16–19p.

<sup>33</sup> A. Jansoni kiri N. Karotammele 19. novembrist 1946. – ERAF, f. 1, n. 4a, s. 58, l. 18.

<sup>34</sup> ENSV NKVD BVVO ülema RJ alampolkovnik Glušanini öiend 1944. aasta novembrist. – ERAF, f. 131SM, n. 1, s. 11, l. 2–5p.

<sup>35</sup> Operativnaja svodka № 20 NKVD ESSR po bor'be s banditizmom po sostojaniju na 23.1.45 g. – ERAF, f. 131SM, n. 1, s. 6, l. 24–25.

<sup>36</sup> Andmed rikutud heinamaa kohta Elva vallas, juuni 1945. – ERAF, f. 1, n. 49a, s. 7, l. 55.

<sup>37</sup> Põltsamaa valla TSN TK esimehe kiri nr. 5467 EKP KK I sekretärile N. Karotammele 2. septembrist 1946. – ERAF, f. 1, n. 4a, s. 58, l. 34.

Hetke pärast järgnes väga tugev plahvatus. Pärast plahvatust sõuti sündmuskohale tagasi ja hakati kahvadega põrutusest uimaseid kohasid, latikaid, haugi ja säinaid paati tõstma, mida saadi umbes 150–160 kg.<sup>38</sup>

Eriti ulatuslik oli kütte- ja tarbepuidu ebaseaduslik raie. Peale oma baaside ja polügonide territooriumide ja sõjaväele eraldatud raielankide võeti sõjajärgsetel aastatel sealt, kus juhtus. Näiteks ENSV metsamajanduse ja puidutööstuse rahvakomissar Juhan Volin teatas 12. veebruaril 1945 Nikolai Karotammele, et Võrumaal Veriora vallas käib vilgas metsavargus, millele metskondade töötajad on võimetud vastu astuma: „Maantee ääres raiub omavoliliselt telefoni poste sõjaväeosa – välipost nr. 86 749, Rahvakomissaride Nõukogu korralduse nr. 14 587 14.VII 1944. a. kohaselt kaitsemetsaks tunnistatud 250 meetri laiusel maanteeäärsel ribal – raiumine jätkub kohalike metsaametnike keelust hoolimatta.”<sup>39</sup>

Ei häbenetud ka juba valmis puitmaterjali ära vedada. 29. mail 1945 teatas Volin EKP KK sõjalisele osakonnale, et Märjamaa metsaülem oli talle ette kandnud, et punaar-meelased on varastanud laoplatilt 62,16 tihumeetrit palke, 257,6 tihumeetrit küttepuid ja metsast küttepuid 103,4 tihumeetrit.<sup>40</sup>

EKP Harjuma komitee sekretär Endel Ristimägi kandis 3. novembril 1944 EKP KK organiseerimis-instrueerimise osakonnale ette: „Nagu teatab Kõnnu vallas Harjumaal asuva Viinistu koolijuhataja sm. Sõster, et 17. okt. s. a. tungisid Pärисpea neemel asuvad sõjaväelased (madrused) omavoliliselt läbi pööningu akna Viinistu koolimajja ja viisid ära koolimajja remondiks ja spordi-

platsi välja töötamiseks olevad laudad ja muu puutagavara. 17. okt. hommikul sm. Sõster tabas teolt kaks madrust ja toimetas need Viinistu piirivalve kordoni, kus nõudis laudade tagasitoomist. Kordonis ei pööratud nõudmisele mingit tähelepanu ning sissetungijad jäid karistamata. Päeva hiljem murti koolimajja uuesti sisse ning viidi ära kõik, mis viia andis.”<sup>41</sup>

Igapäevaseks sai linnades aedade ja plakkude kütteks kasutamine, samuti parkidest ja parkmetsadest omavoliline raie. Näiteks 1944. aasta oktoobris seadis end Pirita-Kloostrimetsa sisse Balti laevastiku inseneriväeosa, kes hakkas omavoliliselt langetama väärtuslikku parkmetsa, vaatamata korduva tele keeldudele.<sup>42</sup>

Omalaadse peatüki moodustavad kuriteostatistikas teod, mis võetakse leebelt kokku „huligaansustena”. Mõned näited. Tallinna polikliiniku juhataja O. Soo kandis 1. veebruaril 1945 ENSV tervishoiu rahvakomissarile ette, et 31. jaanuaril 1945 tungis polikliinikusse purupurjus mereväelane, kes üritas külge lüüa valveõele ning too oli sunnitud tööpostilt minema jooksma. Seepeale läinud mereväelane edasi ja nõudnud teiselt valveõelt relva ähvardusel „tõendit et on kaine”. Seda saamata nõudis mereväelane kiirabiautojuhilt, et see teeks talle linnas lõbusõitu. Ka seda talle ei võimaldatud, mille peale tulistas sõjaväelane autojuhti, kes sai raskelt haavata.<sup>43</sup>

EKP KK sõjalise osakonna ülem Pavel Stamm kurdab 1946. aasta aprillis oma ettekandes N. Karotammele olukorra üle Pärnus, kus sõjaväelased pidevalt „huligaanitsevad”. Näiteks 31. märtsil tungis purjus major

<sup>38</sup> Tunnistaja ülekuulamisprotokoll. Koostatud Eesti NSV kalakaitse ja kalakasvatuse valitsuse Tartu rajooni inspektori P. Orgula poolt 29. augustist 1946. – ERAF, f. 1, n. 4a, s. 58, l. 98.

<sup>39</sup> ENSV metsamajanduse ja puidutööstuse rahvakomissari Volini ettekanne EKP KK I sekretärile, 12. veebruarist 1945. – ERAF, f. 1, n. 3, s. 508, l. 5.

<sup>40</sup> ENSV Metsamajanduse ja Puidutööstuse rahvakomissari Volini ettekanne EKP KK sõjalisele osakonnale, 29. maist 1945. – ERAF, f. 1, n. 3, s. 508, l. 24.

<sup>41</sup> EKP Harjuma komitee sekretäri E. Ristimägi kiri EKP KK org.-instr. osakonnale, 3. novembrist 1944. – ERAF, f. 1, n. 3, s. 433, l. 126.

<sup>42</sup> EKP KK sõjalise osakonna ülema P. Stammi ettekanne EKP KK I sekretärile N. Karotammele, 1946. – ERAF, f. 1, n. 5, s. 110, l. 5–6.

<sup>43</sup> Tallinna polikliiniku juhataja O. Soo ettekanne ENSV tervishoiu rahvakomissarile 1. veebruarist 1945. – ERAF, f. 1, n. 49a, s. 7, l. 20.

Anennikov koos kahe teise ohvitseriga Pärnu polikliiniku sünnitusosakonda, kus laamendati, lõhuti inventari ning lubati relvaga vehkides meditsiinipersonal ja rasedad maha lasta.<sup>44</sup>

Huligaansuse üheks vormiks said purjus sõjaväelaste massikaklused ja märatsemised. Tavapäraseks sai kontvõõrastena peoõhtutele ja muudele üritustele sissetungimine.

Näiteks 28. jaanuaril 1946 Orava valla koolimajas toimunud valimiskoosolekule astusid sisse purjus relvastatud ehituspataljoni sõdurid. Tulemuseks oli „huligaansus”, mille käigus peksti läbi mitu inimest, löödi puruks aknaklaasid, kolm lampi, klaver, 12 tooli, kolm lauda jms.<sup>45</sup>

Anija valla rahvale talletus Oktoobrirevolutsioon ilmselt pikaks ajaks mällu seoses selle sündmuse 29. aastapäeva piduliku tähistamisega Kehra rahvamajas, kuhu tungis relvastatud ja purjus sõdurite jõuk lähedal asuvast topograafiaüksusest. Sõnavõtjaid segati roppude vahelehuüetega ning hiljem alustati piduliste süstemaatilist läbipekstmist kättesattuvate esemete ja püssiparadega. Sealhulgas peksti laiali ka ürituse presiidium, TK esimehel Gustav Lehistel murti käeluu, EKP Harjumaa komitee instruktoril Haljastel löödi pea lõhki ja lõiguti ülikond ribadeks jne.<sup>46</sup>

Nagu viimastest „huligaansustest” järeldeb, langesid tavaliste tsiviiliskite kõrval rünnakute ohvriteks ka partei ja nõukogude asutuste töötajad, miilitsad, julgeolekutöötajad ning hävituspataljonlased. Tülitamisest ei pääsenud ka ENSV võimuladvikusse kuulunud isikud. ENSV Kommunaalmajanduse Rahvakomissariaadi kaadrite- ja eriosakonna

juhataja V. Tamm teatas EKP KK-le, et 25. septembril 1944 tungisid joobunud punaarmeeelased kommunaalmajanduse rahvakomissari kohusetäitja Leonid Ingari korterrisse, vehkisid relvadega, lärmasid, nõudsid dokumente. Alles pärast veidi vähem purjus erariietes isiku sekkumist ja ametimehe isiku kindlakstegemist „dokumentide kontrollijad” lahkusid.<sup>47</sup>

18. novembril 1945 tungisid Tallinnas Eesti NSV Ametiühingute Kesknõukogu esimehele Leonhard Illissonile kallale kolm mereväelast, kaks neist ohvitserid. Ametiühingu juhi päästsid kiired jalad.<sup>48</sup>

10. jaanuaril 1946 tungis purjus sõjaväepatrull nooremseersant Bogdanovi juhtimisel Valga linnas kallale ENSV RKN j. a. vabariikliku tööjõu arvestamise ja jaotamise büroo juhataja asetäitjale J. Saarupile ja Valga raudteekooli inspektorile Kutsarile. Röövlid löid automaadiga Saarupil pea lõhki ning röövisid temalt käekella.<sup>49</sup>

Sõjaväelased ei säästnud ka partei, kohaliku võimu, NKVD/MVD ja NKGB/MGB asutusi, mis tihti olid rünnakute objektiks, ja asi kulmineerus asutuse segipekstmisega.

Ametiasutustest said kõige rohkem kannatada valla täitevkomiteed. Tüüpnäide Harjumaa Kõue valla TSN TK sekretäri Elmar Uueti sulest: „22. septembril 1944. a. möödus Kõue vallamajast minu elukohast Punaarmee osad, esialgu tankide voor, siis veomasinad ja hiljem hobusevoor, viimastest jäi enamuses voori peatuma Kõue vallamaja juures asuvasse Raava külasse. Juba esimeste autode ilmumisel tulid vallamajja sisse punaväelased, kes tulid minu korteri ja võtsivad kaasa minu raadio aparadi, f-ma „Are Masurka

<sup>44</sup> EKP KK sõjalise osakonna ülema P. Stammi ettekanne EKP KK I sekretärile N. Karotammele aprillist 1946. – ERAF, f. 1, n. 5, s. 110, l. 1–4.

<sup>45</sup> T. Noormets. Pagunitega kurjategijad, lk. 96–97.

<sup>46</sup> Anija valla TSN TK esimehe G. Lehiste kiri EKP KK I sekretärile N. Karotammele novembrist 1946, ERAF 1.4.58, 167.

<sup>47</sup> ENSV Kommunaalmajanduse rahvakomissariaadi kaadrite ja eriosakonna juhataja V. Tamme ettekanne nr. 036 EKP KK I sekretärile N. Karotammele ja ENSV RKN esimehe kt.-le O. Seprele, 29. septembrist 1944. – ERAF, f. 1, n. 1, s. 865.

<sup>48</sup> ENSV Ametiühingute Kesknõukogu esimehe L. Illissoni ettekanne EKP KK I sekretärile N. Karotammele 21. novembrist 1945. – ERAF, f. 1, n. 5a, s. 84, l. 18–19.

<sup>49</sup> EKP KK I sekretäri N. Karotamme kiri ÜKP KK sekretärile G. Malenkovile. „Spravka o prestupnosti i nedostojnom povedenii voennoslužšačix voenno-morskogo flota v Talline”. – ERAF, f. 1, n. 14, s. 85, l. 32–35.

3 lamb” ja minu mobiliseeritud venna, kes senini N.Liidust tagasi tulemata, raadioaparadi võrk-vastuvõtja. Pääle selle võeti minult sel korral minu isiklik jalgratas. [– – –] Kuna olukord kodus muutus väljakannatamatuks, läksime meie oma perega lähedal olevasse talusse, kuhu kaasa võtsime väheste toidukraami, mis jõudis kanda. Teisel päeval tagasi tulles selgus, et kõik olemasolevad toidutagavarad olid hävitatud, seega kaduma läinud minu liha tagavara ca 100 kg, keedised, jahud, mahlad jne jne. Samas selgus 24. sept., et nemad olid ka ära tapnud kohapääl minu ja vallamajas eluneva käskjala sead ning kanad. Samuti laiuli kandnud heinad. Samal ajal kui vägi vallamajas peatus, rüüstasid ja hävitasid nemad ka vallavalitsuse asjaajamise raamatud ja arhiivi, kandes kõik raamatud laiuli ja kiskudes puruks. Üldiselt jättis punaväelaste käitumine külas kohapääl halva mulje, sest sarnaseid omavolilisi võtmisi esines pea igas talus.”<sup>50</sup>

Palju konflikte oli sõjaväelastel miilitsatöötajate ja hävituspataljonlastega, eriti kui need üritasid marodööritsejaid korrale kutsuda. Näiteks 9. märtsil 1946 tungis grupp purjus mereväelasi Haapsalu raudteejaamas kallale korrapidajale ja võttis temalt teenistusrelva. Korrapidajale tulid appi rongilt maha tulnud punaarmedelased ning puhkes lööming. Kasutades ära lööminguga tekkinud segadust, varastati reisijatelt kaks kohvrit, millest üks kuulus Haapsalu 1. jaoskonna rahvakohtunikule (kohvris olid juurdlustoimikud ja kohtu pitsat) ning teine Balti ringkonna 1. piirivalvekomandantuuri töötajale (kohvris olid salajased dokumendid).

9. mail 1946 määratsesid purjus piirivalvurid Kohtla-Järvel, peksid läbi kõik, kes ette sattusid, sealhulgas ka sõjaväepatrulli. Lisaks tungiti hävituspataljoni operatiivstaapi ja peksti puruks kõik aknad. Samal ajal ilmusid kohale 20. ehituspataljoni sõdurid kätte maksma läbipekstud sõjaväepatrulli eest ja

asi lõppes sõjaväelaste omavahelise suurejoonelise lööminguga.<sup>51</sup>

EKP Virumaa komitee sekretär A. Janson kirjutas pikalt Ida-Virumaal elanikke terroriseerinud mereväelaste jõugust: „17. aprillil 1946 oli Kiviõlis järgmine juhtum: Kiviõli miilitsajaoskonna ette sõitis veoauto 20-ne mereväelasega, kelledest 4 olid ohvitserid. Mereväelased tõivad kaasa 2 puusärki (arvatavasti surnuaialt, millega olid maetud varem surmasaanud mereväelased). Puusärgid toimetati miilitsa operatiivpunkti ülema sms Jagodini korteri ukse taha, ühele puusärgi kaanele oli kirjutatud „Sina Jagodin vali parem puusärkidest omale, sest sinul läheb seda varsti tarvis.”<sup>52</sup>

### Kohalike võimude võimetus sõjaväelaste kuritegude suhtes

Nagu eespool mainitud, jõudis EKP KK-sse ja ENSV RKN-sse pidevalt kaebusi, ettekandeid ja aruandeid sõjaväelaste vägivaltsemisest. Kahjuks ei sisalda toimikud kuigi palju infot selle kohta, kuidas sõjaväevõimud kuritegudele reageerisid. Üldine tendents näib olevat selline, et sõjaväevõimud ei vaadelnud paljusid kriminaalkuritegusid sõjaolukorras kuigi suure patuna. Teisest küljest ei saa ka väita, et sõjaväelasi kuritegude eest üldse ei karistatud. Polnud ka armee huvides sallida marodööritsemist, samuti oli see poliitiline probleem, eriti liiduvabariigis, mille sovetiseerimine oli niigi vaevaline.

Tundub, et see oli paljuski sõjaväevõimude vaba voli, kas informeerida kohalikke võime uurimise käigust ja sõjatribunalide (kui need toimusid) otsustest või mitte. Mõnikord seda siiski tehti. Näiteks 2. juulil 1945 rööviti Virumaal Sõmeru vallas Näpi külas talumeest ja vägistati üks naine. Kinni võeti punaarmedelased Grigorjev, Mželski, Šmakov, Šafir ja Kuznetsov. See oli juhtum, kus on teada,

<sup>50</sup> EKP Harjumaa komitee ettekanne EKP KK-le 3. oktoobrist 1944. – ERAF, f. 1, n. 3, s. 443, l. 19–20.

<sup>51</sup> T. Noormets. Pagunitega kurjategijad, lk. 94, 97–99.

<sup>52</sup> EKP Virumaa komitee sekretäri A. Jansoni kiri N. Karotammele 19. novembrist 1946. – ERAF, f. 1, n. 4a, s. 58, l. 18.

et süüdlased said ka karistada. 10. kaardiväearmee juhataja kindralpolkovnik Mihhail Kazakov informeeris 9. oktoobril 1945 EKP KK I sekretäri Nikolai Karotamme, et nimetatud sõjaväelased anti tribunali alla ja mõisteti 8–10 aastaks vangilaagrisse. Samast informatsioonist tuleb veel välja, et tribunali alla anti ka punaarmeelased Šaharin ja Starikov, kes 23. augustil 1945 vägistasid ja hiljem tapsid naisterahva. Nendest esimene lasti sõjatribunali otsusel maha, teine mõisteti 10 aastaks vangilaagrisse.<sup>53</sup>

Peeti ka üksikuid näidisprotsesse. Näiteks võib EKP KK Saaremaa komitee sõjalise osakonna ettekandest 1946. aasta kohta lugeda: „7. mail s. a. Kärla vallas sai viidud läbi avalik sõjatribunali istung kahe sõjaväelase kohta, kes 28 aprillil s. a. purjus olekus haavasid automaadist ühte tütarlast ja talupidajat. Tribunali istungil viibis üle 120 kohaliku elaniku. Mõlemale sõjaväelasele mõisteti 6 aastat.”<sup>54</sup>

Suur osa sõjaväelaste sooritatud kuritegusid jäi siiski avastamata või kindlaks tehtud süüdlased karistamata. Arvatavasti oli see paljuski sõjaväeosa juhtkonna otsustada, millisele juhtumile anda „seaduslik käik” või mille eest karistada distsiplinaarkorras (kui sedagi).

EKP KK sõjalise osakonna juhataja Pavel Stamm kirjutas 1944. aasta detsembris 8. armee sõjanõukogule ja juhtis tähelepanu Punaarmee väeosade kuritegevusele. Iga päev tuli palju kaebusi punaarmeelaste omavolitsemisest: vägivald, röövimised, vargused, väljatõstmised, ebaseaduslikud rekvireerimised (nt. kaluritelt võeti ära paadid, talupoegadelt vankrid ja hobused, millest ei jäänud maha ühtegi dokumenti) jne. Stamm palus armee sõjanõukogul viivitamatult võtta tarvitusele

meetmed, et omavolitsemine lõpetataks.<sup>55</sup> 8. armee juhataja kindralleitnant Filipp Starikov teatas poolteist kuud hiljem, et „juhtumeid on uuritud, kuid süüdlasi pole leitud”.<sup>56</sup>

Tüüpiline näide oli 1946. aastal Peningi vallas toimunu. Laekus ridamisi elanike ja ametiasutuste kaebusi ümbruskonna külasid terroriseeriva röövlibande kohta, kes liikumisvahendina kasutas tanki, kuhu paigutati ka riisutud kraam. EKP KK sõjaline osakond pöördus 10. kaardiväearmee juhtkonna poole järelepärimisega ning algas pikk kirjavahetus sõjaväelastega, mis lõpuks tulemusi ei andnudki. Vastuseks saadi korduvalt, et kõik on pahatahtlik väljamõeldis, ning Jägala sõjaväeosa ülem kaardiväepolkovnik Širjajev kinnitas tõsimeeli, et väeosast pole ühtegi tanki välja sõitnud. Asja lähemalt uurinud, pöördus EKP KK sõjalise osakonna juhataja Pavel Stamm uuesti 10. armee juhtkonna poole ja teatas, et on palju tunnistajaid tankiga ringi sõitva röövlibande kohta. 10. kaardiväearmee poliitosakonna ülemalt kaardiväepolkovnik Steptšenkolt tuli mitme kuu pärast vastus, et sellist juhtumit ei saanud olla. Nii asi jäigi ja süüdlasi ei leitud kunagi.<sup>57</sup>

Sellel episoodil oli ka iseloomulik järellugu. Kõige rohkem nõrдинud oli asjade käigust Peningi valla partorg V. Nõmmik, kes kirjutas 1946. aasta detsembris EKP KK I sekretärile Nikolai Karotammele ning teatas, et suhtlusest sõjaväelastega oli tal kujunenud mulje, et sõdurite silmis olid eestlased vaenulik element, kelle röövimine oli asjade loomulik käik. Seda võimendasid ka ohvitserid, toonitades oma alluvatele, et hõivatud on „fašistlik piirkond”. See teinud kohalikele partei- ja nõukogude töötajatele üsna võimatuks vallaelanikele selgitada, et on saabunud „vabastaja”: „Ja nüüd, kus tullakse

<sup>53</sup> 10. kaardiväearmee juhataja kaardiväekindralpolkovnik Kazakovi kiri EKP KK I sekretärile N. Karotammele 9. oktoobrist 1945. – ERAF, f. 1, n. 3, s. 433, l. 120–122.

<sup>54</sup> EKP Saaremaa komitee sõjalise osakonna kuaruanded, 1946. – ERAF, f. 1, n. 5, s. 114.

<sup>55</sup> EKP KK sõjalise osakonna juhataja R. Stami kiri 8. armee sõjanõukogule 6. detsembrist 1944. – ERAF, f. 1, n. 3, s. 443, l. 25–25p.

<sup>56</sup> 8. armee juhataja kindralleitnant Starikovi kiri EKP KK-le 21. jaanuarist 1945. – ERAF, f. 1, n. 3, s. 443, l. 26.

<sup>57</sup> 10. kaardiväearmee poliitosakonna ülema kaardiväe polkovnik Steptšenko ja EKP KK sõjalise osakonna juhataja P. Stami kirjavahetus, 1946–1947. – ERAF, f. 1, n. 5a, s. 23, l. 7–9.

juba tankiga külla röövima, ning relvastatud sõjaväelased kolavad ringi sääli kus soovivad, näib, et mingisugust korda sõjaväeosades ei ole. See teeb tõesti selgitustöö rahva hulgas väga raskeks, et sarnaste faktide ja tegude pealtnägijaid ja kannatajaid ei saa nii kergelt ümberpöörda sellele, mida mina nendele räägin.”<sup>58</sup>

Samasuguseid kirju ja ettekandeid oli arvukalt ning kohalikud ametihed teatasid „eriliselt muret tekitavatest tendentsidest”, sest kannatanud hakkasid esitama „pahatahtlikke” võrdlusi, et Saksa armee küll selliste tegudega silma ei paistnud, vastupidi – nad olid võrreldes punaväelastega väga viisakad ning tsiviliseeritud.

Kohalike võimude võimetust näitab ka see, et mitu korda jõudsid sõjaväelaste kuriteod arutlusele EKP KK bürool. Näiteks 6. septembril 1945 arutati „sõjaväelaste ja tsiviilelanike sidemete tugevdamise küsimust”. Oma sõnavõtus rõhutas N. Karotamm, et polegi võimalik sidemeid tsiviilelanikega tugevdada, sest sõjaväelaste seisukohad on eestlastevaenulikud. Näiteks tõi ta juhtumi, kus tribunali alla antud sõjaväelane, kes oli tapnud tsiviiliseiku, avaldas imestust, milles ta on süüdi, kui keegi sõjaväeülemlus olevat avalikult lubanud eesti rahva välja juuri-da.<sup>59</sup>

EKP KK büroo istungil 1945. aasta detsembris arutati EKP maakonna- ja linnakomiteedele saadetava ENSV prokuröri Kaarel Paasi koostatud ringkirja küsimust, mis käsitles sõjaväelaste kuritegevust „vabastamisest” alates. Vaatamata kõhklustele saadeti kiri siiski ära ja sellest ilmneb, et 1944. aasta sügisest oli Eestis lahti läinud enneolematu röövimiste, rüüstamiste ning varguste laine, mille taga oli Punaarmee. Ilma loata läbiotsimised, loomade ja muu vara riisumine olid igapäevased. Eriti hinnas olid käe- ja taskukellad,

jalgrattad, alkohol jms. Osa sõjaväelasi olid moodustanud tõelisi röövljõuke, milles löid kaasa ka kohalikud miilitsa- ja julgeolekumehed ning nõukogude ja partei töötajad. Talupoegi kamandati sundvedudele, raha selle eest ei makstud ning tõrkujaid ähvardati Siberisse saatmisega. Ülemused kakerdasid purjuspäi külades ringi, tulistasid akendesse, tungisid dokumentide kontrollimise ettekäändel tubadesse ja täiesti varjamatult võeti ära see, mis meeldis, jne.<sup>60</sup>

## Kokkuvõtteks

Eespool esitatu põhjal võib teha üldistava järelduse, et pärast lahingutegevuse lõppu Eestis vägivaltsesid ja röövisid sõjaväelased kohati täiesti varjamatult ning karistamatult. Kohalikel sisekaitseorganitel puudusid vähimadki volitused kurjategijaid korraks kutsuda. Miilitsa ülesandeks jäi pigem sõjaväelaste kuritegude registreerimine, kuid kuna selle kohta eraldi statistikat ei koostatud, siis ähmastab see ühtlasi üldist ENSV kuritegevuse statistikat.

Et armee oli suletud süsteem, siis kõik sisekaitseorganite poolt kinni peetud sõjaväelased ning vastavad uurimismaterjalid tuli üle anda garnisoni komandantuuridele või muudele sõjaväeasutustele. Kuna vastav dokumentatsioon asub Venemaal ametkondlikes arhiivides, siis raskendab see ka kuritegude uurimist. Lisaks olid kriminaalsed teod, mis registreeriti miilitsa või kohalike võimude poolt, ainult osa kuritegudest, sest peaaegu mitte midagi pole teada sellest, kui palju pandi toime kuritegusid sõjaväeüksustes, kinnistel territooriumidel ja sõjaväelinnakutes, kuhu kohalik võim ei ulatunud.

Kui esmapilgul võivad toodud näited tunduda üksikujuhtumitena, siis tegelikult

<sup>58</sup> Peningi valla partei algorganisatsiooni sekretäri V. Nõmmiku ettekanne EKP KK I sekretärile N. Karotammale detsembrist 1946. – ERAF, f. 1, n. 5a, s. 23, l. 1.

<sup>59</sup> Vt. lähemalt EKP KK büroo istungi stenogramm 6. septembrist 1945 (päevakorrapunkt nr. 1: „Kohalike partei-, komsomoli- ja nõukogude organisatsioonide sidemete süvendamisest Punaarmee ja Baltimere laevastiku väeosadega”). – ERAF 1.4.234.

<sup>60</sup> K.-O. Veskimägi. Kuidas valitseti Eesti NSV-d. Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee büroo 162 etteastumist 1944–1956 vahemängude ja sissejuhatusega. Varrak, Tallinn, 2005, lk. 156, 160.

see päris nii pole ja siinkohal on esitatud olukorra iseloomustamiseks vaid murdosa dokumenteeritud näiteid sõjaväelaste kuritegudest. Samuti rõhutatakse kõikides NKVD ja NKGB operatiivkokkuvõtetes ning partei- ja nõukogude asutuste ettekannetes, et seda tüüpi kuritegevus on massiline. Sõjaväelaste vägivallatsemised ja marodööritsemised jõudsid sõjajärgsel ajal korduvalt arutlemisele ka EKP KK büroo ja ENSV RKN istungitel ning ka seal tõdeti, et tegemist on laiaulatusliku korralagedusega, mitte mõne üksikjuhtumiga, kus varastati ära kott kartuleid, puuriit või heinakuhi.

Lõpetuseks veel nii palju, et Nõukogude Liidu sõjaväelaste kriminaalsed teod polnud iseenesest unikaalsed. Neid sooritasid ka paljude teiste armeede sõdurid sõjaolukorras, okupeeritud aladel, oma riigi kodanike vastu jne. Kuid NSV Liidus ei suutnud süsteem end ise kontrollida. Oma osa andsid kultuuritaust ja propaganda, et paiknetakse vaenulikul territooriumil, kuid puudus ka vähimgi tsiviiljärelvalve, rääkimata avaliku arvamuse distsiplineerivast mõjust. Sõjaväelaste kuritegevust üritati maha vaikida, et teave sellest ei jõuaks välismaale ega oleks selle ulatusest aimu ka kohalikel juhtivatel võimukandjatel. Kui mõni asi ka avalikkuse ette jõudis, siis oli tegemist pigem näidisprotsessiga, tõestamaks, et probleemiga tegeldakse.



## Peeter Kaasik

(1974)

2003. aastal lõpetanud Tartu Ülikooli ajaloo osakonna, alates 2007. aastast Tallinna Ülikooli Ajaloo Instituudi doktorant. 2000–2006 Pühajärve Põhikooli ajaloo- ja ühiskonnateaduste õpetaja, 2000–2009 Inimsusevastaste Kuritegude Uurimise Eesti sihtasutuse teadur, alates 2009. aastast Eesti Mälu Instituudi teadur.



# Nõukogude religioonipoliitika Eesti NSV-s inimõiguste ja sõnavabaduse aspektist vaadelduna

Atko Remmel

## Sissejuhatus

Nõukogude Liidus (NL) oli usuvabadus garanteeritud leninliku printsiibiga: „Usk tuleb kuulutada eraajaks. Riigil ei tohi olla tegemist usuühinguga, usuühingud ei tohi olla seotud riigivõimuga. Igaühel peab olema täielik vabadus tunnustada mis tahes usku või mitte tunnustada, s. o. olla ateist, kelleks ongi tavaliselt iga sotsialist.” Et aga täidesaatev võim oli partei käes, kelle seisukoht samas küsimuses oli, et „religioon ei ole töölispartei suhtes eraasi”,<sup>1</sup> muutus see põhimõte demokraatlikuna kõlavaks nonsenssiks. Ehkki Marxi õpetuse järgi pidanuks religioon sotsiaalset päritolu nähtusena välja surema juba pärast tema „sotsiaalsete juurte läbilõikamist” – „rõhutud maailma ohkeks” ei pidanud Nõukogude riigis enam vajadust olema –, jätkas religioon visa vastupanu, mistõttu nimetatud juurte edasiseks läbinüsimiseks rakendati väga mitmekesisest metoodikat.

Sellest lähtuvalt mäletatakse Nõukogude aega religioonivaenulikkuna, kuid mõnigi kord ignoreeritakse tõsiasi, et hoolimata muutumatult ateistlikust lipukirjast ei olnud ellurakendunud religioonipoliitika ühtne. Ennekõike oli see pidevalt teisenevate välispoliitiliste vajaduste teenistuses,<sup>2</sup> kuid tähtsusetud polnud ka sisepoliitilised muutused. Seetõttu surve periooditi erines, nt. Stalini perioodil represserivaid seadusi täie rangusega ei rakendatud, kontroll kiriku üle

saavutati vastastikuste kokkulepete, terrori ja otseste represserimiste abil; Hruštšovi ajastu tõi aga kaasa avaliku ideoloogilise sõja ühes varjatud administratiivsete meetmete ja karmistunud seadustega; stagnatsiooniaeg seevastu tähendas „rutiinset represserimist” – mõlemad osapooled lähtusid taoistlikust mõttetest – „kui piisavalt kaua jõge vaadelda, võib näha oma vaenlase laipa mööda hulpmas”. Erinevused paistavad silma nii piir- kui ka valdkonniti, nt. baptisti jutlustaja Jüri Puusaagi seisukoha järgi oli Eesti nõukogude võimu eksperimentaalpiirkonnaks leebema religioonipoliitika katsetamisel.<sup>3</sup> See ei vasta küll tõeale, kuid näitab, et Moskva käsulaudu sai teatud piirides tõlgendada ja see sõltus eelkõige kohalikest oludest; oma rolli mängisid ka „natšalnikute” suhtumine ja otsused.

Käesolev artikkel vaatleb Eestis rakendatud religioonipoliitilisi meetmeid inimõiguste ja usuvabaduse aspektist. Religiooni puudutavad repressioonid<sup>4</sup> võib jagada kaheks: inimõigusi piiravate, kuid seadusega tagatud *sunnivahendite* alla liigituvad usuelu administreerimine seaduslike piirangute ja kohustuste näol ning ateistlik propaganda ühes religioosse sõnavabaduse puudumisega. Teise grupi moodustavad *otsesed repressioonid*, kuhu kuuluvad karmimad neutraliseerimisvõtted.

<sup>1</sup> V. I. Lenin. Religioonist ja kirikust. Tallinn, 1975, lk. 211–215.

<sup>2</sup> T. Chumachenko. Church state in Soviet Russia. Ed. E. E. Roslof. New York, 2002, lk. 16.

<sup>3</sup> T. Pilli. Towards a revived Identity. Estonian baptists, 1970–1985. Eastern European baptist history: New perspectives. Ed. S. Corrado, T. Pilli. Praha, 2007, lk. 143.

<sup>4</sup> Repressioonide liigituse kohta vt. A. Niglas. Üks NSV Liidu repressioonide süstematiseerimise võimalusi. – Tuna 2011, nr. 4, lk. 70.

## Religiooniseadustik NL-s

Esimesed religiooni puudutavad seadused anti NL-s välja üpris peagi pärast bolševike võimuharamist, olulisim neist oli määrus „Kiriku eraldamisest riigist ja koolist” 23. jaanuarist 1918. See keelustas „religioosete dogmade” õpetamise koolis, s. t. religioon taandati ainult privaat sfääri, kirikutelt võeti igasugused õigused omada varasid ning nad kaotasid juriidilise isiku staatuse. Ohtralt diskrimineerivaid nüansse lisas määruse täitmise kohta käiv instruktsioon sama aasta 24. augustist. 1929. aasta konstitutsioonilisandus keelustas religioosse propaganda, kuid andis „vabaduse religioonivastaseks propagandaks”; samal aastal vastu võetud uus ususeadustik halvendas kirikute positsiooni veelgi: keelustati erapalvused, kiriklik noortetöö, ekskursioonid, raamatukogud; suurenesid riigi õigused sekkuda kirikuellu. Vaimulike ehk „usukultuse teenrite” tegevus piiritleti ainult kogudusehoonega, keelustati ametirõivastes avalikkuses liikumine jne. „Tegevuslitsentsi” saamiseks pidi vaimulik olema riigi poolt registreeritud, kuid riigile jäi selles küsimuses veto-õigus. Vaimulike mõju vähendamiseks koguduses keelustati 1931. aasta 16. jaanuaril nende kuulumine koguduse täitevorganitesse.<sup>5</sup> Kõigi nende muudatuste taustaks oli poliitbüroo tõdemus, et usukoondised on „legaalselt tegutsevad kontrrevolutsioonilised jõud”, mistõttu tuleb need lõplikult hävitada.<sup>6</sup>

Pärast Eesti inkorporeerimist NL-i hakkasid nimetatud seadused kehtima ka siin. 1940. aastal vastu võetud ENSV konstitutsiooni §96 lahutas südametunnistuse vabaduse nimel kiriku ja kooli ning andis ka siin „vabaduse usuvastaseks propagandaks”<sup>7</sup>

– rääkides järgnevas paragrahvis küüniliselt kõigi kodanike sõnavabaduse kindlustamisest. Kehtima hakkas 1929. aasta ususeadustik, mis jäi kuni 1977. aastani peaaegu ainsaks avalikuks raamseaduseks, mille järgi usuühendused tegutsesid. 1945. aastal lisandus sellele usuasjade voliniku Johannes Kivi koostatud avalik „Ajutine juhend”,<sup>8</sup> lisaks üksikud avalikud määrused.

Avalike seaduste kõrval puudutas kirikuellu veel terve müriaad salajasi või poolsalajasi määrusi ja instruktsioone, mille laviin vallandus 1950. aastate lõpus seoses religioonivastase kampaaniaga ja mis löid religiooni tõrjumiseks vajaliku seadusliku raamistiku. 1958. aasta lõpus üllitas NSVL Ministrite Nõukogu (MN) kolm määrust, millest esimeses kutsuti üles vähendama kloostrite maad, keelustati nende poolt töötajate palkamine ja otsima mooduseid kloostrite arvu vähendamiseks, teine määrus suurendas kloostrite ja vaimulike keskuste tulumaksu; kolmas aga märkis ära vajaduse lõpetada palverännakud pühapaikadesse.<sup>9</sup> 1961. aasta 16. märtsil järgnes NSVL MN salajane määrus „Kontrolli tugevdamisest religioossete organisatsioonide üle” (ENSV MN ekvivalent sama aasta 13. aprillil),<sup>10</sup> mis rõhutas, et ei ole soovitatav registreerida neid kogudusi, kellel on riigivastased seisukohad ja fanaatiline iseloom – jehoovatunnistajad, adventistid-reformistid jt. –, ning kohustas läbi viima ühekordse üleliidulise koguduste statistilise loenduse, mille andmeid kasutati järgnenud koguduste sulgemise kampaania käigus.<sup>11</sup>

Kõige olulisemad muutused tõi aga kaasa salajane instruktsioon määruse täitmiseks, mis karmistas ligi pooli 1929. aasta seaduse artikleid;<sup>12</sup> lisaks karmistusi karistused usu-

<sup>5</sup> W. van den Bercken. Ideology and atheism in the Soviet Union. 1988, lk. 93 jj.

<sup>6</sup> A. Luukkanen. The religious policy of the stalinist state. A case study: the central standing commission on religious questions, 1929–1938. Helsinki, 1997, lk. 66.

<sup>7</sup> Ka 1978. aasta konstitutsiooni §50 sisulist muutust ei toonud ja piiritles religioosse sõnavabaduse õigusega „teha ateistlikku propagandat”.

<sup>8</sup> Vt. R. Altnurme. Eesti Evangeeliumi Luteriusu Kirik ja Nõukogude riik 1944–1949. Tartu, 2001, lk. 62 j.

<sup>9</sup> J. Anderson. Religion, state and politics in the Soviet Union and successor states. Cambridge, 1994, lk. 34 j.

<sup>10</sup> Eestikeelne versioon on leitav ERA, f. R-1961, n. 1, s. 103, l. 7 jj.

<sup>11</sup> A. Sõtšov. Eesti Õigeusu piiskopkond nõukogude religioonipoliitika mõjuväljas 1954–1964. Tartu, 2008, lk. 117.

<sup>12</sup> P. Walters. A survey of Soviet religious policy. Religious policy in the Soviet Union. Ed. S. P. Ramet. Cambridge, 2005, lk. 20. Instruktsiooni tekst on leitav ERA, f. R-1, n.15, s. 547.

seadusandluse rikkumise eest. 1961. aastal vastu võetud ENSV kriminaalkodeksi<sup>13</sup> §137 määras seaduse „Kiriku riigist ja kooli kirikust lahutamisest” rikkumise eest (ususeadusandluse mittetäitmisele üleskutsumine; usukultuse kombetalituste organiseerimine jms.) karistuse parandusliku tööga kuni kuue kuuni, rahatrahviga kuni 100 rublani või ühiskondliku laitusega. §138 nägi küll ette karistused usutalituste täitmise takistamise eest, kuid puuduvad andmed, et seda oleks kunagi rakendatud.<sup>14</sup>

Stagnatsiooniperioodil järgis seadustiku areng muutunud riiklikke vajadusi – kui sai selgeks, et ühekordse hoobiga religioonist vabaneda ei ole võimalik, hakati rakendama pikaajalise väljasuretamise poliitikat. Usuküsimusi puudutavad seadused karmistusi veelgi. 1966. aasta 29. juunil vastu võetud seadlus „Administratiivvastutuse kohta usukultuse seadusandluse rikkumise eest” määras piserikkumiste trahviks kuni 50 rbl., uus klausel Kriminaalkodeksisse andis aga võimaluse määrata kiriku ja riigi lahutamise seaduse rikkumise eest juba kuni kolmeaastane vabadusekaotus, kui süüdistataval juhtus olema eelnev samalaadne karistus.<sup>15</sup> §201<sup>1</sup> „Rünne kodaniku isikule või õigustele usutalituste täitmise näol” nägi ette vabadusekaotuse kuni viie aastani „grupi organiseerimise või juhtimise eest, kui grupi tegevus religioosete õpetuste kuulutamise või usutalituste täitmise näol on seotud kahju tekitamisega kodaniku tervisele [– – –], samuti kodaniku kallutamise ühiskondlikust tegevusest või kodanikukohuste täitmisest”. Osalus sellise grupi tegevuses võis kaasa tuua karistuse kuni kolme aastani.

Kriminaalkodeksi valdkonda kuulusid teisedki usuga seotud küsimused, nt. vaimulike lojaalsusprobleemid §68 järgi (nõukogudevastane agitatsioon ja propaganda, karistuseks kuus kuud kuni seitse aastat vangistust), §194<sup>1</sup> (Nõukogude korda halvustavate valede levitamine) või usulistel põhjustel armeetennistusest keeldumise juhtumid.<sup>16</sup>

Muutunud poliitika tekitas vajaduse likvideerida olukord, kus usklikud tunnevad religioonialast seadusandlust ainult kuulu järgi. Vahepealsed salajased määrused vormiti avalikuks „Usukoondiste põhimääruseks” Vene NFSV Ülemnõukogu otsusega 1975. aasta 23. juunil; Eesti ekvivalent kinnitati ülemnõukogu presiidiumi otsusega 22. aprillil 1977.<sup>17</sup> Põhimääruse vastuvõtmine ei muutnud õigupoolest mitte midagi ja oli kantud vajadusest fikseerida *status quo*. 1980. aastate lõpus taas muutunud religioonipoliitika tõttu anti 1990. aastal välja uus religiooniseadustik, kuid Eesti olukorda see enam ei mõjutanud.

## Religiooniseadustiku rakendamisse kaasatud asutused

Stalini kohtumisel Vene Õigeusu Kiriku (VÕK) juhtidega 1943. aasta septembris pandi paika vastastikused huvid; riigi ja kirikute vahendamiseks loodi Vene Õigeusu Kirikuasjade Nõukogu ja Usukultusasjade Nõukogu ülejäänud usuühenduste jaoks. Hruštšovi-aegne suunamuutus andis vahendamisele uue tähenduse: allapoole vahendati repressioone, ülespoole aga andmeid selle edukuse kohta. Ateistlikule kampaaniale järgnenud ümberkorralduste käigus liideti kaks nõukogu 1965. aasta 8. detsembril üheks Usuasjade Nõukoguks (UN). Asutuse peamiseks funktsiooniks sai „administreerimine”, mille all tuleb mõista kirikute kontrolli all hoidmist, püüdes seejuures välismaailmale jätta muljet näilisest usuvabadusest.

Vabariikides ja autonoomsetes piirkondades esindasid UN-i volinikud, kelle funktsioon oli religiooniküsimuste koordineerimine, et religioosse elu represseerimisega seonduv jätaks juriidiliselt korrektse mulje; info kogumine ja analüüs seaduserikkumiste ennetamiseks; tegevus koguduste sulgemise (ja harva avamise) küsimustes; vaimulike kaadripoli-

<sup>13</sup> Kuni selle ajani kehtis Vene NFSV 1926. aasta kriminaalkodeks.

<sup>14</sup> Eesti NSV Kriminaalkodeks: kommenteeritud väljaanne, 5., parand. ja täiend. tr. Tallinn, 1980.

<sup>15</sup> ENSV Ülemnõukogu ja Valitsuse Teataja 1966, nr. 31, 12. juuli.

<sup>16</sup> Eesti NSV Kriminaalkodeks.

<sup>17</sup> ENSV Ülemnõukogu ja Valitsuse Teataja 1977, nr. 19, 13. mai.

tika kontrollimine ja „patriootilise tegevuse” suunamine; kaebuste lahendamine. Voliniku enda aparaat oli suhteliselt väike, koosnedes asetäitjast, sekretärist ja paarist inspektorist, kelle vahel erinevate usuühingute järelevalvamine oli ära jagatud. Seetõttu oli linnades ja rajoonides religiooni järelevalve kohalike täitevkomiteede (TK) õlul, kes aga tihti nägid seda põhitegevust segava lisaülesandena. Enamasti plaanipärasest tegevusest ei toimunud, probleeme lahendati vastavalt vajadusele. Olukorra parandamiseks moodustati 1963. aastal TK-de juurde Religiooniseaduste Kontrollimise Kaastöökomisjonid (RKK-d),<sup>18</sup> mille eesmärgiks oli TK-de abistamine usuaasjades, s. o. koguduste tegevuse seaduspärasuse ja vaimulike lojaalsuse kontroll ning seaduserikkumiste preventatsioon. Et see töö toimus „ühiskondlikul alusel” ehk tasuta, siis märkimisväärset kvalitatiivset muutust ei järgnenud – tihti koosnes komisjoni töö vaid esimehe aruandlusest volinikule, mistõttu „on juhtunud mitte harva seda, et kohalikud võimuorganid on sattunud kohtadel mõnelgi korral rumalasse olukorda”<sup>19</sup>. Üldiseks probleemiks oli, et komisjonide liikmetel puudus täpsem ülevaade kehtivatest seadustest ja enda hoole all olevate koguduste eripäradest.

Lisaks RKK-dele tegutsesid EKP linna- või rajoonikomitee alluvusse kuulunud ateismikomisjonid, mis suunasid oma piirkonna ateistlikku tööd: uute tavanditega seonduvat ja ühingu „Teadus” ateismilektorite tehtavat „loengulist propagandat”.<sup>20</sup> Et ateismiala aktivistid olid küllaltki defitsiitne kaubaartikkel, koosnesid kõik ülalnimetatud üksus-

sed alatihti ühtedest ja samadest inimestest. Seetõttu kippusid erinevate töögruppide piirid hägustuma ning teinegi kord täitsid nad selliseid ülesandeid, mis põhikirjaliselt olid vastunäidustatud – nt. propagandaüksused tegelesid kirikute kontrollimisega, RKK-d uute tavandite populariseerimisega jne. Kõrgemate võimuorganite kriitikast<sup>21</sup> hoolimata midagi ei muutunud. Usklike jaoks polnud muidugi mingit vahet, sest kokkupuude võimuesindajaga tõi normaaljuhul nii või teisti endaga kaasa peamiselt ebaameeldivusi.

NL-i põhimõtteline vastuolu religiooniga põhjustas kristliku maksimi „kes ei ole meie vastu, on meie poolt” (Mk 9.40) äraspidise interpretatsiooni, mistõttu olid usuaasjad juba riigi algusaegadest saadik julgeoleku haldusalas. KGB mõju kestis ka siis, kui usugruppidega tegelemine liikus UN-i kätte<sup>22</sup> – UN-i algusaegadel tulid nii selle esimehed kui ka paljud volinikud (k. a. Eestis) tööle julgeolekujõududest. Hiljem ei olnud see praktika enam üldine, näiteks Eestis olid volinikud alates 1950. aastatest peamiselt propagandatöö taustaga.

Alguses kuulusid religiooniküsimused KGB „O” osakonna kompetentsi, reorganiseerimise järel 1953. aastal aga liikusid „nõukogudevastaste elementide”, natsionalistlike gruppide ja kahjurite neutraliseerimisega tegelema 4. osakonna 5. jaoskonna alluvusse, veel hiljem sama osakonna 3. jaoskonna alla. Pärast Juri Andropovi tõusu KGB esimeheks 1967. aastal ja 1968. aasta sündmusi Tšehhoslovakkias loodi kontrapropagandaks ja ideoloogilise õõnestustöö vastu võitlemiseks 5. osakond, sinna liigitati ka religioonifäär.<sup>23</sup>

<sup>18</sup> Vt. täpsemalt A. Rimmel. Religiooniseaduste kontrollimise kaastöökomisjonid Nõukogude Eestis. – Ajalooline Ajakiri 2011, nr. 1; A. Rimmel. Religioonivastane võitlus Eesti NSV-s aastail 1957–1990: tähtsamad institutsioonid ja nende tegevus. Tartu, 2011, lk. 102–162.

<sup>19</sup> ERA, f. R-1945, n. 1, s. 570, l. 2.

<sup>20</sup> Ühingu „Teadus” ja selle ateistliku tegevuse kohta vt. A. Rimmel. Religioonivastane võitlus Eesti NSV-s aastail 1957–1990, lk. 196 jj.

<sup>21</sup> Usuaasjade voliniku arhiiv Siseministeeriumis (SUNVA), karp nr. 6, s. Üldine kirjavahetus erinevate nõukogude ja ühiskondlike organisatsioonidega religiooniküsimustes 1978, l. 78.

<sup>22</sup> B. Bociurkiw. The formulation of religious policy in the Soviet Union. – Journal of Church and State 1986, vol. 28, nr. 3, lk. 430, 436.

<sup>23</sup> KGB documents on-line (<http://www.kgbdocuments.eu/index.php?1419399423> (25.03.2013)); I. Jürjo. Pagulus ja Nõukogude Eesti. Tallinn, 1996, lk. 162. Võrdluseks: Leedu KGB tegevuse kohta vt. A. Streikus. Lithuanian catholic clergy and the KGB. – Religion, State & Society 2006, vol. 34, No. 1 ja K. Burinskaitė. KGB tegevuse eripäradest Leedus aastatel 1954–1990. – Tuna 2012, nr. 4, lk. 80–84.

Kuni Stalini perioodi lõpuni kuulus KGB tegevus religioonivaldkonnas grupirepressioonide alla, tegeleti agentide võrgu loomise ja vastuhakkajate neutraliseerimisega. Hruštšovi perioodiks olid kirikud juba sedavõrd „organite” kontrolli all, et käitlemine teises personaalseks – piirduti üldisest massist esile tungivamate isikute represseerimise või agendiks sundimise läbi ning riigipoolsele dressuurile vähem alluvate usuühenduste (nn „sektantide”) jälgimise ja kontrolli, vajadusel ka neutraliseerimisega.

KGB tegevusliin religiooni vallas oli suhteliselt eraldi seisev ülejäänud üksus- test. Kuigi UN volinik esitas nii EKP Keskkomiteele (KK) kui ka UN-le aruandeid religioosse olukorra kohta kord poolaastas, koostas KGB aeg-ajalt sedalaadi informatsioone EKP KK-le ka omade allikate alusel. Teatud kokkupuutepunkte siiski oli, nt. kuulusid mõnedesse RKK-desse ka KGB töötajad – see oli seotud piirkonna tegutsevate usuühenduste eripäradega.

## Sunnivahendid

### Usuelu „administreerimine”

Kuna NL ei olnud õigusriik, omandasid represseeriva iseloomu ka sellised nüansid, mida usuühingu toimimise seisukohalt võiks pidada loomulikuks. Nt. usuühingute registreerimise eesmärgiks ei olnud mitte juriidilise isiku loomine koos vastavate õiguste (usuühingul olid vaid piiratud õigused) ja kohustustega, vaid tegevuse parem kontrollimine, kuna registreerimata usuühendused tegutseda ei tohtinud. Registreerimiseks pidid olema täidetud kolm tingimust: *dvadtsatka* olemasolu, kindel hoone kooskäimiseks ja riigi poolt aktsepteeritud vaimulik. Nende kolme tingimuse täitmine ei olnud aga niisama lihtne.

*Dvadtsatka*<sup>24</sup> tähendas miinimumarvu ini-

mesi koguduse moodustamiseks, kellega riik sõlmis varalise vastutuse lepingu „usukultushoone” ja inventari kasutada andmiseks; probleemid tekkisid eelkõige väiksemate koguduste puhul, mis kvoorumit kokku ei saanud. *Dvadtsatka* liikmed kinnitati nii kohaliku TK kui voliniku poolt. Nõuet leevendati 1968. aastal seoses vajadusega pöranda alla läinud usklikud taas riigi kontrolli alla tuua – alla 20 liikme puhul sai moodustada „usugrupi”.

Vaimulik tohtis tegutseda ainult vastava loa alusel, mille saamiseks pidi ta oma väljaütlemistes hoidma piisavalt madalat profiili. Vaimulike mõju vähendamiseks kogudustes juhtis kogudust kolmeliikmeline juhatus, kuhu vaimulik ise kuuluda ei tohtinud; lisaks revisjonikomisjon. Seejuures oli TK-del õigus nõuda kummagi organi liikmete ümbervalimist – milline õigus puudus aga vaimulikul ja koguduse juhtorganil endil. Volinik Kanter seletas neid rollilahendusi järgnevalt: „Vaimuliku kohustuseks on jumalateenimine ja religioosete kombetalituste läbiviimine koguduseliikmete soovil. Ja rohkem mitte midagi. Kõigi finantsküsimumustega tegelevad juhtorganid, mis on revisjonikomisjoni kontrolli all, kuhu kuulub ka TK rahandusosakonna esindaja.”<sup>25</sup>

Suurim probleem oli ruumidega, sest sõja käigus olid paljud kirikud muutunud kasutamiskõlbmatuks ning kogudused pidid endale leidma uued ruumid – mõnelgi korral sai see registreerimisel saatuslikuks. Ruumiprobleem kimbutas ka riiki, mistõttu otsiti veel 1960. aastatelgi võimalusi kiriku- ja kogudusehoonetetele uute rakenduste pakkumiseks. Enamik rekvireeritud kirikuhooneist leidis kasutust ladude või klubihoonetena, mitmed jäid aga niisama lagunema,<sup>26</sup> kogudusehoonetesse tehti kontorid või eluruumid. Kui aga tegu oli uue, nt. tüli tõttu lahknenu kogudusega, siis registreerimiseks vaja mineva kadalipu läbimine ühes ruumide leidmisega võis võtta

<sup>24</sup> Terminit kasutati tihti tõlkimatuna, nähtavasti usuašjade voliniku Johannes Kivi keeleloome-katsetusena oli harva tarvitusel eestindatud vorm „kahekümnik” (ERA, f. R-1989, n. 2s, s. 1, l. 94).

<sup>25</sup> EAA, f. T-15, n.1, s. 440, l. 9.

<sup>26</sup> SUNVA, karp nr. 6, s. Üldine kirjavahetus erinevate nõukogude ja ühiskondlike organisatsioonidega religiooniküsimustes 1980.2, l. 21. Vt. ka A. Sõtšov. Eesti õigeusu koguduste likvideerimine Nikita Hruštšovi ajal aastail 1954–64. – Acta Historica Tallinnensia 2007, nr. 11, lk. 126 j.

üpriski eepilised mõotmed.<sup>27</sup> Bürokratia sel moel rakendamist volinik vähemalt 1980. aastate alguses juba taunis,<sup>28</sup> ehkki erilise tulemuseta. Ruumiprobleemide lahendamisel astus Nõukogude võim teinekord tahtmatult üle oikumeenilise tegevuse läve, pannes sakraalhoonete arvu väiksena hoidmise nimel erinevad konfessioonid tegutsema samades ruumides.

Tingimustele mittevastavad kogudused likvideeriti mitme sulgemislaine käigus aastail 1945–1946, 1949–1952 (baptistikogudused) ja 1961–1964; ülejäänud perioodidel tegeldi „järelnoppimisega”. Eriti mõjutas sõjajärgne mitteregistreerimine (s. o. keelustamine) väiksemaid usuühendusi ja -organisatsioone, mille tagajärjel tegevus häabus, lõppes (sunnitud) sulandumisega teistesse liikumistesse (nt. nelipühilased, priilased jt. liideti baptistidega (tulemuseks EKB Liit), vennastekogudused luterlastega) või tähendas tegutsemist illegaalselt (jehoovatunnistajad, osa nelipühilasi jt.).<sup>29</sup>

Statistiliselt: enne sõda oli Eestis 179 Eesti Evangeelse Luterliku Kiriku (EELK) kogudust,<sup>30</sup> 127 VÕK kogudust ja 4 kloostrit<sup>31</sup> ning 51 baptistikogudust, lisaks väiksemad usuühendused. Kuigi ametlikult kuulus kirikutesse üle 95% rahvastikust, pakutakse aktiivsete liikmete arvuks umbes veerand ehk 300 000 inimest: neist 203 055 luterlast, 78 509 õigeusklikku ja ligi 17 000 erinevate vabakoguduste liikmeid.<sup>32</sup>

1987. aasta 31. detsembriks – enne religioonipoliitika järk-järgulist leebumist – oli pilt aga järgmine: tegutses 11 usuliikumist 359 kogudusega, neist 141 EELK + 15 filiaali, 77

VÕK + 1 kloostr ja 80 EKB Liidu kogudust. Tegutsevate koguduste arvu vaadates ei olegi muutus väga suur, küll aga väljenduvad religioonipoliitika tulemused koguduseliikmete arvu drastilises vähenemises: luterlasi oli järele jäänud vaid 47 593, õigeusklikke 13 980, baptiste 5997, lisaks väiksemad usuühendused – vanausulised, metodistid, juudid, katoliiklased, nelipühilased, seitsmenda päeva adventistid (SPA). Illegaalselt tegutsevaid usuühendusi oli kolm: osa metodiste, jehoovatunnistajad ja põrandaalused baptistid, kokku 10 kogudust 620 liikmega.<sup>33</sup>

Kontroll registreerimisele järgnenud igapäevaelus saavutati pideva õiendamise ning vajadusega küsida luba praktiliselt kõigeks, mis väljus pühapäevase jumalateenistuse raamidest: remondi- ja ehitustööd, koguduse üldkoosolek (milleks kõigepealt saadeti teade ühes päevakavaga ja enamasti võttis koosolekust vaatlejana osa ka RKK esindaja, teinekord isegi sõnavõttudega esinedes; hiljem järgnes koosoleku protokoll), külalisjutlustajate esinemine, jõulu- ja lihavõtteteenistused ning kalmistupäevade korraldamine. Preventiivse poliitika kohalikuks eripäraks olid volinik Piibu leiutatud „konsultatiivsed seminarid”, mille käigus TK-de esindajad tutvustasid vaimulikele ja koguduste juhtorganeile religiooniseadusi ning manitsesid neist kinni pidama. Need leidsid aset alates 1970. aastate keskpaigast 1–2 korral aastas ega vaimustanud ühtegi asjaosalist peale voliniku enda.

„Ennetustööle” lisandus ka aktiivsem kontroll, milles peamine roll oli RKK-del, kes said tarvilikku infot koguduste ametlikust aruandlusest, vestlustest usklikke ja kiriklikest

<sup>27</sup> Paari näidet olen kirjeldanud täies ulatuses, vt. A. Rimmel. Religioonivastane võitlus Eesti NSV-s aastail 1957–1990, lk. 140 jj.

<sup>28</sup> SUNVA, karp nr. 7, s. Üldine kirjavahetus erinevate nõukogude ja ühiskondlike organisatsioonidega religiooniküsimustes 1982, l. 142.

<sup>29</sup> J. Plaat. Eesti vabakoguduste vastupanu nõukogude religioonipoliitikale võrreldes luterliku ja õigeusu kirikuga (1944–1987). Teekond teiseenas ajas. Peatükke Eesti vabakoguduste ajaloost. Toim. T. Pilli. Tartu, 2005, lk. 133.

<sup>30</sup> Eesti Evangeeliumi Luteri Usu Kiriku aruanne 1937. aasta kohta. Tallinn, 1938, lk. 76–77 annab koguduste arvuks 174 + 13 abikogudust, millest on maha arvatud kaheksa *Umsiedlung*’i järel likvideeritud kogudust.

<sup>31</sup> A. Sõtšov. Eesti õigeusu piiskopkond Stalini ajal aastail 1945–1953. Tallinn, 2004, lk. 34.

<sup>32</sup> J. Plaat. Eesti vabakoguduste vastupanu nõukogude religioonipoliitikale võrreldes luterliku ja õigeusu kirikuga (1944–1987), lk. 128 j.

<sup>33</sup> SUNVA, karp nr. 5, s. Aruanded ja õiendid 1988.3-1, l. 123, 139, 143, 145.

uritustest osavõtuga. Enamasti olid tegutsevad kogudused komisjoniliikmete vahel ära jaotatud ühes kohustusega neid kindla ajavahemiku jooksul (nt. kord kvartalis) visiteerida ja ka muul ajal pidevalt „alluva” kiriku tööd jälgida.<sup>34</sup> Teisel tegutseti juhuslikumalt ja kirikuid külastati vaid puhkudel, kui leidis aset külalisvaimuliku jutlus või kui rahvast oli tavalisest rohkem. Peamiselt tunti huvi jutluste lojaalsuse vastu, huvi pakkus ka osavõtjate arv, sest religiooni elujõulisuse peamiseks näitajaks peeti kombetalitustest osavõttu.<sup>35</sup> Teravdatud tähelepanu all olid kalmistupühad, jõulud, ülestõusmispühad ja alla 18-aastaste osalus religioossetel toimingutel. „Religioossete väärnähtuste” kohta saadi infot veel ajalehetoitmetustest, kuid ebaolulised ei olnud ka ideoloogiliselt tundlike kodanike kaebekirjad. Nende tüüpiliseks ajendiks olid olmetülid, mille juures vastaspoole religioosust käsitleti süüd raskendava asjaoluna – selline mulje oli usklikest jäänud tänu vulgaarateistlikule propagandale.

Kuigi julgeolek oli tihtipeale seotud pigem otsese represseerimisega, kuulusid nende ampluaasse ka mitmed võtted, mis andsid välja vaid sunni mõõdu. Üks selliseid oli ähvarduste jt. vahendite abil vaimulike seast agentide värbamine, mille eesmärk oli nii informatsioon kui ka kirikute „taltsutamine” nende tegevuse kontrollimise kaudu. See andis tulemusi – juba 1949. aastaks oli Konsistooriumi seitsmest assessorist värvatud kuus ning kirikukogud toimusid täielikult „organite” režiis kohaselt.<sup>36</sup> Agentuurivõrku hoiti ja püüti suurendada hilisematelgi aastatel, eelkõige oldi huvitatud koostööst juhtivvaimulikega.<sup>37</sup>

Eriliseks töövormiks oli kirikute kanali-seerimine „rahuvõitlusse”, millise nimega tunti UN ja KGB range kontrolli all toimuvat kirikute välissuhtlust. Raudset eesriiet paotati järele proovitud vaimulike lähetamiseks välismaale, et need kontaktide loomise sildi all levitaksid desinformatsiooni usuvabaduse kohta NL-s.<sup>38</sup> Selle meetodi edukust arvatakse ka üheks põhjuseks, miks Hruštšovi-aegne religioonivastane kampaania Läänes sedavõrd vähe tähelepanu sai.<sup>39</sup> Samas aga tunnistas UN-i esimees Vladimir Kurojedov isegi, et see on „kahe teraga mõök” – vaimulikud tegid end riigi ees „kasulikuks” ainult selle nimel, et oma tööd edasi teha.<sup>40</sup> Vaimulike jaoks oli tegu halbade ja veel halvemate valikutega ning peale üksikute erandite (nt. „punaseks pastoriks” kutsutud Lembit Tedder) pole põhjust arvata, et selline roll kelleski vaimustust tekitas – enamikku kiriklikest agentidest on KGB hinnanud „kahepalgelisteks”.<sup>41</sup>

Usklike korralekutsumisel oli esimeseks ja kõige levinumaks viisiks administratiivkaristus, mille määrasid TK-de juures tegutsevad administratiivsed komisjonid (admin-komisjonid). Karistuse leebeim vorm oli suuline või kirjalik hoiatus, tüüpilisimad olid aga trahvid (nt. registreerimata kogunemiste eest), mille suurus jäi 10–50 rubla piiresse. Üpris tihti nõudsid kohalikud võimud volinikult karme karistusi (nt. usuühingu sulgemine või vaimuliku tegevuse keelustamine), kuid enamasti asendusid ühekordsed rängad karistused mitmete mõõdukatega, s. o. trahvi või hoiatusega. Selle eest tuli süüdistatavatel tänulik olla nii välispoliitikast lähtuval vajadusele religioosset olukorda mitte

<sup>34</sup> EAA, f. T-15, n.1, s. 51, l. 1.

<sup>35</sup> Need tegevused toitsid linnalegendi „usklike nimede kirjapanemisest”, kuid nähtavasti oli tegu siiski märkustega jutluse sisu (skaalal lojaalne-ebalojaalne) või külastajate arvu kohta, sest inimeste tuvastamine vähemalt linnakirikutes olnuks juba puhttehniliselt võimatu, maal aga teati ja tunti üksteist niikuinii.

<sup>36</sup> I. Jürjo. Pagulus ja Nõukogude Eesti, lk. 157 j.

<sup>37</sup> Vt. R. Altnurme. Peapiiskopi tagandamine aastal 1967. Kristuse täisea mõõtu mõõda. Tallinn, 2005.

<sup>38</sup> I. Jürjo. Pagulus ja Nõukogude Eesti, lk. 162 jj.

<sup>39</sup> D. Pospelovsky. Soviet antireligious campaigns and persecutions. St. Martin's Press, New York, 1988, lk. 99.

<sup>40</sup> J. Anderson. The council for religious affairs and the shaping of Soviet religious policy. – Soviet Studies 1991, vol. 43, nr. 4, lk. 698.

<sup>41</sup> R. Altnurme. Eesti Evangeeliumi Luteriusu Kirik ja Nõukogude riik 1944–1949, lk. 274.

pingestada kui ka Eesti volinike suhtelisele mõistlikkusele.<sup>42</sup> Enamik karistatuid olid „metsikutest” uskkondadest; „kodustatud” kirikutega (VÕK, EELK, legaalsed baptistid) erilisi muresid ei olnud. Selle põhjuseks oli asjaolu, et erinevalt nt. katoliku kiriku positsioonist Leedus ei olnud Eesti kirikud seotud rahvusliku ega dissidentliku liikumisega ja olid kõrgemate vaimulike agentideks sundimise läbi suuresti neutraliseeritud juba sõjajärgsetel aastatel, organisatsioonina aga suruti kirikud põlvili religioonivastase kampaania käigus 1950.–1960. aastail. See ei tähenda, et tegu oleks olnud jäägitu alistumisega või Nõukogude võimu pooldamisega, vaid pigem sellega, et need kirikud käitusid küllaltki alalhoidlikult, vastupanu osutamisel kerkib esile vaid üksikisikute roll. Nt. 1986. aastal karistati administratiivkorras viit usutegelast, neist riiklikult registreeritute hulka kuulus vaid üks – EELK tulevane peapiiskop Andres Pöder.<sup>43</sup>

Juhuks, kui adminkomisjonide trahvid ei aidanud, oli voliniku relvastuses vaimulike taltsutamiseks mitmeid võimalusi: nt. külalisjutlustamise või ka üldse jutlustamise keelustamine; ümberpaigutamine uude, enamasti väiksesse maakogudusse, mis vähemalt mõneks ajaks piiras vaimuliku tegutsemishoogu. Voliniku rangeim karistusmeede oli aga vaimuliku töötõendist ilmajätmine

ehk registrist kustutamine, millega aeg-ajalt sõnakuulmatuid vaimulikke ka ähvardati ja millisel juhtumitel oli enamasti asjasse segatud ka KGB. Selline karistus tabas 1980. aasta lõpus nt. Villu Jürjot, kes pärast patukahetust mõne aasta pärast tööle ennistati.<sup>44</sup>

## Majanduslikud meetmed

Väga oluline religioonivastase võitluse vorm oli kontrolli saavutamine koguduste rahaasjade üle – see võimaldas hoida kirikuid suhteliselt vegetatiivses seisundis. Sarnaselt sõnavabadusele olid kahepalgelised ka kirikute majandamist puudutavad seadused. Iseisvas Eesti Vabariigis kogudustele kuulunud varad natsionaliseeriti,<sup>45</sup> kuid usuvabaduse demonstreerimiseks anti kirikud ja palvemajad „religioosete vajaduste rahuldamiseks” kogudustele kasutamiseks tasuta. Seetõttu kasutati kirikute ja vaimulike finantsolukorra nõrgestamiseks muid võtteid. Nii kasseeeriti vastavalt ENSV MN 4. jaanuaril 1955. aastal vastu võetud otsusele nr. 4 üüri kõigi koguduste kasutuses olevate „mittepalvetaamise ruumide”, s. o. kõrvalhoonete, kantseleide, laoruumide jms. eest,<sup>46</sup> millele lisandus veel kõigi kasutuses olevate hoonete maks ja nende hoonete aluse maa maks. Palveruumide üüritulu puudumise kompenseeris riik

<sup>42</sup> SUNVA, karp nr. 5, s. Üldine kirjavahetus erinevate nõukogude ja ühiskondlike organisatsioonidega religiooniküsimustes 1976, l. 115.

<sup>43</sup> SUNVA, karp nr. 4, s. Aruanded ja ülevaated kirikute tegevuse kohta ENSVs 1986, l. 84. Pöder ise väidab, et selliseid isikuid oli piisavalt palju pidamaks kogu EELK-d riigile vastanduvaks organisatsiooniks, vt. A. Pöder. Kiriku liikmeskond vabanemisprotsessi osana. Usk vabadusse. Toim. A. Velliste. Tallinn, 2011; A. Pöder. Väitlus: Kuidas püüda ajaloo sinilindu? – Akadeemia 2012, nr. 10, lk. 1887. Eriti vastupanuliikumise uurijad (Indrek Jürjo, Viktor Niitsoo, Arvo Pesti, *op. cit.*), aga ka religiooniloolased on selle väite suhtes üsna skeptilised – R. Altnurme. Eesti Evangeeliumi Luteriusu Kirik ja Nõukogude riik 1944–1949, lk. 253 jj; A. Remmel. Väärtuslik verstaapost riigi ja kiriku suhete uurimisel. – Akadeemia 2012, nr. 8, lk. 1507–1515; R. Saard. Aktiivsetest režiimivastastest Eesti luterliku kiriku kontekstis 1970. ja 1980. aastatel. – Suomen kirkkohistoriallisen seuran Vuosikirja 2012, nr. 102; P. Rohtmets, R. Ringvee. Religious revival and the political activity of religious communities in Estonia during the process of liberation and the collapse of the Soviet Union 1985–1991. – Religion, State and Society 2013 [ilmumas]. EELK vaimulike reaktsioone ja vastupanu 1950.-60. aastate religioonivastasele kampaaniale käsitleb R. Altnurme. Eesti luteri kiriku reaktsioonid usuvastasele kampaaniale 1958–1964. – Acta Historica Tallinnensia 2013, vol. 19/1. [ilmumas].

<sup>44</sup> R. Saard. Aktiivsetest režiimivastastest Eesti luterliku kiriku kontekstis 1970. ja 1980. aastatel, lk. 88 jj.

<sup>45</sup> Usklike ja koguduste maksustamise, vaimulike pensionide jms. kohta vt. ka R. Altnurme. Eesti Evangeeliumi Luteriusu Kirik ja Nõukogude riik 1944–1949, lk. 99 jj., 128 jj.; A. Sõtšov. Eesti õigeusu piiskopkond nõukogude religioonipoliitika mõjuväljas 1954–1964, lk. 92 jj.

<sup>46</sup> ERA, f. R-1989, n. 1, s. 76, l. 186.



enda jaoks kohustusliku kindlustusmaksuga. Kuna 1956. aastal toimunud riiklike varade ümberhindamisest kubatuuri alusel jäid „kultusehooned” kõrvale ja osutusid seeläbi soodustatud olukorras olevaks, likvideeriti see „ebanormaalne olukord” religioonivastase kampaania käigus 1963. aastal, mis tõi kaasa kindlustusmaksu suurenemise keskmiselt viie-kuuekordseks. Tänu kirikute suurusele ja koguduste üha kahanevale liikmeskonnale viis see loodetud tulemuseni – riiklikud maksud ületasid koguduse aastase sissetuleku või neelasid sellest märkimisväärse summa. Õiguse hooneid enda vajadusteks üürida, ehitada või osta (samuti sõiduvahendeid) andis alles 1967. aastal vastu võetud määrus „Usuühingute küsimused” ja see fikseeriti ka „Usukoondiste põhimääruses”. Samas ei olnud info selle kohta TK-des kuigi levinud, see tekitas segadust ja takistusi. Hoonetemaksust vabastati kirikud 1990. aasta 1. jaanuarist,<sup>47</sup> samal aastal kaotas kehtivuse ka enamik ülejäänud kitsendavatest meetmetest.

Kohustuslikule kindlustusmaksule lisandusid nii vaimulike kui ka kirikutöötajate puhul kõrgendatud tulumaks (keskmiselt 33% tavakodaniku 11% asemel), samuti vaimulike kõrgendatud üür. Viimane muutus võrdseks tööliste ja teenistujate üürihindadega 1980. aastal, tulumaks aga alles 1989. aastal.<sup>48</sup> Seevastu mitmete juhtivaimulike tulumaksu oli nende isikliku avalduse alusel, vastutulekuna „heale koostööle”, vähendatud juba 1970. aastail ning mõnel juhul laienes see hüve ka nende lähikondlastele.

Erinevalt tavatarbijast, kes maksis elektri eest 4 kop. kWh, kasseeriti kogudustelt vastavalt 1960. aasta seadusemuudatustele 25 kopikat kWh eest, vaimulikelt õppeasutustelt

aga 11 kopikat kWh eest. Elektri tarbimisel said kirikud ja vaimulikud õppeasutused tavatarbijaga võrdseks alles 1985. aasta algusest, samas ei muutunud midagi nt. kütmise puhul, kus jätkus senine poliitika tarifitseerida kirikuid kõrgendatud tariifi alusel nagu tööstusettevõtteid.<sup>49</sup>

Eespool mainitud „rahuvõitlusel” oli lisaks ideoloogilisele ka majanduslik tahk, sest alates 1958. aastast said maksed „rahuvõitluse” katusorganisatsiooni, KGB filiaali Nõukogude Rahukaitsekomitee Rahufondi veel üheks legaalseks kirikutelt kümnise võtmise võimaluseks.<sup>50</sup> Kuigi ametlikult kulutati laekunud summad (kõigi Eesti kirikute pealt kokku ligi 100 000–150 000 rubla aastas) rahu tagamiseks maailmas, käsitleti seda tegelikkuses hoopis kirikutepoolse tasuna UN aparadi ülalpidamiseks.<sup>51</sup> Et mitte jätta kogudustelt raha väljapressimise muljet, saadeti summad kirikuvalitsustele, kust need edasi Rahufondi kanti.<sup>52</sup>

Kirikute rahaasjade paremaks kontrollimiseks oli Rahvakomissaride Nõukogu juba 1946. aastal vastu võtnud otsuse, mis nõudis kirikute rahaliste vahendite hoidmist ainult Riigipangas. Sularahaliimit kiriku kassas võis olla kuni 50 rbl., millise reegli rõhutamist nõuti poliitkorrektsuse huvides kirikute kesksete juhtorganite poolt.<sup>53</sup> Annetusi lubati vastu võtta ainult kultusehoones ja kõik annetused tuli nimeliselt registreerida, kuna „annetamine on iga uskliku kodaniku individuaalne südametunnistuse asi”.<sup>54</sup> Jääb aga mulje, et tänu TK-de ükskõiksusele ja seadusalasele teadmatusetele õnnestus mitmetest nõudmistest mööda hiilida. Majanduslikult lojaalsemalt käitusid VÕK kogudused, mille kirikuorganid olid riigi tugevama kontrolli all.

<sup>47</sup> SUNVA, karp nr. 2, s. Kõrgemate ametkondade määrused ja käskkirjad 1989, l. 60, 67.

<sup>48</sup> SUNVA, karp nr. 2, s. Kõrgemate ametkondade määrused ja käskkirjad 1989, l. 89.

<sup>49</sup> EAA, f. T-15, n. 1, s. 1787, l. 43.

<sup>50</sup> Vt. ka I. Jürjo. Pagulus ja Nõukogude Eesti, lk. 169 jj.; A. Sõtšov. Eesti õigeusu piiskopkond nõukogude religioonipoliitika mõjuväljas 1954–1964, lk. 129 jj.; A. Remmel. Religioonivastane võitlus Eesti NSV-s aastail 1957–1990: tähtsamad institutsioonid ja nende tegevus, lk. 154 jj.

<sup>51</sup> SUNVA, f. karp nr. 6, s. Üldine kirjavahetus erinevate nõukogude ja ühiskondlike organisatsioonidega religiooniküsimustes 1980.1, l. 161.

<sup>52</sup> ERA, f. R-1989, n. 1, s. 158, l. 21–22.

<sup>53</sup> ERA, f. R-1989, n. 1, s. 112, l. 42–43.

<sup>54</sup> EAA, f. T-15, n. 1, s. 954, l. 16, 24.

## Propaganda

Administratiivsete kitsenduste kõrval võttis sundusliku vormi ka ateistlik propaganda, mida levitati peamiselt ajakirjanduse, populaarteadusliku kirjanduse ja loengulise tegevuse kaudu. Teemaatilisel võib ateismipropaganda jaotada järgmiselt: a) üldine religioonikriitika; b) nõukogude elulaadi ja tavandite propaganda; c) endiste usklike või vaimulike pöördumislood; d) rünnakud välismaiste kirikute ja usuliikumiste (eriti Vatikani) vastu; e) rünnakud kohalike vaimulike või usuliikumiste vastu. Paljudel juhtudel olid teemad omavahel kombineeritud.

Stalini ajal, mil fookuses oli sõjapurus-tuste likvideerimine ja religiooniküsimuse lahendasid julgeolekuorganite kontroll kirikute juhtivvaimulike üle ning otsesed repressioonid, oli ateistlik propaganda võrdlemisi tagasihoidlikul kohal. Esimesed sõjajärgsed ateismiteemalised artiklid ja trükised ilmusid ENSV-s alles 1947. aastal; kuni 1953. aasta lõpuni ilmus kokku 98 ateistlikku artiklit.<sup>55</sup> 1954. aasta juulis vastu võetud NLKP KK otsus „Suurtest puudustest teaduslik-ateistlikus propagandas ja selle parandamise abinõudest” tõi kaasa lühikese ateismipropaganda buumi, ent üleliidulises plaanis järgnenud liialdused, mida markeeris NLKP KK otsus „Vigadest teaduslik-ateistliku propaganda tegemisel elanikkonna hulgas” sama aasta novembris, viisid kampaania katkestamiseni. Otsustes esitatud nõue enama teaduslikkuse järele jagas järgnevatel aastatel nõukoguliku ateismi kaheks vooluks: teaduslikuks ateismiks, mis ühekorraga pidi olema ateismi võidukäigu nimel nii religioossust uuriv teadus kui ka teadusliku info vahendaja; nimetusega stiihiline (või vulgaarne) ateism tähistati ateismi rahvalikul tasandil levinud vormi.

Nõudmisest hoolimata oli argumentatsiooni tase raske paranema ja 1950. aastate lõpus alanud religioonivastase kampaania

üldise fooni lõi argumenteeritud käsitluse asemel agressiivsete ateistlike artiklite laavin, milles üpriski sageli rünnati konkreetsete vaimulike või koguduste tegevust, sagedased olid ka usklike pöördumislood ja erinevate imede seletused. Tihti ilmusid need artiklid ajakirjade või ajalehtede ateismiteemaatilistes erirubriikides (nt. „Tänane päev on eilsest targem” Edasis, „Ateisti mõtisklusi” Rahva Hääles, „Võitlev ateist” Pärnu Kommunistis jne.). Tiptpase saavutati 1960. aastal, mil ajakirjanduses ilmus 162 ateismiteemalist artiklit; samuti ilmus igal kampaania raamesse jääval aastal viis kuni kümme ateismialast populaarteaduslikku trükist.<sup>56</sup> Kui artiklite lugemine ei olnud kohustuslik, siis raskem oli pääseda ühingu „Teadus” ateismilektorite loengutest, mida sarnaselt ühingu ülejäänud loengutega esitati inimeste töökohtades poolsunduslikus korras.<sup>57</sup> Aastas ulatus ateistlike loengute arv 5000-ni, kuid ideaali, et iga inimene kuulaks aastas 1–2 ateismiteemalist loengut, siiski ei saavutatud. Paraku oli enamike ateismilektorite ettevalmistus üsna nõrk ning seetõttu iseloomustas nendegi esinemist küllaltki robustne argumentatsioon.

Kampaaniale järgnenud stabiliseerumine peegeldus ka ajakirjanduses. Enamik ateismirubriike, mis veel ilmusid, lõpetasid oma eksistentsi, argumentatsioon paranes ning artiklite teemad liikusid usklike otseselt ründamiselt nõukogulike tavandite ja ateismialaste saavutuste propagandale, kritiseeriti religiooni moderniseerumist ning rõhutati teaduse ja religiooni kokkusobimatust.

Ausa konkurentsi kohaselt pidanuks nõukogude ideoloogia võitma maailmavaatelistel küsimustel üle väideldes, et võimalikule dispuudile heitis varju Nõukogude kodanike „vabadus teha ateistlikku propagandat”, mis deklareeritud sõnavabadusest hoolimata võttis usklikelt võimaluse nii oma seisukohti esitada kui ka kriitikale vastata. 1948. aasta

<sup>55</sup> A. Rimmel. Ateismi ajaloost Eestis (XIX sajandi lõpust kuni aastani 1989): magistr töö. Tartu, 2004, lisa nr. 9. Nõukogudeaegse ateistliku kirjanduse nimestik „Artiklite ja retsensioonide kroonika” põhjal.

<sup>56</sup> *Ibid.*, lisa nr. 10, Nõukogudeaegse ateistliku kirjanduse nimestik „Raamatukroonika” põhjal.

<sup>57</sup> Hilisematel aastatel kasutati „Teaduse” loenguid teinekord isegi omalaadsete distsiplinaarkaristustena – tööluusi vms. patu sai lunastada mõne üldhariva loengu kuulamisega.

alguseks olid nii avalikest kui ka koguduste raamatukogudest ära korjatud kõik „ideooloogiliselt kahjulikud” teosed, mistõttu kogudustele olid jäänud ainult jumalateenistuse pidamiseks hädavajalikud teosed. Keelu alla sattus ka religiooset ilukirjandust.<sup>58</sup> Rakendus vaimuliku kirjanduse trükikeeld, isegi erinevaid praktilisi pisitrükiseid, nagu laululehed, kirikukalendrid jms., võis välja anda ainult voliniku loal. Peamiselt välispoliitilistel kaalutlustel tehti trükivabaduse demonstreerimiseks siiski üksikuid erandeid, nt. publitseeriti 1957. aastal EELK aasta-raamat (järgmine ilmus alles 1982. aastal!); baptistidel õnnestus aga 1975. aastal avaldada uus lauluraamat, mille trükkimiseks oli avaldus antud 1947. aastal.<sup>59</sup> Konfiskeeriti posti teel saadetud ja välisreisidelt tulijate religiooset kirjandust; piisava enese- ja järjekindluse korral võis „ühiskondlikult ohutud” teosed hiljem küll tagasi saada. Piirangud kehtisid ka religioosete ürituste (s. o. jumalateenistuste ja kalmistupühade) reklaami kohta, mida võis eksponeerida ainult kirikute küljes olevail teadetetahvleil – ning ka sel juhul olid keelatud värvilised ja pillkupüüdvad afišid.<sup>60</sup> Populaarsete kalmistupühade kiriklikul alternatiivil osalejate arv hoiti madalal, lubades neid korraldada alles nädal-paar pärast ilmalikke surnuaia-pühi. Religioosse propaganda kilda arvati ka kirikukellade helistamine, mida kampaania käigus püüti sootuks keelata, hiljem aga võimalikult piirata.

Eriti just kampaania ajal valmistas vai-

mulikele suurt meelehärmi võimetus end avalikult kaitsta. Parimaks tulemuseks kaebus volinikule ja selle poolt ajalehetoiemusele saadetud märkus mitte liiale minna, kuna see ei vasta riigi poliitilistele vajadustele, kuid see oli ka kõik. Ei saa aga väita, et usklise seisukohad üldse avalikkuse ette ei jõudnud – propagandistlikel eesmärkidel avaldati kampaania ajal vahetevahel mõni kirjavigu täis naiivne kiri,<sup>61</sup> mis pidi tõestama usklise harimatust ja eluvõõrust. Peagi järgnes sellele „ühiskondlik debatt”, s. o. artiklid üleskutsetega loobuda oma ekslikest seisukohtadest ning hakata elama „tõelist elu”. Ajalehes Edasi ilmusid mõnel korral ateistlikku mõtleviisi positiivses valguses näitavad artiklid ümarlauavestlusest kohalike vaimulikega. Debatte viidi läbi ka Tallinna Polütehnilise Instituudi ateismiklubis „Atheos” ja mõnede ateismi rahvaülikoolide raames, tuntuimad sellelaadsetest olid Rakvere külje all Vinnis 1964. aasta veebruaris ja aprillis toimunud väitlused baptisti vaimuliku Arpad Arderi ja mitmete ateismiaktivistide vahel.<sup>62</sup>

Keelustatud religioosse propaganda alla kuulus ka usualane haridus koolides, 1949. aastal keelustati luterliku kiriku leeriõpetus.<sup>63</sup> Vaimulikke ette valmistanud asutused olid suletud juba 1940. aastal. Teoloogilise hariduse võimalusi pakkusid vaid EELK Usuteaduse Kõrgema Katsekomisjoni, hiljem EELK Usuteaduse Instituudi nime all toimunud kaugõppevorm, samuti baptistide ning SPA kaugõppekursused, veel hiljem metodistide põrandaalused kursused. Vaimulike kaadri-

<sup>58</sup> P. Lotman. Tsensuur kui usuvastase võitluse meetod Nõukogude okupatsiooni algul Eestis. Eesti Rahvusraamatukogu toimetised 1995, Uurimusi tsensuurist, nr. 4, lk. 129 j., 138. V. Salo. Riik ja kirikud 1940–1991. Tartu, 2000, lk. 13 märgitud Tartu Ülikooli usuteaduskonna raamatukogu hävitamine näib olevat ekslik. Imselt rahuldati vähemalt osaliselt EELK Konsistooriumi 1947. aastal tehtud taotlus saada raamatukogu Usuteaduse Instituudi valdusse (vt. R. Altnurme. Eesti Evangeeliumi Luteriusu Kirik ja Nõukogude riik 1944–1949, lk. 238), sest pärast TÜ usuteaduskonna taastamist on UI-st templite järgi tagastatud hulk teoseid (R. Altnurme, e-kiri autorile 11.04.2013).

<sup>59</sup> T. Pilli. Towards a revived identity. Estonian baptists, 1970–1985. Eastern European baptist history. New perspectives. Ed. S. Corrado, T. Pilli. Praha, 2007, lk. 151.

<sup>60</sup> SUNVA, f. karp nr. 4, s. Aruanded ja ülevaated kirikute tegevuse kohta ENSVs 1981, l. 152.

<sup>61</sup> Nt. Palun mitte teotata... – Noorte Hääl 1959, 18. juuli.

<sup>62</sup> K. Tammistu. Vaidlus jätkub... Kas usk õilistab inimest. – Rahva Hääl 1964, 21. veebruar; J. Mets. Kas usk õpetab inimest. – Punane Täht 1964, 15. veebruar; K. Tammistu. Vaidlus jätkus. – Rahva Hääl 1964, 29. aprill.

<sup>63</sup> T. Paul. Leeri likvideerimise lugu. – Looming 1996, nr. 4; R. Altnurme. Eesti Evangeeliumi Luteriusu Kirik ja Nõukogude riik 1944–1949, lk. 241.

poliitika alates teoloogiaõpingutest oli voliniku range kontrolli all.<sup>64</sup>

Seevastu ateistlikku maailmavaadet esitavast nõukogude haridusest üldjuhul pääsu ei olnud. Tegu ei olnud siiski otsese ateistliku propaganda, vaid pigem „peidetud” programmiga, s. t. religiooni- ja ateismiküsimusi käsitleti suunavalt erinevate ainete raames. Õppekavades nõutud „ateistliku kasvatuse” linnukese kirjasaamiseks oli üldine praktika käsitleda ateismiteemat kord aastas, klassijuhatajatunnis enne jõule. Üksikutes koolides organiseeriti fakultatiivseid ateismikursusi, kuid enamasti kuhtusid need peagi.

Kõrgkoolide õppekavadesse viidi religioonivastase kampaania käigus sisse kohustuslik aine „Teadusliku ateismi alused”, kuid loengu toimumine ja materjali esitusviis sõltusid suuresti ülikooli üldisest vaimsusest, õppejõu olemasolust ja eelistustest. Pidevalt loeti seda kursust ainult Tallinna Polütehnilises Instituudis,<sup>65</sup> mille filosoofiakateeder sai 1977. aastal kohalikuks „ateismi baaskateedriks”.

Stalini surmale järgnenud „religioosset renessansi” seletati kiriklike traditsioonide suure mõjujõuga, mistõttu neid püüti kõrvale tõrjuda uute „nõukogulike tavandite” abil. Esimesed sellelaadsed NL-s, noorte suvepäevad (rahvasuus „võsaleer”) korraldati 1957. aastal Eestis. Peagi järgnesid ka teised elukaare tähtsündmuste nõukogulikud vasted, mille väljakujundamisel otsiti inspiratsiooni rahvakombestikust ja ka kopeeriti otseselt kiriklikke tavandeid: ilmalikud kalmistupühad, ristimise aseainena laste nimepäevad, laste kevadpäevad, noorte ABC, ilmalikud

matused; sekka ka täiesti originaalseid, enamasti ideoloogilise sisuga kombetalitusi (armeesse saatmine, komsomolipulmad jms).<sup>66</sup> Tänu kirikute „administreerimisele”, ilmalike kombetalituste aktiivsele arendamisele (kaasati nii praktikuid kui ka teadlasi) ja küsimuste lahendamisele kõrgel riiklikul tasandil (Vabariiklik Tavandikomisjon) saavutati kiiresti edu. Ehkki ka mujal NL-s võeti see metoodika peagi üle,<sup>67</sup> said tavandid just ENSV religioonivastase töö silmatorkavaimaks eripäraks ja mängisid käskude ja keeldude kõrval olulist rolli „kiriku kui kultuurilise suuruse kadumisel enamiku eestlaste elupildist” 1960. aastate lõpuks.<sup>68</sup>

### Otsesed repressioonid ja võimupiiride ületamine

„Administreerimise” või „rutiinse represseerimise” maatriksist eristuvad „organitega” seotud otsesed repressioonid, mis kuni Stalini valitsusaja lõpuni olid massilised. Otseselt vaimulikevastaseid aktsioone ei toimunud – sarnaselt teistele olid repressioonid põhjustatud nende „nõukogudevaenulikust tegevusest” (KrK§58). Püüdes aga anda mingit ülevaadet represseeritute hulgast, tekib kohe küsimus – kas arvestada ainult vaimulikke või ka kirikuga seotud ilmikuid, kes mõisteti süüdi „nõukogudevaenuliku tegevuse” pärast religioosse kuulutuse vormis? Järgnevad andmed ei ole selles suhtes ühtlased ega ka täielikud ja kajastavad uurimise praegust seisu:

– EELK kaotas juba esimesel Nõukogude aastal mõrvatutena kaks kirikuõpetajat, 15 küüditati, 7 mobiliseeriti sunniiviisilisel

<sup>64</sup> Kaadripoliitikat käsitlevad lähemalt R. Altnurme. Eesti Evangeeliumi Luteriusu Kirik ja Nõukogude riik 1944–1949, lk. 143 jj.; A. Sõtšov. Eesti Õigeusu piiskopkond Stalini ajal aastail 1945–1953, lk. 150jj; A. Sõtšov. Eesti Õigeusu piiskopkond nõukogude religioonipoliitika mõjuväljas 1954–1964, lk. 144 jj.; T. Pilli. Usu värvid ja varjundid: Eesti vabakoguduste ajaloost ja identiteedist. Tallinn, 2007, lk. 90 jj.

<sup>65</sup> H. Sillaste. Ateistlik kasvatustöö meie kodulinnas. – Edasi 1975, 20. detsember.

<sup>66</sup> A. Rimmel. Religioonivastase võitluse korraldusest Nõukogude Eestis. – Ajalooline Ajakiri 2008, nr. 3; M. Kõivupuu. Siirdeühiskonna siirderiitused. Nullindate kultuur. Põlvkondlikud pihtimused, nr. 2. Tartu, 2012.

<sup>67</sup> Nt. Kaug-Idas hakati nendega tegelema alles 1960. aastate keskel; vt. O. Federiko. Kollektivnye formy ateističeskoj raboty na Dal' nem Vostokey v 50–70-e gody XX v. – Vlast' i upravlenie na vostokey Rossii 2009, nr. 2, lk. 93.

<sup>68</sup> R. Altnurme. Eesti Evangeelne Luterlik Kirik Nõukogude Liidus (kuni 1964) – S. Rutiku / R. Staats Estland, Lettland und Westliches Christentum. Eestimaa, Liivimaa ja Lääne kristlus. Kiel, Friedrich Wittig Verlag, 1998, lk. 230.

- Punaarmeesse; 1941. aastal hukati EELK peapiiskop Hugo Bernhard Rahamägi.<sup>69</sup> Aastail 1944–1946 toimunud arreteerimiste laine viis kiriku ridadest 13 vaimulikku ja ühe jutlustaja, süüdistusteks peamiselt koostöö Saksa võimudega; lisaks konsistooriumi peasekretär Elmar Lani. Järgmine laine aastail 1948–1949 lisas nimekirja veel üheksa vaimulikku ja kaks jutlustajat.<sup>70</sup> 1950. aastal järgnesid Pühavaimu koguduse õpetaja Voldemar Kuljus,<sup>71</sup> 1952 Rõuge õpetaja Arved Paul,<sup>72</sup> 1953 Kaarli koguduse pastor Paul-Friedrich Saar.<sup>73</sup> EELK Konsistooriumis asuva mälestustahvli järgi hukkus aastail 1941–1954 ühtekokku 23 vaimulikku.<sup>74</sup>
- Õigeusu vaimulikkonnast arreteeriti aastail 1940–1941 14 vaimulikku ja kaks Sinodi ilmikliiget, enamik neist hukkus. Kaks vaimulikku mõrvati punaväelaste poolt, kaks vaimulikku hukkusid Narva pommitamisel. Nõukogude armeesse mobiliseeriti kaheksa vaimulikku. Osa represseeritud vaimulikest loobus vaimulikupühitsusest, osa taganes usust ja osa hakkas koostööd tegema uue võimuga. 1944–1953 arreteeriti 24 vaimulikku ja kaks Sinodi ilmikliiget, osa hukkus Siberis, osa naasis Eestisse, mõnede saatus on seni teadmata.<sup>75</sup> Aastail 1941–1949 hukkus Aleksius II andmetel 20 vaimulikku.<sup>76</sup>
  - Rooma-katoliku kiriku piiskop Eduard Profittlich<sup>77</sup> arreteeriti süüdistatuna spionaažis ja suri Kirovi vanglas 1942, apostellik administraator Heinrich Werling küüditati 1945. aastal.<sup>78</sup>
  - Baptisti vaimulikest arreteeriti ja suri asumisel olles Eesti Baptistide Liidu sekretär Harald-Viktor Dahl,<sup>79</sup> teel vangistusse hukkus vaimulik Viling Varalaid. Lisaks arreteeriti nõukogudevastase propaganda eest vähemalt 10 jutlustajat või koguduse aktiivset liiget, kellest hukkus kolm. Kuus jutlustajat mobiliseeriti Nõukogude armeesse.<sup>80</sup>
  - Nelipühilastest arreteeriti Tartu koguduse pastor Herman Söderlund (Sederlund) ja juhatuse esimees Nikolai Maasing, viimane neist hukkus eeluurimisvanglas.<sup>81</sup>
  - Metodistid kaotasid hukkamise läbi superintendent Martin Pri(i)kase, õpetaja Jaan Jakobsoo (Jaagupsoo) mõrvati, Vassili Prii ja õpetaja Peeter Häng hukkusid Siberis, superintendent Aleksander Kuum arreteeriti 1952. aastal ja vabanes nelja aasta pärast. Mobiliseeriti vähemalt üks metodisti jutlustaja.<sup>82</sup>
  - SPA jutlustaja Feliks Villemson mobiliseeriti, kuid heideti religioosse propaganda tõttu peagi vanglasse; edasine saatus teadmata.<sup>83</sup>
  - Süüdistatuna koostöös sakslastega vangistati 1944. aastal vanausuliste vaimulik

<sup>69</sup> I. Jürjo. Pagulus ja Nõukogude Eesti. Tallinn, 1996, lk. 151.

<sup>70</sup> R. Altnurme. Eesti Evangeeliumi Luteriusu Kirik ja Nõukogude riik 1944–1949, lk. 253 j. Vaida koguduse jutlustaja nimeks on seal ekslikult märgitud Sookäär (lk. 256), p.o. (Nigul) Sookaer.

<sup>71</sup> Küüditamine Eestist Venemaale. Märtsiküüditamine 1949, raamat 5. Tallinn, 1999, lk. 587; Poliitilised arreteerimised Eestis 1940–1988, raamat 1. Tallinn, 1996, lk. 198.

<sup>72</sup> Poliitilised arreteerimised Eestis 1940–1988, raamat 3, Tallinn, 2005, lk. 605.

<sup>73</sup> Poliitilised arreteerimised Eestis 1940–1988, raamat 1, lk. 467.

<sup>74</sup> Tahvilil on küll 24 nime, kuid Haldur Boris Aareandi ei olnud represseerimise hetkeks enam vaimulik.

<sup>75</sup> Ülempreester Andreas Põllu käsikirjaline materjal, e-kiri autorile (29.04.2013).

<sup>76</sup> Aleksius II. Õigeusk Eestimaal. Tallinn, 2009, lk. 397.

<sup>77</sup> V. Salo. Episcopus et Martyr: Eduard Profittlich Eestis 1930–1941. – Kleio 1997, nr. 2; L. Klinke. Erzbischof Eduard Profittlich und die katholische Kirche in Estland 1930–1942. Ulm, 2000.

<sup>78</sup> Küüditamine Eestist Venemaale: 1941 & 1940–1953, raamat 6. Tallinn, 2001, lk. 794.

<sup>79</sup> T. Pilli. Usu värvid ja varjundid: Eesti vabakoguduste ajaloo ja identiteedist. Tallinn, 2007, lk. 20.

<sup>80</sup> Poliitilised arreteerimised Eestis 1940–1988, raamat 3, (märgusõna „baptist” alusel); J. Aunver. Kristlik kirik kommunistide haardes. Aastate kestes. Uppsala, 1961, lk. 103. Vabakoguduste kohta käiv informatsioon on üpris puudulik ja ka Aunveri andmeid ei saa liialt usaldada.

<sup>81</sup> Poliitilised arreteerimised Eestis 1940–1988, raamat 1, lk. 483; raamat 2, lk. 268.

<sup>82</sup> T. Pajusoo. Eesti ristikangelasi. Peatükke Eesti Metodisti Kiriku XX sajandi usukangelastest. Tallinn, 2006.

<sup>83</sup> V. Viirsalu. Loojangu eel. Hämarus laskub maale. Tartu/Valga, 2001, lk. 11; Poliitilised arreteerimised Eestis 1940–1988, raamat 2, lk. 586.

Lavrenti Grišakov, kuid vabastati järgneval aastal.<sup>84</sup>

– Kõige rängemad repressioonid tabasid jehoovatunnistajaid, kes küüditati prakti-

selt *in corpore* 1951. aastal. Siberisse saadetud 279 inimesest oli koguduse liikmeid 54, nimekirjadesse kantuist jäi saatmata vaid 30. Suri vähemalt 21 inimest.<sup>85</sup>

Kirikuid tabanud repressioonid aastail 1941–1953

EELK	VÕK	Katoliku kirik	Baptistid
Arreteeriti 40 vaimulikku ja 3 jutlustajat, 7 vaimulikku mobiliseeriti punaväkke. Hukkus 23 vaimulikku.	Arreteeriti 36 vaimulikku ja 4 sinodi liikliiget, 8 vaimulikku mobiliseeriti punaväkke. Hukkus vähemalt 20 vaimulikku.	Arreteeriti 1 vaimulik ja üks kõrge ametnik. Hukkus 1 vaimulik.	Arreteeriti 2 vaimulikku, mõlemad hukkusid; lisaks arreteeriti 10 jutlustajat ja aktiivset koguduseliiget, kellest hukkus 3. 6 jutlustajat mobiliseeriti punaväkke.

Nelipühilased	Metodistid	SPA	Vanausulised	Jehoovatunnistajad
Arreteeriti 1 vaimulik ja 1 aktiivne koguduseliige, viimane hukkus.	Arreteeriti 4 vaimulikku, kellest hukkus 3, mõrvati 1 vaimulik.	Mobiliseeriti ja vangistati 1 jutlustaja, saatus teadmata.	Arreteeriti 1 vaimulik.	Küüditati 279 inimest, hukkus vähemalt 21.

„Organite” tööstiili muutus Stalini perioodi järel tõi kaasa repressioonide teisenemise massilisest personaalseks. Juriidilise korrektsuse nimel oli üldine praktika religioossete (nt. religioosse kirjanduse trükkimine ja levitamine, noortetöö) või religioonile taanduvate (sõjaväeteenistusest keeldumine, võitlus inimõiguste või religioosse vabaduse eest) repressioonide varjamine mitteusulistele põhjuste taha: „Kuidas kodanik usub, see on riiklikult seisukohalt vaadatuna tema isiklik asi ja ei allu käskudele ega keeldudele. Kui aga tema tegevus on ühiskonnaohtlik, siis vastutab ta oma tegude eest, mitte oma usu eest.”<sup>86</sup> Nt. noortetööga silma jäänud

Pärnu metodistikoguduse liige Herbert Murd sai süüdistuse hulkurluses ja mõisteti üheks aastaks vangi,<sup>87</sup> EELK aseõpetajat Peeter Kaldurit püüti aga neutraliseerida sõjaväkke saatmise abil.<sup>88</sup> Seevastu sõjaväekohustuse mittetäitmise tõttu ei saanud jehoovatunnistajatest noormehed Viljar Kaarna ja Silver Silliksaar 1962.–1963. aastatel karistuse mitte usulistel põhjustel,<sup>89</sup> vaid selle eest, et konstitutsiooni §104 kohaselt oli sõjaväeteenistus „ENSV kodanike austavaks kohustuseks”.

Stalini-järgses ENSV-s vangistati kaks vaimulikku. Valga baptistikoguduse õpetaja Dimitri Minjakov sai 1981. aastal 5 aasta pik-

<sup>84</sup> Poliitilised arreteerimised Eestis 1940–1988, raamat 2, lk. 62 j.

<sup>85</sup> S. Silliksaar. Sinasilmitsi Siberiga: mälestusteraamat 1951. aasta küüditamisest. Tartu, 2001 ja <http://www.okupatsioon.ee/et/andmed-ja-nimekirjad/46-silliksaar> (19. aprill 2013); A. Rahi-Tamm. Teise Maailmasõja järgsed massirepressioonid Eestis: allikad ja uurimisseis. Dissertationes historiae Universitatis Tartuenssis 9. Tartu, 2004, lk. 46.

Vt. ka H. H. Dirksen. Jehovah’s witnesses under communist regimes. – Religion, State & Society 2002, vol. 30, nr. 3, lk. 231 j.

<sup>86</sup> K. Oja. Miks meil on mõned usuvoolud keelatud? – Küsimused ja Vastused 1974, nr. 3, lk. 36.

<sup>87</sup> V. Niitsoo. Vastupanu, 1955–1985. Tartu, 1997, lk. 113.

<sup>88</sup> V. Jürjo. Kiriklikust vastupanuvõitlusest 1980. aastatel. Usk vabadusse. Toim. A. Velliste. Tallinn, 2011, lk. 83 jj.

<sup>89</sup> S. Silliksaar. Sinasilmitsi Siberiga: mälestusteraamat 1951. aasta küüditamisest. Tartu, 2001, lk. 228 jj.

kuse vanglakaristuse ülalkirjeldatud paragrahvide 137, 194<sup>1</sup> ja 201<sup>1</sup> alusel.<sup>90</sup> EELK vaimulik Harri Mõtsnik, kirjutiste „Vastamisi ateismiga”, „Vaimulikuna ateistlikus riigis” jt. autor mõisteti 1985. aastal kolmeks aastaks vangi §68<sup>1</sup> järgi, kuid suhteliselt lühikeseks jäänud vangistuse käigus õnnestus KGB-l oma ohver „lõhki lüüa” ja Mõtsnik vabastati armuandmisalpe alusel. Vabaduse hinnaks oli avalik patukahetsus.<sup>91</sup>

Alates 1960. aastatest kasutati küllaltki efektiivse meetodina teisitimõtlejate paigutamist KGB-le alluvatesse hullumajadesse, kus neid ühiskonnavaenulikest seisukohtadest terveks püüti „ravida”.<sup>92</sup> Sama menetlus tabas ka paljusid usklikke. Eestis aset leidnuist on tuntuimad noore katoliiklase Ivan Ikkoneni<sup>93</sup> (1978) ja ühe kuulsaima dissidendist kirikuõpetaja, Vello Salumi juhtumid (1980), millest viimase puhul kasutati seost hullumajaga tema seisukohtade diskrediteerimiseks.<sup>94</sup>

1970. aastail elavnenud religioosse kirjanduse levitamist *samizdat*’i vormis EELK-ga seotud isikute puhul „organid” esialgu ei takistanud, pidades seda nähtavasti piisavalt ohutuks või väikest ringkonda mõjutavaks. 1980. aastate alguses mingi piir ilmselt ületati ja KGB alustas vastusamme, lahendades küsimuse võimude jaoks positiivselt umbes 1984. aastaks. Kui mitte arvestada ülekuulamisi ja osade raamatute konfiskeerimist ning Tarmo Soomere „komandeerimist” Moskvasse, siis midagi väga drastilist ei kaasnud.<sup>95</sup> Oluliselt karmimalt suhtuti aga pörandaalustesse baptistidesse, kelle ebaseaduslikus trükikojas Piiblite ja lauluraamatute trükkimise eest sai Taavet Koop 1977. aastal kolm ja pool aastat vangistust.<sup>96</sup>

Aeg-ajalt tekkisid ühildumisprobleemid religioossuse ja nõukogude hariduse vahel. Sellega seoses on kuulsaim ilmselt hilisema vaimuliku ja poliitiku Illar Hallaste juhtum, kes eksmatrikuleeriti 1979. aastal TRÜ õigusteaduskonna kolmandalt kursuselt kirikliku laulatuse ja korraga nii komsomoli kui ka kirikusse kuulumise pärast. Ametlikuks põhjuseks sai „Nõukogude üliõpilasele ebaväärikas käitumine”.<sup>97</sup>

1970. aastate lõpus pöörati teravdatud tähelepanu SPA lastele, kes laupäeviti koolist puududes „rikkusid koolikohustust religioossetel ajenditel”. Tartu õpilaste vanemil seisis seetõttu ees vestlus nii kooli, töökoha parteiorganisatsiooni kui ka kohaliku psühoneuroloogiahaigla esindajaga.<sup>98</sup> Mainitud juhtumil tulemusi saavutamata sellega piirduti, kuid religiooniprobleemi ilmnemisel võis kaasneda ka partei otsustes ateistliku propaganda ideaaliks olev „individuaalne kasvatustöö”, mis agressiivse või truualamliku riigiesindaja puhul andis kergesti välja repressiooni mõõdu. Sel eesmärgil selgitati 1960. aastatel Ida-Virumaal partei- ja komsomolikomiteede ning koolide koostöös välja usklikke perede lapsi;<sup>99</sup> õigelt teelt hälbinute töötlemine võis aset leida ka töökohas. Artikli autori valduses on lindistus ühest „laiendatud ametiühingukoosolekust”, mille käigus jehoovatunnistajast töötaja personaalküsimuse arutamine kestis ligikaudu kolm ja pool tundi... Õnneks oli sedalaadi käitlemine üprisiski ressurssinõudev, mistõttu „individuaalne kasvatustöö” enamasti vaid paberile jäigi. Siinkohal tuleb märkida, et kõiki, kes ateistliku propaganda ja muu sellisega tegelesid, ei tasu ilmtingimata riigi käsilasteks

<sup>90</sup> SUNVA, karp Kirjavahetus UNga 1975–1982, toimik 1982, l. 16.

<sup>91</sup> Vt. A. Pesti. Dissidentlik liikumine Eestis aastatel 1972–1987: dokumentide kogumik. Tallinn, 2009, lk. 613 jj; V. Niitsoo. Vastupanu, 1955–1985. Tartu, 1997, lk. 115j.

<sup>92</sup> Vt. P. Kaasik. Psühhiaatrilise sundravi kuritarvitamisest Nõukogude Liidus. – Tuna 2011, nr. 4.

<sup>93</sup> Lisandusi mõtete ja uudiste vabale levikule Eestis. 1978–1980. Stockholm, 1984, lk. 39 jj.

<sup>94</sup> R. Saard. Aktiivsetest režiimivastastest Eesti luterliku kiriku kontekstis 1970. ja 1980. aastatel. – Suomen kirkkohistoriallisen seuran Vuosikirja 2012, nr. 102, lk. 85 jj.

<sup>95</sup> T. Soomere. Tõrvikuid läites. Usk vabadusse. Toim. A. Velliste. Tallinn, 2011, lk. 248.

<sup>96</sup> Poliitilised arreteerimised Eestis 1940–1988, raamat 3, lk. 454.

<sup>97</sup> SUNVA, karp nr. 23, Avaldused ja kaebused 1975–84, toimik 1979, l. 59.

<sup>98</sup> EAA, f. T-15, n. 1, s. 1276, l. 49–53.

<sup>99</sup> LVMA, f. 2iv, n. 1/1, s. 20, l. 1.

pidada – ilmselgelt oli piisavalt ka neid, kelle puhul isiklik agenda ja riikliku poliitika see aspekt kokku langesid.

Usklikud ei olnud aga ainsad, kes seaduslikes piirides ei püsinud – küllaltki tihti juhtus, et usuühingute administreerimise raames astusid üle sätestatud piiride ka riigiametnikud. Arhiivandmete põhjal võib öelda, et enamik kirikuid represseerivaist ideedest ja tegudest olid küll üldise religioonipoliitika viljad, kuid kohapealset päritolu ega leidnud aset konkreetsete ülalt tulnud nõudmistele peale. Liialduste peamisteks põhjusteks olid vulgaarateistliku kampaania loodud kuvand usklikust kui alaväärtuslikust ühiskonnaliikmest ja religiooniseaduste salastatusest lähtuv asjatundmatus ka riigiametnike seas. Seetõttu said seaduse piiride määratlemisel üllatavalt oluliseks üksikametnike eelistused ja valikud, mille tulemusena Nõukogude religioonipoliitika oli kaugel monoliitsusest. Usklikel jäi üle sellega kas leppida (sest ka oma õigustest olid üpris ähmased arusaamad) või kaevata usuasjade volinikule. Agressiivsem tegevus paistis silma Kirde-Eestis, seda nii sealsete saksa baptistide aktiivsuse kui ka tugevama vulgaarateistliku mõju tõttu Venemaalt.

Suurem osa liialdusi leidis aset pärast uute seaduste vastuvõtmist või partei ateismiteemalisi otsuseid, nt. pärast 1961. aasta instruksiooni kaldusid majandusinspektorid muutma oma revisjone ülekuulamisteks, määrasid maksustatavaid summasid oma suva järgi ega reageerinud kaebustele. Asi võttis nii tõsised pöörded, et viimaks sekunud NL rahandusministeerium soovitas inspektorite indu kärpida.<sup>100</sup> Teisal ulatus TK-de usinus keeldude rakendamisel lausa totruseni. Kuna kiriklikke talitusi oli lubatud läbi viia ainult „kultushoonetes”, siis järeldati mõnel pool, et ka raskelt haige või surija külastamiseks tuleb vaimulikul vas-

tav luba nõutada (ehkki seadus seda ette ei näinud). Situatsioon lahenes alles pärast voliniku sekkumist<sup>101</sup> ja illustreerib hästi, mil määral olid kohalikud võimuorganid kursis religioonalaste seadustega.

Kuigi kirikliku noortetöö ennetusmetoodika oli küllaltki mitmekesine, leidsid aset temaatilised improvisatsioonid. Näiteks kui jõulude paiku sattusid kirikuksel vastamisi õpilased oma üliagarate õpetajate või koolidirektoriga, keda patrullima oli sundinud kas kuulumine RKK-sse või „ajastu vaim”. Ehkki neil ei olnud õigust sekkuda ei õpetajate ega ka RKK-de liikmetena, on teateid selle kohta, kuidas pedagoogide katsed kasvavat põlvkonda religiooni rüpest päästa lõppesid inetute stseenidega. Tervet rida selliseid groteskseid juhtumeid (õpetajad kooliõpilasi mööda kirikut taga ajamas jms.) kajastas EELK peapiiskopi Alfred Toominga kaebus 1976. aasta veebruaris. Voliniku asetäitja reageeris märgukirjadega EKP KK-sse, haridusministrile ja asjasse puutunud TK-de esimeestele, milles palus välja selgitada, kas need juhtumid vastavad tõele ja kui, siis „rakendada süüdlaste suhtes vajalikke abinõusid”.<sup>102</sup> Kõrgema tasandi reaktsioonid teistele sarnastele „poliitiliselt tõlplaslikele avaldustele”<sup>103</sup> näitavad, et tegu oli ainult omaalgatuslike ülepingsustega. Tuleb aga nentida, et ülemäärast agarust selliste insidentide vältimiseks üles ei näidatud – nii partei kui ka voliniku jaoks taandus küsimus vaid välisele juriidilisele korrektsusele. See mõlkus mees ka ideoloogiasekretär Vaino Väljasel, kirjutades 1974. aastal religioossetel põhjustel ülikooli ukse taha jäetud tütarlapse kohta, kelle eest volinik Piip emotsionaalselt välja astus: „Minu arvates on talitatud õigesti, valitud selleks aga mitte kõige õnnestunum variant. Sm. Piibu üsnagi pretensioonikas kiri on mitte väga asjakohane ja vajalik.”<sup>104</sup>

<sup>100</sup> EAA, f. M-599, n. 1s, s. 70, l. 5.

<sup>101</sup> EAA, f. T-15, n. 1, s. 1032, l. 20.

<sup>102</sup> SUNVA, f. karp nr. 5, s. Üldine kirjavahetus erinevate nõukogude ja ühiskondlike organisatsioonidega religiooniküsimustes 1976, l. 35 jj.

<sup>103</sup> SUNVA, f. karp nr. 23, Avaldused ja kaebused 1975–84, toimik 1980, l. 61.

<sup>104</sup> ERAF, f. 1, n. 14, s. 69, l. 4–9.



## Kokkuvõte

Religioonipoliitika NL-s oli ennekõike välispoliitika teenistuses, mistõttu oli oluline hoida kõik näiliselt seaduslik. Et aga NL ei olnud õigusriik ja juba seadusedki rikkusid inimõigusi ning piirasid sõnavabadust – rääkimata sellest, kuidas toimus nende seaduste ellurakendamine –, siis ülalkirjeldatust lähtuvalt oli tegu 1948. aastal formuleeritud Inimõiguste Ülddeklaratsiooni artikli 18 rikkumisega rohkemal või vähemal määral kõigis selles nimetatud aspektides.<sup>105</sup>

Samas, küsimus sellest, kui ebameeldiv oli olla usklik ENSV-s, sõltub vaatepunktist. Ehkki situatsioon oli kaugel normaalsest, võib ülejäänud NL-ga võrreldes ning mitmekesisest metoodikast hoolimata religioonipoliitika ellurakendamist ENSV-s pidada suhteliselt leebeks. „Leebuse” olulisimaks eelduseks oli terava religioosse situatsiooni puudumine, millel omakorda oli vähemalt neli põhjust:

1. kontroll kirikute juhtorganite üle saavutati suhteliselt kiiresti;
2. kirikud hoidsid üpris madalat profiili;
3. administreerimise ja nõukogulike tavadite abil saavutati kiriklike traditsioonide katkemine ja religioossuse perifeersus;
4. religiooni ja rahvusluse nõrk seos.

Kui välja arvata Stalini periood, oli valdaval osal ajast tegu eelkõige sunduse ja preventiivsete meetodite rakendamisega, otsesed repressioonid tabasid neid, kes ületasid riigi poolt seatud mõttelised piirid. Eriti just stagnatsiooniperioodil, mil eesmärgiks sai kirikute aeglane väljasuretamine, ei olnud kuigi raske sedalaadi „inimikkust” üles näidata – seda enam, et ateismi- ja religiooniküsimused olid enamasti täiesti ebaolulised.

Administreerimine ammendas end suuresti 1988. aastaks, pärast seda muutus UN volinik üha enam soovitusi, mitte käske

jagavaks instantsiks ning põhiline otsustusjõud liikus TK-de kätte, millest enamik hakkas kirikutega koostööd tegema. Ateistlik propaganda oli kuhtunud juba kümnendi keskpaigaks, KGB tegevuse põhirõhk näis aga olevat suunatud agressiivselt sisse tunginud uususunditega („Elu Sõna”) tegelemisele.

Kuna arhiiviallikate põhjal jääb ENSV religioonipoliitika ellurakendamisest võrdlemisi koordineerimatu ja kaootiline mulje, mis oli kaugel totaalsest kontrollist, siis ülalkirjeldatud, valdavalt preventiivse metoodika kõrval mängisid religioonivaenuliku õhkkonna kujundamisel ja surve loomisel olulist rolli „ajastu vaim” ja sellest lähtuv hirm.

*Uurimistööd on toetanud Eesti Haridus- ja Teadusministeeriumi sihtfinantseeritav teadusteema SF0180026s11 ning Euroopa Liit läbi Euroopa Regionaalarengu Fondi (Kultuuri-teooria tippkeskus). Autor avaldab tänu prof. Riho Altnurmele info ja viljaka diskussiooni eest; ülempreester Andreas Põllule, ülempreester Mattias Pallile, Toivo Pillile, Vello Salole, Janis Tobrelutsule ja Tatjana Šorile abi eest repressioonide vaimulike andmete täpsustamisel.*



## Atko Remmel

(1975)

On õppinud teoloogiat Tartu Ülikoolis. Teoloogiadoktor aastast 2011. Samast aastast Tartu Ülikooli usuteaduskonna kirikuloo teadur. Alad: Nõukogude perioodi religiooni- ja kultuurilugu, mittereligioossuse ajalugu ja tänapäev.

<sup>105</sup> „Igaühel on mõtte-, südametunnistuse ja usuvabadus; see õigus kätkeb vabadust muuta oma usku või veendumusi, samuti vabadust kuulutada oma usku või veendumusi nii üksi kui ka koos teistega, avalikult või eraviisiliselt õpetamise, tava, kultuse ja kombetalituste kaudu.” (ÜRO inimõiguste ülddeklaratsioon, vt. <http://www.vm.ee/?q=node/12958>).

# Nõukogude noore kasvatamisest paberil ja päriselt.

## Ideoloogiline ajupesu Eesti NSV kooli(tunni)s 1953–1991

Eli Pilve

### Selgituseks ja mõne sõnaga ka historiograafiast

Mõiste „ajupesu” all peetakse käesolevas artiklis silmas ennekõike pealesunnituid psühholoogilisi propagandatehnikaid, mille eesmärk oli kujundada või ümber kujundada inimeste arusaamu ja käitumist enamasti mingi poliitilise eesmärgi huvides.

„Ajupesu” mõiste tekkelool on oma uurimustes peatunud Houstoni ülikooli kommunikatsiooniteooria professor Garth S. Jowett ja Oxfordi ülikooli ajaloo professor Robert Service,<sup>1</sup> põhjalikumalt on propaganda olemust uurinud prantsuse teoloog ja ühiskonnakriitik Jacques Ellul.<sup>2</sup> Terminit hakati laiemalt kasutama 1950. aastatel, iseloomustamaks võtteid, mida Hiina kommunistid rakendasid 1949. aasta riigipöörde järel rahva ideoloogilise maailmavaate muutmiseks.<sup>3</sup> Laialdaselt tuli mõiste kasutusele pärast seda, kui Korea sõjas vangi sattunud Ameerika sõdurid ja lendurid naasid koju ning olid väidetavalt

muutunud tuli hingelisteks kommunistideks. Kardeti, et Hiinas ja Koreas on välja töötatud sellised ideoloogilised mõjutusvõtted, millele ei suuda keegi vastu panna. Kulus aastaid, enne kui õnnestus tõestada, et vangid, keda piinati ja näljutati, vandusid truudust marksismile-leninismile enamasti vaid lootuses, et ideoloogilise pöördumise teesklemine lõpetab nende vaevad.<sup>4</sup>

Nõukogude propaganda taotles oma kodanike ideoloogilist ümberkasvatamist, mistõttu pidi jõudma kõikjale ühiskonnas, sealhulgas just eriti haridussüsteemi. Viimases ei ole mitte midagi uut. Juba Napoleoni impeeriumis ei tohtinud propaganda ja kooliõpetuse vahel olla mingisugust vastasseisu.<sup>5</sup> Kuidas toimis sisult sama nõude rakendamine Eesti NSV-s, sellel on otsesemalt või kaudsemalt peatunud mitmed eesti kooliajaloo uurijad, nende seas Anu Raudsepp, Toomas Karjahärm, Väino Sirk ja Veronika Varik (viidatud uurimistööd avaldatud neupõlvnimega Nagel).<sup>6</sup> Spetsiaalselt kooliõpikute rollist ühis-

<sup>1</sup> G. S. Jowett. Ajupesu: poleemika Korea sõjavangide ümber ja müüdi lätted. – G. S. Jowett, V. O'Donnell, Propagandast ja mõjustamisest. Uusi ja klassikalisi käsitlusi. Tänapäev, 2011; R. Service. Seltsimehed. Maailma kommunismi ajalugu. Tallinn, Varrak, 2010.

<sup>2</sup> J. Ellul. Propaganda tunnusooned. – Propagandast ja mõjustamisest. Uusi ja klassikalisi käsitlusi, lk. 17–83.

<sup>3</sup> G. S. Jowett. Ajupesu: poleemika Korea sõjavangide ümber ja müüdi lätted, lk. 279–280.

<sup>4</sup> R. Service. Seltsimehed. Maailma kommunismi ajalugu, lk. 329–330.

<sup>5</sup> J. Ellul. Propaganda tunnusooned, lk. 27.

<sup>6</sup> A. Raudsepp. Ajaloo õpetamise korraldus Eesti NSV eesti õppekeele üldhariduskoolides 1944–1985. Tartu Ülikooli Kirjastus, 2005; T. Karjahärm, V. Sirk. Kohanemine ja vastupanu. Eesti haritlaskond 1940–1987. Tallinn, 2007; V. Nagel. Hariduspoliitika ja üldhariduskorraldus Eestis aastatel 1940–1991. Tallinna Ülikooli sotsiaalteaduste dissertatsioonid, 2006.

konna kajastamisel on doktoritöö kirjutanud sotsioloog Veronika Kalmus.<sup>7</sup> Nõukogude propagandat ja selle tulemusi on käsitlenud ka Harvardi ülikooli emeriitprofessor Richard Pipes.<sup>8</sup> Lauri Vahtra on põhjendatult naeruvääristanud Nõukogude propaganda absurdust ja iseendalegi vasturääkimist.<sup>9</sup>

Käesolev artikkel on järg 2010. aastal avaldatud publikatsioonile,<sup>10</sup> milles käsitleti nõukogude ideoloogilist kasvatust Eesti NSV koolitunnis perioodidel 1940–1941 ja 1944–1953. Järgnevalt keskendutakse ideoloogilisele kasvatusel üldhariduskooli ainetunnis Stalini-järgsel ajal kuni iseseisvuse taastamiseni, vaadeldes, kas ja kuidas tõi muutusi ideoloogilisse kasvatustöösse Stalini surm ning millised olid ideoloogilise surve tugevnemise ja nõrgenemise hoovad kuni Nõukogude perioodi lõpuni. Seejuures ei saa koolitunnis toimunu mõistmiseks keskenduda kitsalt ainult hariduspoliitikale ega tunnis toimunule, vaid oluline on luua teemale laiem taust.

Teema käsitlemiseks on kasutatud arhiivmaterjale; peamiselt Riigiarhiivi Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee,<sup>11</sup> ENSV Haridusministeeriumi,<sup>12</sup> ENSV Pedagoogika Teadusliku Uurimise Instituudi,<sup>13</sup> aga ka Tallinna Linnaarhiivis säilitatavate üldhariduslike koolide fondide materjale.<sup>14</sup> Olulist informatsiooni on lisanud intervjuud ja kirjavahetused omaaegsete õpetajate ning haridustöötajatega. Arhiividokumendid ja isiklikud mälestused on siinkohal vajalik täiendus, sest toetudes ainuüksi nõukogudeaegsetele ametlikele materjalidele, ei saa kätte adek-

vaatset pilti tegelikkuses toimunud; samas tuleb isiklike mälestuste puhul arvestada, et tegemist on subjektiivse ja ka delikaatse informatsiooniga. Siinkohal avaldan tänu kõigile, kes olid nõus jagama oma meenutusi nõukogudeaegsest hariduspoliitikast!

1954/55. õppeaastal töötas Eesti NSV-s kokku 1112 üldhariduslikku kooli; neist algkooli 535, 7-klassilisi kooli 471 ning keskkooli 106.<sup>15</sup>

## Hariduse reformimine

1952. aasta NLKP XIX kongressi otsuste põhjal tuli koolis hakata andma polütehnilist haridust ja minna üle üldisele keskkaridusele. Selle taustal sattusid põlu alla humanitaarained ning nende kaitsel oli ideoloogilise kasvatusel nõudest isegi kasu, sest see võimaldas haridusringkondadel rõhuda humanitaarainetele kui peamistele nõukogude patriotismi ning kodanikutunde kasvatamist käsitlevatele tundidele. Selle tulemusena võeti NLKP 1958. aasta novembrileenumil hariduspoliitika põhisuundadeks uue inimese kujundamisel nii polütehniline õpetus kui ka kommunistliku kasvatusel tõhustamine.<sup>16</sup>

1959. aastal võttis EKP KK büroo vastu otsuse „Internatsionaalse kasvatuselõõ parandamisest koolides”, mis kohustas pöörama tõsist tähelepanu internatsionalistliku kasvatuselõõ parandamiselõõ nii õpilaste, õpetajate kui ka lastevanemate seas. Parteiliikmed ja komsomolitõõtjad pidid õpetajatele ja ka lastevanematele regulaarselt korraldama

<sup>7</sup> V. Kalmus. School textbooks in the field of socialisation. Tartu Ülikooli Kirjastus, 2003; V. Kalmus. Õpidiskursus muutuvast ühiskonnas. – V.-R. Ruus (koostaja). Kõnelev ja kõneldav inimene. Eesti erinevate eluvaldkondade diskursus. Tallinn, 2000, lk. 205–218.

<sup>8</sup> R. Pipes. Kommunism. Lühiajalugu. Tartu, Ilmamaa, 2005.

<sup>9</sup> L. Vahtra. Absurdi impeerium. Tallinn, Tammerraamat, 2007.

<sup>10</sup> Vt. E. Pilve. „Aga vene ajal pidi igas õppetunnis siduma õppematerjali poliitikaga”. Ideoloogiline kasvatus nõukogude koolitunnis hilisstalinistlikus Eesti NSV-s. – Tuna 2010, nr. 4, lk. 54–71.

<sup>11</sup> ERAF, f. 1, Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee.

<sup>12</sup> ERA, f. R-14, ENSV Haridusministeerium.

<sup>13</sup> ERA, f. R-2216, ENSV Pedagoogika Teadusliku Uurimise Instituut.

<sup>14</sup> TLA, f. R-205, n. 1, Tallinna 1. Keskkool; TLA, f. R-191, n. 1, Tallinna 7. Keskkool; TLA, f. R-220, n. 1, Tallinna 22. Keskkool.

<sup>15</sup> Eesti NSV haridusastutuste ajalooteamnik I. Üldharidus aastail 1940–1960. Tallinn, 1987, lk. 46.

<sup>16</sup> A. Raudsepp. Ajaloo õpetamise korraldus Eesti NSV eesti õppekeelega üldhariduskoolides 1944–1985, lk. 35.

loenguid leninlikust rahvuspoliitikast, NSV Liidu rahvastest ning õpilaste internatsionalistliku kasvatus ülesannetest ja küsimustest. Koolides tuli korraldada nõukogude rahvaste teemanäitusi, kohtumisi sõjaveteranidega, anda välja seinalehti, kirjanduslikke almanahhe jms. Partei rajooni- ja linnakomiteed pidid kontrollima viimaste ideelist sisu.<sup>17</sup>

1963. aastal võttis NLKP Keskkomitee vastu otsuse „Partei ideoloogilise töö järjekordsetest ülesannetest”, milles oli jätkuvalt päevakorral uue inimese kasvatamine. Otsuses ei olnud mitte midagi sisuliselt uut, endiselt tuli võidelda kodanliku ideoloogia ja minevikuigandite vastu. Kasvatustöö peaulesandeks oli NLKP programmi ellurakendamine, tuli tõsta poliitilist valvsust jne.<sup>18</sup> Järjest rohkem rõhutati internatsionalistliku kasvatus tähtsust.<sup>19</sup> Selle taustal tuli ülistada nõukogude korda, eriti selle võitlust rahu eest, kusjuures vasturääkivustel ei olnud siin mingisugust tähtsust: „See [rahvastevahelise rahu ja sõpruse] poliitika väljendub muu hulgas Nõukogude Liidu ja teiste sotsialistlike riikide aktiivses võitluses üldise ja täieliku desarmeerimise eest, tuumarelvade keelustamise ja hävitamise eest.” Ning paar lõiku edasi: „Tuleb ka edaspidi igati tõsta armee ja laevastiku tehnikaga varustamise taset, täiustada Nõukogude sõjameeste lahingumeisterlikkust, lahinguvahmidust ja ideelist karastatust [– – –].”<sup>20</sup> Lauri Vahtre peatub oma esseistlikus raamatus „Absurdi impeerium” pisut ka terminil *rahuvõitlus*, nimelt selle vastandlikel sõna-

del *rahu* ja *võitlus*. Vahtre ütleb ilmekalt, et Nõukogude Liit oli võitluse ideoloogiast nii läbi imunud, et isegi rahu pooldamist ei osanud see üdini agressiivne riik teeselda teistmoodi kui võideldes.<sup>21</sup>

Internatsionalismi ja nõukogude patriotismi kõrval sai suurema tähelepanu osaliseks ateistliku kasvatus nõue. Kui 7. juulil 1954 võttis NLKP KK vastu otsuse „Suurtest puudustest teaduslik-ateistlikus propagandas ja selle parandamise abinõudest”<sup>22</sup>, hakati ateistlikule kasvatustööle panema märgatavalt suuremat rõhku.<sup>23</sup> NLKP Keskkomitee otsuses „Partei ideoloogilise töö järjekordsetest ülesannetest” kohustati haridusorganeid parandama usuvastast ja esteetilist kasvatust laste seas.<sup>24</sup> Selles pidid kaasa tegema kõik õpetajad, eriti aga füüsika- ja loodusteaduste õpetajad.<sup>25</sup> Ateistliku kasvatus tõhusamaks läbiviimiseks korraldati konverentse ja koostatati näidismaterjale. Üks selliseid: „Äikese küsimuste käsitlemisel on vägagi otstarbekohane juurde lisada, et Rooma paavsti residentsis – Vatikanis – on kirikud varustatud piksevarrastega. Meile on see arusaadav. Tahetakse kaitsta kirikuhooneid välgutabamuse eest. Usklike seisukohast pole see aga kaugeltki nii arusaadav, sest kas siis „kõik-teadja” jumal ei tea seda, kui võrd kõlvatu on põrutada välkusid kirikutesse, mis temale isiklikult on pühendatud. Ilmselt siis jumal ei oska vahet teha kirikute ja hobusetallide vahel ja „sokutab” välkusid nii ühtedesse kui teistesse. Piksevarraste ülesseadmine on aga jumala tahte vägivaldne äramuutmine [origi-

<sup>17</sup> ERAF, f. 1, n. 4, s. 2289, l. 93–96, EKP KK büroo otsus „Internatsionaalse kasvatus töö parandamisest koolides”, 17.03.1959.

<sup>18</sup> Partei ideoloogilise töö järjekordsetest ülesannetest, lk. 5 – NLKP Keskkomitee pleenumi otsused. Juuni 1963, Tallinn, Eesti Riiklik Kirjastus, 1963, lk. 3–17.

<sup>19</sup> Sealamas, lk. 7.

<sup>20</sup> Partei ideoloogilise töö järjekordsetest ülesannetest, lk. 8 / NLKP Keskkomitee pleenumi otsused. Juuni 1963, lk. 3–17.

<sup>21</sup> L. Vahtre. Absurdi impeerium, lk. 172.

<sup>22</sup> NLKP kongresside, konverentside ja keskkomitee pleenumite resolutsioonid ja otsused, IV, 1954–1960. Tallinn, Eesti Raamat, 1974, lk. 51–56.

<sup>23</sup> M. B. Mitin. Teaduslik-ateistlikust propagandast NLKP Keskkomitee otsuse „Parteipropaganda ülesandeist tänapäeva tingimustes” valguses, nr. 109. Tallinn, 1960, lk. 5.

<sup>24</sup> Partei ideoloogilise töö järjekordsetest ülesannetest, lk. 13 – NLKP Keskkomitee pleenumi otsus. Juuni 1963, lk. 3–17.

<sup>25</sup> A. Mitt. Teaduslik ateism võitluses kommunistliku ühiskonna kujundamise eest, l. 29, 34 – ERA, f. R-2216, n. 2, s. 60, l. 28–39, Vabariiklik teoreetiline konverents õpilaste kommunistliku kasvatus küsimustes III, 1963.

naalrõhutus] – äramuutmine teaduse saavutuste abil [originaalrõhutus]. Piksevarraste teravikud ulatuvad aga kõrgemale kui katedraalide ristid, millest usklিকেle paratamatult nähtub teaduse üleolek religioonist.”<sup>26</sup>

## Ideoloogiline surve. Nõrgenemine ja taastugevumine

1956. aasta veebruaris pidas Nikita Hruštšov NLKP XX kongressi kinnisel ööistungil ettekande Stalini isikukultusest ja selle tagajärgedest. Kuigi ta ei mõistnud massiterrorit tervikuna hukka, oli sellel ettekandel oma mõju, leevendades hirmuõhkkonda ja muutes ühiskonda veidigi vabamaks.<sup>27</sup> Hukkamõistetud isikukultus asendus nüüd lihtsalt parteikultusega.<sup>28</sup> Kujukaks näiteks on siin teose „Eesti NSV ajalugu (kõige vanemast ajast tänapäevani)” erinevate trükkide lõpulaused. 1952. aasta esmatrükkis lõpeb teos tõdemusega: „Pole suuremat õnne, ütleb eesti rahvas, kui ehitada kommunismi Nõukogude Liidu rahvaste üksmeelses peres, seltsimees Stalini geniaalsel juhtimisel.”<sup>29</sup> 1956. aasta teises trükis on Stalin asendunud parteiga: „Pole suuremat õnne, ütleb eesti rahvas, kui ehitada kommunismi Nõukogude Liidu rahvaste üksmeelses peres kommunistliku partei targal juhtimisel.”<sup>30</sup> Parteikultusega ei kadunud aga kuskile Lenini kultus. Ajaloolane Richard Pipes on öelnud, et kompenseerimaks stalinismi kaotamist algatas Hruštšov muu hulgas Lenini jumalikustamise sellise hooga, et see elas üle isegi Nõukogude Liidu lagunemise.<sup>31</sup>

Endiselt jäi jõusse ühe ja *ainuõige* õpetuse ning kommunistliku maailmavaate dogma,

kultuuri ideologiseerituse ning kirjanduse ja kunsti kui ideelis-poliitilise kasvatustöö vahendi ja parteilisuse printsipi, sotsialistliku realismi nõue, sotsialistliku kultuuri vastandamine kodanlikule kultuurile jms. ÜKP KK tühistas oma otsuse ajakirjade Zvezda ja Leningrad kohta alles 1988. aastal.<sup>32</sup>

NLKP XXII kongressil 1961. aastal vastu võetud Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei kolmas programm seadis kommunistliku kasvatus ülesandeks teadusliku maailmavaate kujundamise, töökasvatuse, kommunistliku moraali võidulepääsemise, proletaarsete internatsionalismi ja sotsialistliku patriotismi arendamise, inimisiksuse igakülgse ja harmoonilise arendamise. Partei programm nõudis endiselt võitlust kapitalismi igandite vastu ja kodanliku ideoloogia paljastamist. Maailmarevolutsioonist enam ei räägitud, küll aga endiselt ideoloogilise võitluse olulisusest. NLKP programmis öeldi: „Erineva ühiskonnakorraga riikide rahulik kooseksisteerimine ei tähenda ideoloogilise võitluse nõrgenemist.”<sup>33</sup> Ühtlasi lubas programm, et kommunism saavutatakse aastaks 1981. Selleks aastaks pidi Nõukogude Liidus saabuma külluseajastu, kus igäühelt nõutakse tema võimete kohaselt ja antakse vastavalt tema vajadustele; elatustasemelt pidi ületatama mis tahes kapitalistlik riik jne. Ent kui 1981. aasta hakkas lähenema, siis NLKP programm lihtsalt salastati. Seda ei saanud osta ega raamatukogust laenutada, selle tsiteerimist ei peetud poliitiliselt õigeks (!). Seda kuni 1985. aastani, mil saadi valmis uue programmiga, mida hakati nimetama partei programmi uueks redaktsiooniks. Selles teatati, et aeg on tõestanud eelmise redaktsiooni „teoreetiliste ja poliitiliste põhiseisu-

<sup>26</sup> Sealsamas, I. 39.

<sup>27</sup> O. Kuuli. Sula ja hallad Eesti NSV-s. Kultuuripoliitikast aastail 1953–1969. Tallinn, 2002, lk. 60.

<sup>28</sup> A. Raudsepp. Ajaloo õpetamise korraldus Eesti NSV eesti õppekeele üldhariduskoolides 1944–1985, lk. 67–68, 74.

<sup>29</sup> G. Naan. (toim.). Eesti NSV ajalugu (kõige vanemast ajast tänapäevani). Tallinn, 1952, lk. 464.

<sup>30</sup> G. Naan. (toim.). Eesti NSV ajalugu (kõige vanemast ajast tänapäevani). Tallinn, 1956, lk. 590.

<sup>31</sup> R. Pipes. Kommunism. Lühiajalugu, lk. 95.

<sup>32</sup> T. Karjahärm, V. Sirk. Kohanemine ja vastupanu, lk. 231–232; A. Raudsepp. Ajaloo õpetamise korraldus Eesti NSV eesti õppekeele üldhariduskoolides 1944–1985, lk. 68.

<sup>33</sup> Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei programm (vastu võetud NLKP XXII kongressi poolt). Eesti Riiklik Kirjastus, Tallinn, 1961, lk. 108–113.

kohtade õigsust”.<sup>34</sup> Selles mõttes ei muutunud 1953. aasta piirjoonega mitte midagi, parteil oli jätkuvalt alati õigus ning maailmavaateline tõde ette määratud ja teada. Ent nagu järgnevalt nähtub, siis peamiselt hirmuõhkkonna järk-järgulisest lagunemisest tingitult üht-teist siiski muutus. Anu Raudsepa sõnul väljendus ühiskonna mõnesugune vabanemine koolides eelkõige komsomoli- ja pioneeriorganisatsiooni liikmete arvu kahanemises (1952/1953. õppeaastal oli komnoorte arv Eestis 11 464, õppeaastal 1956/1957 aga juba 9256; pioneeri arvu vähenes vastavalt 63 049-lt 50 750-le), ent neil aastail vähenes tõenäoliselt ka õpilaste arv üldse, sest kooli jõudsid lapsed, kes olid sündinud sõja ajal, mil sündivus järsult langes. Ent surve andis siiski kuigipalju järele ning õpetajad muutusid julgemaks, ideoloogilise kasvatustöö osakaal langes nii aine- kui ka klassijuhatajatundides.<sup>35</sup> Seejuures tuleb siiski meele pidada, et ka varasemalt oli paljude tundide ideoloogiline osa kaetud vaid paberil. Ent ka dokumentatsioonis on 1953. aasta piirjoon selgesti näha. Võrreldes Tallinna 1., 7. ja 22. keskkooli õppenõukogude protokolle, eristub periood enne ja pärast Stalini surma väga selgelt. Enne 1953. aastat on õppenõukogude protokollide päevakorras pidevalt esindatud tunnikonspektides kasvatusliku osa näitamise küsimus, nõukogulike pühade tähistamine, õpetajate ideelise eneseharimise probleemid jms. Sageli on nii õpetajad kui ka direktorid pidanud ideoloogilise sisuga ettekandeid (nt. teemadel „Ajaloos õpetamisest nõukogude koolis”, „NSV Liidu konstitutsioonist”, „Kommunistliku maailmavaate kasvatamisest ainetunni kaudu”, „J. P. Pavlovist”, „32 aastat Nõukogude võimu” jne.), mille määramisega tegeles vähemalt 7. keskkoolis partei-

organisatsioon. „Ega loengupidamist igapähele ka ei usaldatud, enamasti palus partorg neid pidada vene keele ja ajalooõpetajatel, kes olid ka sageli parteilased.”<sup>36</sup>

Alates 1953. aasta aprillist on õppenõukogu protokollidest avanev pilt hoopis teine. Ideoloogilisi loenguid ei esine enam üldse, nõukogulikest tähtpäevadest on protokollides alles jäänud vaid suuremad ning nende ettevalmistuse kajastamine on üldsõnalisem, õpilaste ideelist kasvatust mainitakse harva ning väga põgusalt. Endiselt on aga kõne all õpetajate poliitiline eneseharimine. Ideoloogilised ettekanded õppenõukogudes naasevad protokollidesse aastail 1970–1972, kuid siiski tunduvalt harvemini kui Stalini eluajal. Kuigi kõikide nimetatud kolme kooli protokollides on vahe enne ja pärast 1953. aastat märgatav, on endiselt märgatav asjaolu, et kõik olenes siiski koolist, selle juhtkonnast ja õpetajatest. Näiteks Tallinna 1. Keskkool oli vähemalt protokollide põhjal olnud kõige riigitruum. Tallinna 7. ja 22. keskkooli Stalini-aegsed protokollid on ideoloogia sissetoomise tiheduselt võrreldavad 1. keskkooli Stalini-järgsete protokollidega.<sup>37</sup> Sisulises ideoloogiatis ei pruugi need protokollivõrdlused aga mitte midagi tähendada. 7. keskkooli inglise keele õpetaja Kristi Tarand meenutab, et üldiselt taandus enamik ideoloogilisest kasvatusest n.-õ. näo tegemisele. Õppetunni ideoloogiline eesmärk tuli õppeplaani kanda ja neid plaane ka kontrolliti, kuid tegelikkuses neid tundi andes ei järgitud. „Enamasti me [õpetajad] kirjutasime ideoloogilise aspekti üksteise pealt lihtsalt maha. Kui keegi oli näiteks leidnud ajakirjandusest mõne sobiva artikli, siis kirjutasime, et loeme ja arutleme seda tunnis!”<sup>38</sup>

<sup>34</sup> L. Vahre. Absurdi impeerium, lk. 168–169; Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei programm. Uus redaktsioon. Vastu võetud NLKP XXVII kongressi poolt. Tallinn, Eesti Raamat, 1987, lk. 7.

<sup>35</sup> A. Raudsepp. Ajaloos õpetamise korraldus Eesti NSV eesti õppekeelelega üldhariduskoolides 1944–1985, lk. 32–34.

<sup>36</sup> Intervjuu Kristi Tarandiga, 18.08.2011.

<sup>37</sup> TLA, f. R-205, n. 1, säilikud 1, 3, 4, 7, 9, 12, 16, 23, 33, 41, 64, 78, 95, 102, 112, 116, 122, 126, 127, 133, 138, 141, 144, 148, Tallinna 1. Keskkooli pedagoogilise nõukogu protokollid, 21.10.1944–25.06.1985; TLA, f. R-191, n. 1, säilikud 5, 26, 42, 50, 71, 62, 88, 103, 114, 131, 138, 195, 227, Tallinna 7. keskkooli õppenõukogu protokollid, 24.04.1945–22.06.1985; TLA, f. R-220, n. 1, säilikud 1, 7, 10, 13, 15, 17, 21, 22, 28, 40, 52, 64, 115, 136a, 146a, 156, 108, 177a, 185, 192, Tallinna 22. Keskkooli õppenõukogu protokollid, 16.10.1944–02.11.1982.

<sup>38</sup> Intervjuu Kristi Tarandiga, 18.08.2011.



### Das 'Große Ok'toberfest.

Das 'Große Ok'toberfest ist 'da!  
 'Heute ist das 'Fest 'aller 'Werk'tätigen!  
 Wir 'schreiben 'Losungen:  
 „Es 'lebe das 'Große Ok'toberfest!“  
 „Es 'lebe 'unsere 'große, 'schöne 'Heimat!“

46

Oktoberfest – Saksa keele õpik V klassile, Eesti Riiklik Kirjastus, Tallinn, 1955, lk. 46.



§ 36.

### DER TAG DES SIEGES.

Tiefe Nacht. Wanja schläft in seinem Bett. Plötzlich erwacht er. Das Licht brennt hell. Das Radio spielt. Die Mutter steht in der Mitte des Zimmers. Ihre Augen leuchten. Die Nachbarin steht auch hier, und beide sprechen laut. — „Warum schläfst du nicht, Mutter? Warum spielt das Radio? Warum bist du so lustig und zufrieden? Warum...“

— „Wanja, Wanja, der Krieg ist zu-Ende!!! Heute ist der Tag des Sieges! Wir sind Steger! Bald kommt dein Vater nach Hause!“

Schnell springt Wanja auf. Seine Augen leuchten auch. Er tanzt, er singt, er tacht, er klatscht in die Hände und ruft lustig: „Der Krieg ist zu Ende! Wir sind Sieger!“

120

Võidupüha – samas, lk. 120.

30. juunil 1956 võttis NLKP KK Presiidium vastu otsuse „Isikukultusest ja selle tagajärgedest ülesaamisest”, milles küll kritiseeriti Stalini isiku kultust, kuid rõhutati, et see ei muutnud Nõukogude ühiskonna sotsialistlikku olemust. Otsuse eesmärk oli pehendada NLKP XX kongressil Hruštšovi peetud ettekande mõju. 1956–1957 jätkus poliitvangide vabastamine ja osa neist ka rehabiliteeriti. Samal ajal tugevnesid mõnelgi pool Ida-Euroopas meeoleolud NSV Liidu kontrolli alt vabanemiseks. 1956. aasta suvel puhkesid rahutused Poolas, mille mahasurumiseks tapeti mitukümmend inimest. Ungaris toimusid rahvarahutused 1956. aasta oktoobris-novembris, kujunedes tõeliseks ülestõusuks, mille mahasurumine nõudis juba ulatuslikku Nõukogude vägede sekkumist. Nende sünd-

muste taustal hakkas vahepeal veidigi leebunud ideoloogiline surve taas tugevnema.<sup>39</sup>

EKP X kongressil 1958. aastal kritiseeriti Eestis antavat haridust. Nõuti noorte ideoloogilise kasvatamise tõhustamist, rõhutades selles ühiskonnateaduste, kirjandus-, kunstija ajalootundide tähtsust.<sup>40</sup> Sellest üksi aga ei piisanud ning laste ja noorte kasvatamisel hakati ideoloogilise kasvatuse efektiivse meetodina propageerima internaatkoolide rajamist, mida 1958. aasta seisuga oli Eestis kolm.<sup>41</sup> „Et kodu ei anna lastele alati piisavat eeskuju mõnedes kasvatusküsimustes, siis peab seda tegema internaat.”<sup>42</sup>

Siitpeale hakati pöörama ka suuremat tähelepanu õpetajate parteisse agiteerimisel. „Koolide parteiorganisatsioonid peavad võitlema selle eest, et noori ei kasvataks apo-

<sup>39</sup> O. Kuuli. Sula ja hallad Eesti NSV-s. Kultuuripoliitika aastail 1953–1969, lk. 62–63.

<sup>40</sup> Eestimaa Kommunistliku Partei X kongress. – Noorte Hääl nr. 24–25, 29.01.–30.01.1958; Võitluses NLKP XX kongressi ajalooliste otsuste täitmise eest. Eestimaa Kommunistliku Partei X kongress. – Noorte Hääl nr. 26, 31.01.1958.

<sup>41</sup> A. Raudsepp. Ajaloo õpetamise korraldus Eesti NSV eesti õppekeelela üldhariduskoolides 1944–1985, lk. 30, 36–37.

<sup>42</sup> ERA, f. R-2216, n. 2, s. 48, l. 28–29, J. Sõerd. Õppe- ja kasvatustöö kooliinternaadis, 1962.

liitlised inimesed,” ütles Vaino Väljas.<sup>43</sup> Kui 1961. aastal moodustasid parteiliikmetest õpetajad veel 17% kogu õpetajaskonnast, siis 1966. aastal juba 36%.<sup>44</sup> Ajalooõpetajate seas oli vastav protsent 1965. aastal 55%.<sup>45</sup> N. V. Gogoli nimelise Tallinna 21. Keskkooli (edaspidi Tallinna 21. Keskkool) kauaaegne ajaloo- ja ühiskonnaõpetuse õpetaja Vilma Kahk kinnitab, et teda parteisse astuma küll agiteeriti, kuid laussurvet siiski ei olnud: „Kui ma 21. keskkooli tulin, määrati kohe üks parteilasest õpetaja, kes pidi minuga tegelema, et ma parteisse astuks. Ta ise tunnistas mulle seda. Mina tegin talle aga selgeks, et ma ei astu ja minu otsus on kindel. Ta sai sellest kuidagi aru ning pärast enam mingisugust agiteerimist ei olnud.”<sup>46</sup>

Rohkem survet parteisse astumiseks avaldati koolidirektoritele. „Parteitu direktor tõi endaga kaasa koolile tülikaid kontrolle,”<sup>47</sup> ütleb Allan Liim. Ta kirjeldab, et oma kahel esimesel direktoriaastal A. H. Tammsaare nimelises Tartu 1. Keskkoolis (edaspidi Tartu 1. Keskkool) oli ta parteitu ning see ei sobinud nõukoguliku kaadripoliitikaga sugugi. „Direktorilt oodati NLKP liikme kandidaadiks ja seejärel liikmeks astumist. Sellel teemal kõneldi minuga nii haridusministeeriumis, linna parteikomitees ja haridusosakonnas kui ka koolisiselt.”<sup>48</sup> Allan Liimil jäi valida, kas astuda parteisse või lahkuda koolidirektori ametist. „Tahes-tahtmata tuli maksta lõivu nõukogude korraks. Pärast minu vastuvõtmist partei liikmeks lakkas direktiooni töö kontrollimine. Nii oli asi formaalselt lahendatud.”<sup>49</sup> Liim lisab, et lisaks aja-

looõpetajatele oodati parteisse ka kõiki teisi humanitaarainete õpetajaid, sest neilt eeldati ideoloogilisel kasvatustööl suuremat tähelepanu. Sirje Kuurberg, kes on kirjandusõpetajana töötanud alates 1960. aastast, kinnitab tema sõnu. Ta meenutab, et parteisse värbamiseks käidi temaga väljastpoolt kooli vestlemas nii mõnelgi korral. Andnud aga iga kord kindla eitava vastuse, jäeti ta lõpuks rahule. Mingisuguseid edasisi sanktsioone sellisest äraütlemisest ei sündinud. Rohkem agiteeriti tema matemaatikaõpetajast abikaasat Taavet Kuurbergi, kes oli aastail 1957–1960 ühtlasi Tallinna lähistel Rae Mittetäieliku Keskkooli direktor, ent ei astunud samuti parteisse. Ametist lahkuma teda ei sunnitud, kuid siinkohal mängis kindlasti olulist rolli ka asjaolu, et tegemist oli väikese maakooliga.<sup>50</sup>

1979. aastal võttis NLKP KK vastu otsuse „Ideoloogiatöö ja poliitilise kasvatustöö edasisest parandamisest”.<sup>51</sup> Tegemist oli järjekordse lehekülgedepikkuse otsusega ideoloogiatöö tõhustamisest, mille sisus ei olnud midagi uut. Toomas Karjahärmi ja Väino Sirgi sõnul tunduski Brežnevi ajal, et ka režiim ise ei taotlenud enam, et inimesed usuksid ametlikku ideoloogiat. Üheks võimalikuks põhjuseks peavad Karjahärm ja Sirk töötajate haridustaseme tõusu. Mõtlemisvõimega inimeselt oli nõukogude ideoloogilise sõnaprügi tõe pähe võtmist tööpooldest liiga palju nõutud. Nõuti vaid, et inimesed väljendaksid end „õigesti”.<sup>52</sup>

Omaaegne hariduse aseminister Kalju Luts meenutab samuti, et kogu Nõukogude riik oli üles ehitatud näilisuse printsiibile: „Olid teatud mängureeglid, mida tuli män-

<sup>43</sup> V. Väljas. Õppe-kasvatustööst ja selle parandamisest Tallinna üldhariduslike koolide NLKP XXII kongressi otsuste valgusel. – G. Sarri. (koostaja). Koolide parteiorganisatsioonide töökogemusi. Artiklite kogumik. Tallinn, 1963, lk. 32–53.

<sup>44</sup> A. Raudsepp. Ajaloo õpetamise korraldus Eesti NSV eesti õppekeelega üldhariduskoolides 1944–1985, lk. 30.

<sup>45</sup> Sealamas, lk. 39.

<sup>46</sup> Intervjuu Vilma Kahkiga, 17.05.2010.

<sup>47</sup> Allan Liim oli A. H. Tammsaare nimelises Tartu 1. Keskkoolis direktor aastail 1956–1970.

<sup>48</sup> Allan Liimi kiri Eli Pilvele, 27.07.2010.

<sup>49</sup> Sealsamas.

<sup>50</sup> Intervjuu Sirje ja Taavet Kuurbergiga, 22.07.2010.

<sup>51</sup> NLKP Keskkomitees. NLKP Keskkomitee otsus „Ideoloogia ja poliitilise kasvatustöö edasisest parandamisest”. – Rahva Hääl nr. 105, 06.05.1979.

<sup>52</sup> T. Karjahärm, V. Sirk. Kohanemine ja vastupanu, lk. 297.



gida igal tasandil, ja tegelikkus, mis sõltus inimestest, kes seda tegelikkust ohjasid. Nii oli haridusministeeriumis kaks aseministrit: üks, kes tegeles sisuliste küsimustega, ja teine, kes hoolitses, et ideoloogiline aspekt oleks samuti näidatud. See oli praktiline süsteem, kus näiline ja tegelikkus eksisteerisid kooskõlas, mille nad teineteist ei seganud.”<sup>53</sup>

Selline olukord jättis oma jälje inimeste psüühikasse. Nõukogude inimestel kujunes välja kaks paralleelset minapilti, millest üks tundis ja mõtles nii, nagu reeglina ei tohtinud välja näidata; ning teine, mis vastas nõuetele. Harvardi ülikooli emeriitprofessor ajaloolane Richard Pipes tõdeb, et inimesed kohanesid näilisuse ja tegelikkuse paralleelse eksisteerimisega kõrge hinna eest: vaimu ja isiksuse lõhenemise abil, sattudes skisofreenilisse olukorda, kus oma tegelikke mõtteid suruti paljudel juhtudel alla, jagades neid üksnes kõige lähemate perekonnaliikmete ja sõpradega; samas teeseldes, et usutakse ametliku propaganda iga sõna. „See tekitas pinge, mis muutis elu Nõukogude Liidus üliiraskelt talutavaks. See jättis ka psüühilise pärandi, mis kestis kauem kui kommunism ise.”<sup>54</sup>

1980-ndate aastate vabadusliikumise aktiveerumisega tugevnes surve ka teiselt poolt nii info hankimiseks kui vabadusliikumise ilmingute mahasurumiseks. Septembris 1980 korraldati Tallinnas Kadrioru staadionil jalgpallimatš raadio- ja teletöötajate vahel. Samas pidi esinema toona väga populaarne ansambel Propeller. Kohalviibinud olid ülevas meeleolus. See tekitas julgeolekuametnikes ettevaatlikkust ja Propelleri esinemine keelati ära, mis omakorda vihastas kokkutulnuid. Suunduti Tallinna kesklinna, kus muu hulgas hüüti nõukogudevastaseid loosungeid. Miilits ajas noored laiali, neist osasid pekstes ning kinni pidades. See õhutas noorte raevu veelgi. 1. oktoobril kogunes mitu tuhat koolinoort Tallinna kesklinna, hüüti taas nõukogudevastaseid loosungeid ja näidati üles antipaatsust

toonase venemeelse haridusministri Elsa Gretškina suhtes. Kanti ka sinimustvalgeid linte ning väikesi lippe. Miilits peksis meeleavaldajaid kumminuiade ja jalgadega. Paar päeva hiljem kogunes mõnisada noort veel Kadrioru staadionile, kuid nüüd toimus laialijamine kiiremini. Katseid meelt avaldada tehti ka teistes linnades. Need väljaastumised olid võimudele märgiks, et on vaja tugevamat kontrolli ning ideoloogia pealesurumist. Tallinna 21. Keskkooli ajalooõpetaja Vilma Kahk meenutab, et julgeolekutöötajad käisid järjest rohkem õpetajatele loenguid pidamas ning ideoloogilise kasvatusena lausa hüsteeriliseks, kuid mõju oli sellel ikka nagu hane selga vesi. Üks 21. keskkooli vilistlane sõitis kummipaadiga keset Soome lahte, pääsedes seal Rootsi laevale, millega läks ja jäigi Rootsi. Mõne aja pärast tabati teine sama kooli vilistlane Nõukogude Liidu–Soome piirilt. Lisaks korraldati parajaid tempe koolisiselt, mis olid kantud õpilaste valitsusvastastest meeleoludest ja lõppesid sageli mõne õpilase koolist välja viskamise reaalse ohuga, mis küll õnnestus kooli juhtkonnal ära hoida. Ent kool sattus üha enam julgeoleku kontrolli alla. Toonane koolidirektor Olivia Laurik on hiljem õpetajate omavahelistes vestlustes tunnistanud, et julgeolekutöötajad ei andnud enam sugugi asu, käisid tihti koolis ja helistasid sageli kojugi. Laurik lahkuski ametist, et vabaneda survest ja säästa kooli ühtlasi suurematest probleemidest, jättes võimudele mulje, et nad on suutnud vähemalt ühe pea maha võtta.<sup>55</sup>

Koolide silmajäämisel ideoloogiatöötajatele olenes palju ka inspektoritest. Tartu 1. Keskkooli direktor Allan Liim meenutab pikaajalist kooliinspektorit Ain Nurka kui meest, kes pööras suuremat tähelepanu ainekäsitluse sisulisele küljele ja metoodikale, minnes ideoloogilistest küsimustest mööda pealiskaudsemalt. Kui oli vaja midagi öelda, tegi seda suuliselt, inspekteerimise akti kirja panemata. Ent aeg-ajalt inspekteeris kooli

<sup>53</sup> Intervjuu Kalju Lutsuga, 28.06.2011.

<sup>54</sup> R. Pipes. Kommunism. Lühiajalugu, lk. 85.

<sup>55</sup> Intervjuu Villma Kahkiga, 17.05.2010; E.-N. Kross. Kuidas Raua tänava koolis algas N Liidu lagunemine, lk. 13. – E.-N. Kross. Vabaduse väravad. Valik tekste 1988–2006. Tartu, 2007, lk. 9–17.

ka partei linnakomitee brigaad. „Tavaliselt oli tähelepanu all mingi konkreetne küsimus, näiteks NLKP järjekordse kongressi või keskkomitee pleenumi materjalide käsitlemine, internatsionaalne kasvatus või mõni muu ideoloogiline teema.” Õpetajad teadsid neid teemasid ette ning püüdsid sekelduste vältimiseks õppetööd ajutiselt inspektoritele meelepäraselt korraldada. „Halvem oli, kui kooli inspekteeriti erakorraliselt ja ootamatult seoses mõne ideoloogilise pahandusega.”<sup>56</sup> Allan Liim meenutab kõige närvesöövamana 1961. aasta lõppu, kui julgeolekutöötajad olid avastanud keskkooliklassides nõukoguvaenuliku rühmituse: „Meie õnnetuseks toimus just selal Tallinnas ELKNÜ järjekordne kongress, kus kohal nii ENSV tippjuhid kui ka ÜLKNÜ funktsionäärid Moskvast. Kongressi lõppedes tuli kooli rohkearvuline kõrgetasemeline kontrollbrigaad. Mitmel päeval tutvuti õppeja kasvatustööga, käidi ainetundides, usutleti õpilasi, eriti komsomoliaktiivi. Otsiti nõrku kohti ideoloogilises kasvatustöös. Direktori ja õpetajate seletusi ei peetud millekski, rohkem usuti, mida rääkisid õpilased. Siinkohal tuleb öelda, et õpilased tajusid väga hästi, mida sellises olukorras tuleb rääkida, ning tegid kõik, et kooli päästa. Puudujääke õppetöös ei leitud. Kasvatustöö suurimaks puuduseks lugesid kõrged kontrollijad Lenini portreede vähesust. Neid leiti olevat vaid mõnes ruumis. Ettekirjutus: muretseda igasse klassiruumi ja kabinetti Lenini portree. Kasvatustöö nõrkuse ja vähese kontrolli pärast karistati direktorit noomitusega. Karistada said ka rühmitusega seotud õpilased ja nende klassijuhatajad. Majandusjuhataja ostis paarkümmend Lenini pilti, mis riputati igale poole. Mõne aja pärast toimunud järelkontroll jäi olukorraga rahule. Aga närvesöövad need paar süvakontrollimise päeva olid küll. Selletõttu on nad seniajani mälus.”<sup>57</sup>

Ideoloogilise kasvatus kontrollimise tarvis anti aeg-ajalt klassijuhatajatele küsimustikke, mida pidid täitma õpilased. Küsimustikes tunti huvi, milliseid ajakirju ja ajalehti õpilased lugesid, milliseid tele- ja raadiosaateid vaatasid/kuulasid, kas olid kommunistlikud noored, pioneerid, millised olid nende poliitilised suhtumised jne. Tallinna 21. Keskkooli klassijuhatajad jagasid need õpilastele laiali ja küsimustikud täideti koos. „Kõik sellised kontrollid olid puhas formaalsus,” meenutab Vilma Kakk.<sup>58</sup>

### Praktiline ideoloogiline kasvatustöö koolitunnis

Peamine ideoloogiline kasvatustöö väljendus õpikute sisus. Spetsiaalselt õpikute rolli õpilaste sotsialiseerimisel uurinud sotsioloog Veronika Kalmus tõdeb, et kooliõpik on mis tahes ajahetkel osake ideoloogilisest võimuparaadist, mistõttu üritatakse õpikuid võimalikult kiiresti kasutada uute ideoloogiate rakendamiseks ja kinnistamiseks.<sup>59</sup> Ajaloolane ja ajalooõpetaja Hillar Palamets meenutab, et nõukogude ideoloogilise surve edastamisel olid selle peamised kandjad just õpikud; õpetajad väheste eranditega, kuid üldiselt mitte.<sup>60</sup> Pigem juleti sula vabamates tingimustes öelda mõnda juba ka õpikute sisu kohta. Avaldati rahulolematust nende kuiva teksti, detailikülluse ning kohalike olude mitteametamise pärast. Näiteks bioloogia ja zooloogia üleliiduliseks kasutamiseks mõeldud õpikud ei sisaldanud õppematerjali Eestis kasvavate kultuurtaimede ning siin elavate loomaliikide kohta. Eriti probleemne oli olukord võõrkeeleõpikutega, olid ju ka need tõlgitud ja mõeldud seega originaalis venekeelsele õppijale.<sup>61</sup> 1958.–1959. aasta haridusreformiga lubatigi liiduvabariikides rohkem originaalõpikuid

<sup>56</sup> Allan Liimi kiri Eli Pilvele, 27.07.2010.

<sup>57</sup> Samas.

<sup>58</sup> Intervjuu Vilma Kakkiga, 17.05.2010.

<sup>59</sup> V. Kalmus. Õpidiskursus muutuvast ühiskonnas, lk. 205. – V.-R. Ruus (koostaja). Kõnelev ja kõneldav inimene. Eesti erinevate eluvaldkondade diskursus. Tallinn, 2000, lk. 205–218.

<sup>60</sup> Intervjuu Hillar Palametsaga, 15.05.2010.

<sup>61</sup> V. Nagel. Hariduspoliitika ja üldhariduskorraldus Eestis aastatel 1940–1991, lk. 71.

koostada. Eestis kasutati seda võimalust väga agaralt, nii et 1960-ndate aastate kesksaiku oli siinsetes üldhariduskoolides kasutusel 97 originaalõpikut ja 33 tõlkeõpikut. Kuigi seoses järjekordse üleminekuga uutele õppeprogrammidele kohustasid NLKP KK ja NSVL Ministrite Nõukogu uute õpikute kirjastamist juhtima NSVL Haridusministeeriumit koostöös kohalike ministeeriumitega, hakati tegelikkuses kohalikke huviseid kitsendamata. Eesti pedagoogikategelastel eesotsas haridusminister Ferdinand Eiseniga õnnestus originaalõpikud siiski säilitada, mis oli NSV Liidus küllaltki haruldane.<sup>62</sup>

Järgnevates alapeatükkides keskendutakse mõnede ideoloogilise kasvatuse seisukohast olulisemaks peetud õppeainete edasiandmise nõuetele.

## Vene keel ja venestamine

Kuigi tõeline venestamispoliitika sai alguse 1970. aastatel, oli vene keele õpetamine kõrgendatud tähelepanu all juba varem. Formaalselt oli vene keele õppimine eesti koolides vabatahtlik. Tegelikkuses kontrolliti vene keele õpetamist aga rohkem kui ühtegi teist ainet. See väljendub selgesti ka koolide õppenõukogude protokollides, kus vene keelele on pühendatud algusest peale regulaarset tähelepanu, samal ajal teisi õppeaineid üksnes erandjuhtudel välja tuues.<sup>63</sup> Surve vene keele õppimisele oli nii suur, et õpilastel polnud reaalselt võimalik selle õppimisest loobuda, küll aga võimaldas see suhtuda ainesse hooltult, sest vabatahtliku aine puudulik hinne

ei olnud määrav klassikursuse lõpetamisel. Veerand sajandit õpetajana töötanud Kristi Tarand mäletab kogu õpetajakarjääri jooksul vaid üht juhtumit, kus õpilane keeldus vene keelt õppimast, sest sai teada, et tegemist on n.-ö. vabaainega. „Ta taheti seepeale koolist välja visata, aga ei leitud vettpidavat põhjust ja nii ta sunniti lihtsalt kooli vahetama. See oli umbes aastal 1960.”<sup>64</sup>

Kui Eesti NSV õpetajate kongressil 1967. aastal võeti vastu otsus vene keele õppimise vabatahtlikkuse kaotamisest ja selle muutmise kohustuslikuks õppeaineks, siis lükkas NSVL Haridusministeerium selle tagasi põhjendusega, et vene keel on niivõrd suure autoriteediga, et selle õppimiseks ei ole vaja mingisugust sundust.<sup>65</sup>

Vene keele õppe süvendamine oli pidevalt päevakorral. Selleks tuli alustada õpetajate koolitamisest. 1. jaanuariks 1954 tuli pedagoogilistes instituutides suurendada tulevaste õpetajate õppeprogrammis vene keele õpetamise meetodika tunde ajaloo, geograafia ja loodusõpetuse arvelt, igapäevalt 36 tunni võrra, ning võõrkeele õpetamise meetodika arvelt 20 tunni võrra. Tallinna Pedagoogilises Instituudis tuli vene keele ja kirjanduse õpetajaks õppijate arvu suurendada 25 üliõpilase ni aastaks.<sup>66</sup>

1961. aastal võttis EKP KK büroo vastu otsuse, millega kohustas haridusministeeriumit korraldama vene keele õpetajate täiendõpet, andma välja õpikuid ja sõnastikke koolidele, meetodilist õppekirjandust õpetajatele ja tõhustama kontrolli vene keele tundide üle.<sup>67</sup>

Kui 1970. aastateni tegeldi vene keele

<sup>62</sup> A. Raudsepp. Ajaloo õpetamise korraldus Eesti NSV eesti õppekeele üldhariduskoolides 1944–1985, lk. 41–46.

<sup>63</sup> TLA, f. R-205, n. 1, säilikud 1, 3, 4, 7, 9, 12, 16, 23, 33, 41, 64, 78, 95, 102, 112, 116, 122, 126, 127, 133, 138, 141, 144, 148, Tallinna 1. Keskkooli pedagoogilise nõukogu protokollid, 21.10.1944–25.06.1985; TLA, f. R-191, n. 1, säilikud 5, 26, 42, 50, 71, 62, 88, 103, 114, 131, 138, 195, 227, Tallinna 7. Keskkooli õppenõukogu protokollid, 24.04.1945–22.06.1985; TLA, f. R-220, n. 1, säilikud 1, 7, 10, 13, 15, 17, 21, 22, 28, 40, 52, 64, 115, 136a, 146a, 156, 108, 177a, 185, 192, Tallinna 22. Keskkooli õppenõukogu protokollid, 16.10.1944–02.11.1982.

<sup>64</sup> Intervjuu Kristi Tarandiga, 18.08.2011.

<sup>65</sup> V. Nagel. Hariduspoliitika ja üldhariduskorraldus Eestis aastatel 1940–1991, lk. 87.

<sup>66</sup> ERA, f. R-1, n. 5, s. 316, l. 236–241, ENSV Haridusministeeriumi plaan vene keele õpetamise parandamise abinõudest eesti õppekeele üldhariduskoolides, 06.11.1953.

<sup>67</sup> ERAF, f. 1, n. 4, s. 2599, l. 17–21, EKP KK büroo otsus „Vene keele õpetamise kvaliteedi tõstmise eesti õppekeele üldhariduskoolides”, 04.05.1961.

õppe süvendamisega, siis edaspidi sai loo-  
 sungiks juba kakskeelsus. Samal ajal kadus  
 teiste võõrkeelte omandamise propagee-  
 rimine. Vene keele õppimist ja õpetamist  
 peeti poliitiliselt erakordselt tähtsaks. Et  
 soodustada vene keele saamist suhtluskee-  
 leks ka mittevenelaste seas, nähti ühe või-  
 malusena segalasteaedade loomist. Soovitati  
 rajada ka segakooli, kuid sellest siiski loobuti  
 (v. a. piirkondades, kus need olid eestlaste ja  
 venelaste kooselamise tõttu loomulikult teel  
 tekkinud, nt. Kehras, Sindis, Maardus jm.).  
 Küll aga võeti kakskeelsuse nõuet nii tõsiselt,  
 et 1970. aastate alguses tuli isegi matemaatika-  
 katunnis iga uue termini sissetoomisel anda  
 õpilastele ka selle venekeelne vaste; nõude  
 tegelik täitmine olenes aga juba õpetajast.<sup>68</sup>  
 Samasugust survet mäletab ka inglise keele  
 õpetaja Kristi Tarand, kellel tulnuks nõude  
 täitmiseks õpetada sisuliselt kaht võõrkeelt  
 korraga. Ta lihtsalt ei teinud seda.<sup>69</sup> Nagu-  
 nii oli 1978. aasta õppeplaanis suurendatud  
 vene keele tundide arvu teiste võõrkeelte, sh.  
 inglise keele arvelt.<sup>70</sup> Venestamise hüsteeria  
 läks koguni nii kaugele, et NSV Liidu hari-  
 dusminister M. Prokofjev ei tahtnud mõista,  
 miks on vaja eestikeelsete koolide keskastmes  
 üldse veel emakeelt õppida. Samuti pidas ta  
 liiga suureks eesti kirjandusele pühendatud  
 tundide arvu. Pärast NSV Liidu Haridusmi-  
 nisteeriumi Koolide Peavalitsuse juhataja J.  
 Ivanovi kokkusaamist EKP KK sekretäri V.  
 Väljasega, kes pooldas eesti keele ja kirjan-  
 duse õpetamist keskastmes, nõustus lõpuks  
 sellega ka Prokofjev.<sup>71</sup>

27. juulil 1970 võttis EKP KK büroo vastu

otsuse „Vene keele õppe parandamisest eesti-  
 keelsetes üldhariduskoolides”. Kõrgkoolides  
 tuli veelgi suurendada vene keele õpetajaks  
 õppijate arvu ning vene keele õpetamise  
 metoodika erialal tuli aspirantuuri astujate  
 arvu tõsta aastail 1971–1975 10–12 üliõpila-  
 seni.<sup>72</sup> 24. veebruaril 1975 juhiti haridusmi-  
 nisteeriumi ning kõrgema ja keskerihariduse  
 ministeeriumi tähelepanu nimetatud otsuse  
 ebarahuldavale täitmisele. Partei rajooni- ja  
 linnakomiteedel tuli vene keele küsimus võtta  
 erilise kontrolli alla.<sup>73</sup>

1978. aastal võttis NSV Liidu Ministrite  
 Nõukogu vastu määruse „Abinõude kohta  
 vene keele õppimise ja õpetamise edasiseks  
 täiendamiseks liiduvabariikides”. Määrus  
 kohustas NSVL Haridusministeeriumit ja  
 NSVL Pedagoogika Akadeemiat koostöös  
 liiduvabariikide haridusministeeriumidega  
 koostama 1980. aastaks vene keele standard-  
 õppekavad neile õppeasutustele, kus õpetus  
 toimus rahvuskeeles. Klassid, kus õppis üle 25  
 õpilase, tuli vene keele õpetamiseks jaotada  
 kahte gruppi. Samuti tuli vene keele õpe viia  
 sisse koolieelsetesse lasteasutustesse ja ette-  
 valmistusklassidesse.<sup>74</sup> Eesti koolides jõustus  
 vene keele õpe lasteaias ja koolides alates  
 esimesest klassist 1981. aastal.<sup>75</sup>

22. detsembril 1978 võttis EKP KK büroo  
 vastu otsuse, milles kohustas kõiki asutusi  
 ja organisatsioone koolidest kolhoosideni  
 parandama põhjalikult kakskeelsuse olu-  
 korda ja kindlustama kõikide töötajate vene  
 keele oskuse tasemel, „mis vastab kasvava  
 põlvkonna kommunistliku kasvatustöö nõue-  
 tele”.<sup>76</sup>

<sup>68</sup> Intervjuu Sirje ja Taavet Kuurbergiga, 22.07.2010.

<sup>69</sup> Intervjuu Kristi Tarandiga, 17.05.2011.

<sup>70</sup> V. Nagel. Hariduspoliitika ja üldhariduskorraldus Eestis aastatel 1940–1991, lk. 86–88.

<sup>71</sup> V. Nagel. Hariduspoliitika ja üldhariduskorraldus Eestis aastatel 1940–1991, lk. 120.

<sup>72</sup> ERAF, f. 1, n. 4, s. 3911, l. 184–185, EKP KK büroo protokoll 155, §7, Vene keele õppe parandamisest eesti-  
 keelsetes üldhariduskoolides, 27.07.1970.

<sup>73</sup> ERAF, f. 1, n. 4, s. 4612, EKP KK büroo protokoll 148, §1, Vene keele õpetamise parandamise käekäigust,  
 24.02.1975.

<sup>74</sup> ERAF, f. 1, n. 4, s. 5353, l. 1–3, 40–44, NSV Liidu Ministrite Nõukogu määrus „Abinõude kohta vene keele  
 õppimise ja õpetamise edasiseks täiendamiseks liiduvabariikides”, 13.11.1978; NSV Liidu Ministrite Nõuko-  
 gu määrus „Abinõude kohta vene keele õppimise ja õpetamise edasiseks täiendamiseks liiduvabariikides”,  
 13.11.1978; T. Karjahärm, V. Sirk. Kohanemine ja vastupanu, lk. 866–867, dokument 15.

<sup>75</sup> T. Karjahärm, V. Sirk. Kohanemine ja vastupanu, lk. 87, 281.

<sup>76</sup> EKP KK büroo otsus, 19.12.1978. – T. Karjahärm, V. Sirk. Kohanemine ja vastupanu, lk. 868–869, dokument 16.

1978. aastal pandi EKP etteotsa Venemaa eestlane Karl Vaino, kes ei kasutanud isegi sõna *eestlane*, vaid eelistas sellele *eestimaalast*.<sup>77</sup> 1980. aastal sai EKP KK ideoloogiasekretäriks Rein Ristlaan, kes oli väga segalasteaedade ja -koolide poolt. Tallinna 21. Keskkooli ajaloo- ja ühiskonnaõpetuse õpetaja Vilma Kahk meenutab, kuidas Rein Ristlaan rääkis õpetajatele vene keele tähtsusest. „Siis ta tõi väga imeliku näite, mis pani mind väga imestama. Ta rääkis, et oli hiljuti kokku puutunud õpetajatega, kellest selgunud vestluse käigus, et nad ei teadnud, kuidas on vene keeles kärbseseen, ja pakkusid välja „мухавая гриба”. Ristlaan pidas seda lausa naeruväärseks, kui inimene ei tea isegi sellist asja! Meie kooli toonane direktor Olivia Laurik sosistas mulle ja küsis: „Seltsimees Kahk, kas teie teate, kuidas on vene keeles kärbseseen?” Ma ütlesin, et ei tea, ja küsisin partorgi käest, tema ka ei teadnud. See loeng jäi mulle meelde, aga üldiselt, mis sellistel koosolekutel meile räägiti, läks kõik ühest kõrvast sisse ja teisest välja.”<sup>78</sup>

22. märtsil 1983 kiitis EKP KK büroo heaks õppiva noorsoo kommunistliku kasvatustöö plaani aastateks 1983–1985. Plaani sissejuhatuses on kirjeldatud ka vene keele õpetamise olukorda. Vene keele õpetamise parandamiseks oli loodud vabariiklik ametkondadevaheline nõukogu, mida juhatas ENSV haridusminister Elsa Gretškina. 1990. aastaks plaaniti välja anda kuni 60 nimetust venekeelset õppekirjandust. Eelkooliealiste laste õpperühmades õpiti vene keelt 500-st rühmast 300-s. Kõikide kuueaastaste vene keele õpet planeeriti 1. septembrist 1986. Põhi- ja keskkooli lõpueksamitesse viidi sisse vene keele eksam ning samuti nõuti vene keele eksamit paljudesse kõrgkoolidesse sis-

seastumisel.<sup>79</sup> Sellega lõpetati ühtlasi vene keele n.-ö. joonealune staatus, mis lasi järgmisse klassi üle minna puuduliku hindega, ja parteipoliitiline mäng, justkui õpiksid kõik õpilased vene keelt vabatahtlikkuse alusel.<sup>80</sup>

## Ajalooõpetus

Pärast Stalini surma väljendusid muutused ajalooõpetuses peamiselt selle mahu vähendamises, mis toimus üldise humanitaarainete tundide kärpimise raames tootmisõpetuse kasuks. Sisulise uuendusena lisandus Vene NFSV-s alates 1956. aastast ja Eesti NSV-s 1957. aastast keskkoolide ajaloo programmi välisriikide uusima aja kursus ehk maailma ajalugu pärast Esimest maailmasõda. Vene NSFV-s tehti selleks ruumi Nõukogude Liidu ajaloo arvelt. Eestis õpetati Nõukogude Liidu ajalugu 4.–11. klassini niigi 132 tundi rohkem kui Vene NFSV-s, kuid uusima aja kursuse lisamiseks võeti 13 tundi ikkagi üldajaloo arvelt.<sup>81</sup> 1958.–1959. aasta haridusreformiga kaasnesid ajalooõpetuses väiksemad mahulised muutused. Kuigi seitsmenda klassi kursuse keskaja tunde vähendati 66-lt 15-le ja lisati 51 tundi NSV Liidu ajalugu ning kaheksandas klassis asendati 66 uusaja tundi NSV Liidu ajalooa, oli 1964/1965. aastal õpetatav NSV Liidu ajaloo tundide arv võrreldes 1958/1959. õppeaastaga ikkagi 4% võrra ja võrreldes 1953. aastaga 7% võrra vähenenud.<sup>82</sup>

Ajalooõpetuses peeti olulisimaks NSV Liidu kaasaegse perioodi õpetamist ning NLKP juhtiva rolli rõhutamist. NLKP XX kongressi järel asus Vene NFSV Haridusministeerium läbi vaatama ka ajalooõpetuse kaudu tehtava ideoloogilise kasvatustöö sisu.<sup>83</sup>

<sup>77</sup> T. Karjahärm, V. Sirk. Kohanemine ja vastupanu, lk. 281.

<sup>78</sup> Intervjuu Vilma Kahkiga, 17.05.2010.

<sup>79</sup> ERAF, f. 1, n. 4, s. 6852, l. 17–21, EKP KK büroo määrus „Õppiva noorsoo kommunistliku kasvatustöö abinõude plaanist 1983–1985”, 22.03.1983.

<sup>80</sup> Intervjuu Kalju Lutsuga, 28.06.2011.

<sup>81</sup> A. Raudsepp. Ajaloo õpetamise korraldus Eesti NSV eesti õppekeele üldhariduskoolides 1944–1985, lk. 66–67.

<sup>82</sup> A. Raudsepp. Ajaloo õpetamise korraldus Eesti NSV eesti õppekeele üldhariduskoolides 1944–1985, lk. 76.

<sup>83</sup> G. Naan. (toimetaja). Eesti NSV ajalugu, lk. 590.

1960. aastal võttis Eesti NSV MN vastu määruse „Ajaloõpetamisest Eesti NSV koolides”. Selle järgi õpiti Eesti NSV ajalugu *kui NSV Liidu ajaloo lahutamatu koostisosa* ning sellekski oli endiselt eraldatud vaid 40 tundi.<sup>84</sup> Need 40 tundi olid antud 1957. aastal, mil Eesti ajalugu ilmus ametlikku õppeprogrammi esimest korda pärast 1949. aastat, kui Eesti ajaloo õpetamine lõpetati marksistliku õpiku puudumise ettekäändel.<sup>85</sup>

Võimude silmis ei olnud ajalootundide põhiliseks ülesandeks endiselt mitte teadmiste andmine, vaid noorsoo kasvatamine kommunistliku ideelisuse ja moraali vaimus, püüdes sisendada leppimatust kodanliku ideoloogia vastu, süvendada nõukogude patriotismi ja proletaarset internatsionalismi, kasvatada austust töö vastu ning valmistada õpilasi ette aktiivseks osavõtuks ühiskondlikust elust ja tootlikust tööst.<sup>86</sup> 1960. aastal tuli ajalooõpetuse reorganiseerimise aluseks võtta NLKP KK otsus „Parteipropaganda ülesandeist tänapäeva tingimustes”, mille järgi pidi ideeline kasvatustöö muutma kommunistliku moraali põhimõtteid noore inimese isiklikeks veendumusteks.<sup>87</sup> Neist põhimõtteist sattus kõrgendatud tähelepanu alla internatsionalism, mille olulisust kasvatustöös rõhutati eriti IX klassi ajalookursuses. Internatsionalistliku kasvatustöö olukorra väljaselgitamiseks ajalootundides (ka geograafia- ja kirjandustundides) külastasid Pedagoogika Teadusliku Uurimise Instituudi töötajad 1971. aastal kolme aine peale kokku 69 ainetundi 13 keskkoolis. Eesmärk polnud analüüsida üksikute õpetajate tööd, vaid selgitada välja tüüpiline olu-

kord ainetunnis. Kokkuvõttes selgus tunnikülastustest, et ei saanud väita, nagu õpetajad ei taotleks õpilaste internatsionalistlike hoiakute kujundamist, „kuid on põhjust avaldada tõsist kahtlust, kas need püüdlused jõuavad alati õpilasteni, kas õpetajal on internatsionalistlike hoiakute kujundamisel edu”<sup>88</sup>.

1960. aastate algusest hakati koolides nõudma NLKP kongresside materjalide ja partei programmi tutvustamist, mille kohta pidas vabariikliku ajalookomisjoni esimees Hillar Palamets 25. aprillil 1962 ENSV Haridusministeeriumile ettekande nimetatud nõudmise täitmise kohta üldhariduskoolides. Keskkoolide lõpuklassides õpetati NLKP XXII kongressi materjale ja partei programmi eraldi õppeainena, nooremates klassides selleks eraldatud tundides ning teiste õppeainete sees. Lõpuklassides andsid seda õppeainet kõrgema haridusega õpetajad, kellest enamik olid kas partei liikmekandidaadid või komsomoliliikmed. Puudustena toodi esile aine kuivust ning näitliku agitatsiooni vähesust. ENSV Haridusministeerium võttis vastu otsuse määrata kindlaks poliitiliste aluste õpetajad 1962/1963. õppeaastaks, „konkreetset” suunata nende enesetäiendamist ning kindlustada nende osavõtt 1962. aasta juulikuus toimuvast kursusest. Haridusosakonnad pidid korraldama poliitilisi loenguid kõigile õpetajatele. Ajaleht Nõukogude Õpetaja kohustus avaldama kokkuvõtteid kongresside materjalide ja partei programmi õpetamise kogemustest.<sup>89</sup> Alates NLKP XXIV kongressist 1971. aastal ilmusid regulaarselt NSV Liidu Haridusministeeriumi juhendid NLKP kong-

<sup>84</sup> ERAF, f. 1-, n. 4, s. 2451, l. 88, Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee ja Eesti Nõukogude Sotsialistliku Vabariigi Ministrite Nõukogu määrus „Ajaloõpetamisest Eesti NSV koolides”, 17.05.1960.

<sup>85</sup> A. Raudsepp. Ajaloõpetamise korraldus Eesti NSV eesti õppekeelela üldhariduskoolides 1944–1985, lk. 68–71, 402–403, 408–409.

<sup>86</sup> ERAF, f. 1, n. 4, s. 2451, l. 89, Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee ja Eesti Nõukogude Sotsialistliku Vabariigi Ministrite Nõukogu määrus „Ajaloõpetamisest Eesti NSV koolides”, 17.05.1960.

<sup>87</sup> ERAF, f. 1, n. 4, s. 2451, l. 89, Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee ja Eesti Nõukogude Sotsialistliku Vabariigi Ministrite Nõukogu määrus „Ajaloõpetamisest Eesti NSV koolides”, 17.05.1960; Parteipropaganda ülesannetest tänapäeva tingimustes. NLKP Keskkomitee otsus, Eesti Riiklik Kirjastus, Tallinn, 1960, lk. 15.

<sup>88</sup> Internatsionalistliku kasvatustöö olukorrast vabariigi keskkoolide IX klasside kirjandus-, ajaloo- ja geograafia-tundides, l. 67, 85 – ERA, f. R-2216, n. 2, s. 216, l. 67–88, Internatsionalistlikust kasvatuses ainetunnis, 1972.

<sup>89</sup> ERA, f. R-14, n. 4, s. 276, l. 95–97, Eesti NSV Haridusministeeriumi kolleegiumi otsus „NLKP XXII kongressi materjalide ja partei programmi õpetamisest koolides”, 1962.



NL ehitus – H. Palamets. Jutustusi kodumaa ajaloo IV klassile, Tallinn, Valgus, 1987.

resside materjalide tutvustamiseks koolidele juba neljandast klassist alates.<sup>90</sup>

Keskkooli vanemates klassides tuli ajalooõpetuse raames alates 1961/1962. aastast sisse viia poliitiliste teadmiste aluste „populaarne kursus”.<sup>91</sup> 1960. aastate teisest poolest sai NLKP dokumentide ja marksismi-leninismi klassikute tööde käsitlemine ajalooprogrammid kohustuslikuks.<sup>92</sup>

NLKP Keskkomitee pleenumi 1963. aasta otsused partei ideoloogilise töö järjekordsetest ülesannetest seadsid taas kord eesmär-

giks igast noorest inimesest kindlameelse kommunisti kasvatamise jms.<sup>93</sup>

1970-ndate lõpus ja 1980-ndate alguses hakati ideoloogilise uuendusena rääkima kasvatustööst liiduvabariikide ajaloo õpetamise kaudu. Liiduvabariikide ajalugu pidi teenima Nõukogude Liidu ühtsuse tugevdamise eesmärki. 1980/1981. õppeaastast Eestis kasutusele võetud nn. täiustatud ajaloo programmis oligi muudetud eelkõige Eesti ajalugu käsitlevat osa. Kui varem oli Eesti ajaloo ametlikult määratud 40 tundi, siis alles 1980. aastal tõsteti see 45-le ning 1981. aastal 55-le. Ajalootundide üldist mahtu ei suurendatud, Eesti ajaloo tunnid tuli leida teiste kursuste arvelt.<sup>94</sup> Samal ajal suurenes vastavalt üleliiduliste juhenditele tähtsate ajalooliste isikute, eelkõige Lenini tähtsustamine kõikides ainetes. NSV Liidu Haridusministeeriumi juhendite kohaselt tuli 1982. aastal täiustatud ajaloo programmi raames õpetada 4.–7. klassis õpilasi analüüsima Lenini elu ja tsitaate, kaheksandas klassis tuli Lenini elu ja tegevust õppida süvendatult.<sup>95</sup> Senisest enam tuli tundides käsitleda ka sõjalist temaatikat ning paralleelselt tutvustada endiselt parteipoliitikat ja näidata Nõukogude Liidu rahumeelsust.<sup>96</sup>

Kui Pedagoogika Teadusliku Uurimise Instituudi töötajad 1971. aastal 13 erineva keskkooli ajalootunde külastasid, jäädigi õpetajate tööga üldiselt rahule, aga nagu alati, esines ka kitsaskohti. „Meeldiv oli viibida näiteks tunnis, kus käsitleti Esimese maailmasõja ja Veebruarirevolutsiooni kokkupuutepunkte. Õpetaja rääkis sellest, kui mõttetuks pidasid sõdurid käimasolevat imperialistlikku sõda.

<sup>90</sup> A. Raudsepp. Ajaloo õpetamise korraldus Eesti NSV eesti õppekeelela üldhariduskoolides 1944–1985, 88; Nõukogude Õpetaja, 24.04.1971.

<sup>91</sup> ERAF, f. 1, n. 4, s. 2451, l. 90, Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee ja Eesti Nõukogude Sotsialistliku Vabariigi Ministrite Nõukogu määrus „Ajaloosõpetamisest Eesti NSV koolides”, 17.05.1960.

<sup>92</sup> A. Raudsepp. Ajaloo õpetamise korraldus Eesti NSV eesti õppekeelela üldhariduskoolides 1944–1985, lk. 88; Nõukogude Õpetaja, 24.04.1971.

<sup>93</sup> Partei ideoloogilise töö järjekordsetest ülesannetest, lk. 11. – NLKP Keskkomitee pleenumi otsused. Juuni 1963, lk. 3–17.

<sup>94</sup> A. Raudsepp. Ajaloo õpetamise korraldus Eesti NSV eesti õppekeelela üldhariduskoolides 1944–1985, lk. 91–92.

<sup>95</sup> Sealsamas.

<sup>96</sup> Üleliiduline nõupidamine ajaloo õpetamise üle. – Nõukogude Õpetaja, 14.07.1984; Õpilaste ideelis-poliitiline kasvatus ajaloo kaudu. – Nõukogude Õpetaja, 19.11.1983; NLKP XXVI kongressi välispoliitiliste seisukohtade tutvustamisest keskkooli vanemates klassides. – Nõukogude Kool 1981, nr. 5, lk. 6–9.

Ta esitas fakte ühelt poolt teisele ülejooksmise kohta, mis on küll taunitav sõjaväelise distsipliini seisukohalt, ent antud juhul on internatsionalistliku ühtekuuluvuse ilmekas näitaja.” Teisalt leiti, et tundides häiris pealetükkivus internatsionalistlikele tunnetele apelleerimisel, millega olevat tihtipeale kaasnenud „fraasitsemine ja üldsõnalisus”. Ei oldud rahul sellega, et õpetajad esitasid valdavalt sedasama informatsiooni, mis seisib õpikus. Heideti ette ka õpetajatepoolset stampkujundite kasutamist.<sup>97</sup>

## Emakeel ja kirjandus

Ka rahvuskoolide emakeele programm pidi sisaldama ajaloolist ja ühiskondlik-poliitilist materjali, nii et õpilasel tekiks arusaamine töörahva raskest elust minevikus; teadmised Lenini lapsepõlvest ja revolutsioonilisest tegevusest, ettekujutus kolhoositalurahva elust ja tööst nõukogude korra tingimustes ning teadmised Suure Isamaasõja kangelastest.<sup>98</sup> Kirjandustundidele pandi veel suuremat rõhku. „Kirjandus kui sõnakunst omab oma olemuselt suuremat mõjujõudu kasvavasse nooresse kui mitmed teised õppeained.”<sup>99</sup> Kirjanduse õppeprogramm oli tihedalt seotud ajaloo õppeprogrammiga, et õpilased oleksid ajaloo ja ühiskondlik-poliitiliste sündmuste taustal võimelised „õigesti” mõistma teoste ideelist sisu.<sup>100</sup>

Olulisel kohal kirjandustundide ideelises kasvatuses oli ka internatsionalistlik kasvatus. „Kirjandustundide spetsiifika nõuab internatsionalistlikule kasvatustööle teistmoodi lähenemist. Teatud mõttes on iga [originaalrõhu-

tus] kirjandustund internatsionalistliku kasvatustööga otseselt seotud, kui kirjandusteoste olemus (sisu) viiakse adekvaatselt õpilasteni. Kirjandustundide **võimalusi** õpilaste maailmavaate kujundamisel peeti väga avarateks: peegelduvad ju ilukirjanduses klassivahekorrad, ajastu meeleolud, suured sotsiaalsed liikumised jne. Seega võimaldab kirjandus kujundada õpilaste ühiskondlik-poliitilisi suhtumisi. [– – –] Näiteid võib tuua niivõrd rohkesti, et nende äratrükkimisel pole mõtet.”<sup>101</sup>

Kirjandustunde kasutati sageli ka õpilaste meelsuse kontrollimiseks. Et saada aimu õpilaste mõtteist, lootustest, unistustest, oli soovitatav lasta õpetajail neil kirjutada kirjandeid teemadel, nagu „Kes on sinu kangelane?”, „Kelleks sa tahaksid saada?”, „Keda oma isiklikest tuttavatest sa pead tõeliseks inimeseks?”, „Mida sa teed enda unistuste ellurakendamiseks?”.<sup>102</sup> Iseasi, kui avatult õpilased selliseid kirjandeid kirjutasid.

## Geograafia

Pedagoogika Teadusliku Uurimise Instituudi töötajate üldmulje 1971. aastal geograafiatunnis tehtavast ideelis-poliitilisest ja internatsionalistlikust kasvatuses oli hea. Tundides arutati sotsialismi ja kapitalismi erijooni, vaadeldi tööliste töötingimusi nii kapitalistlikes kui sotsialismimaades, võrreldi kapitalismimaade majandust *meie maa* majandusega, ainet seostati NLKP XXIV kongressi otsustega, ülemaailmse rahuliikumisega jne. Ent sageli anti ideelis-poliitiline ja internatsionaalne informatsioon edasi käibefraaside kujul, nt. „USA on suur rahvusvaheline

<sup>97</sup> Internatsionalistliku kasvatustöö olukorrast vabariigi keskkoolide IX klasside kirjandus-, ajaloo- ja geograafiatundides, l. 70–71, 74, 80. – ERA, f. R-2216. n. 2, s. 216, l. 67–88, Internatsionalistlikust kasvatuses ainetunnis, 1973.

<sup>98</sup> ERA, f. R-2216, n. 2, s. 12, l. 26, T. Tint. Programm. NSV Liidu ja Eesti NSV ajalugu ning algkooli ajaloo õpetamise metoodikast, 1960.

<sup>99</sup> A. Kriisa. Uue inimese kasvatamisest kirjanduse õpetamisel, l. 68. – ERA, f. R-2216. n. 2, s. 59, l. 67–89, Vabariiklik teoreetiline konverents õpilaste kommunistliku kasvatuses küsimustes II, 1963.

<sup>100</sup> Sealsamas, l. 83.

<sup>101</sup> Internatsionalistliku kasvatustöö olukorrast vabariigi keskkoolide IX klasside kirjandus-, ajaloo- ja geograafiatundides, l. 72.

<sup>102</sup> L. Leevald. Ühiskonnaõpetuse koht kooli õppeainete süsteemis, l. 103. – ERA, f. R-2216, n. 2, s. 59, l. 90–104, Vabariiklik teoreetiline konverents õpilaste kommunistliku kasvatuses küsimustes III, 1963.



ekspluataator”<sup>103</sup>. Etteheidetena toodi esile veel 97% külastatud tundides õpetajapoolset õpiku teksti ümberjutustamist, toomata kõrvale lisamaterjali.<sup>104</sup> Positiivse näitena mainiti järgmist. Külastatud geograafiatunni õpetaja „viis” õpilased *Disneyland*’i, kirjeldades selle vaatamisväärsusi. „Samal ajal pakkus see võte tänuväärseid võimalusi ka tööliklassi suhtes solidaarsustunde äratamiseks, sest õpetaja rõhutas: „Iga lõbustuse eest makstakse eraldi. Hind on ränk!”<sup>105</sup>

## Ühiskonnaõpetus

1962/1963. õppeaastast lisandus keskkooli lõpuklassi tunniplaani ühiskonnaõpetus, mille eesmärk oli tugevdada ideoloogilist kasvatust.<sup>106</sup> Ühiskonnaõpetuse kursus koosnes viiest osast. Neist esimene pidi tutvustama õpilastele jõukohases vormis marksismi-leninismi kui kommunismi ehitamise teoreetilise aluse põhimõisteid. Teine osa iseloomustas nõukogude sotsialistlikku ühiskonda, kolmas osa parteid kui ühiskondlik-poliitilise organisatsiooni kõrgeimat vormi. Neljandas osas käsitleti sotsialismi kasvamist kommunismiks ning viiendas osas tehti kokkuvõtte ühiskonna arenemisel kapitalismilt sotsialismile ning kommunismile – „kogu ühiskonna helgele tulevikule”.<sup>107</sup> Ühiskonnaõpetuse tunnis soovitati tuua pidevalt näited ajakirjandusest. „Väga tähtis on noortes kasvatada harjumust kursis olla päevasündmustega, vajadust pidevalt lugeda ajakirjandust.”<sup>108</sup> Ühiskonnaõpetuse õpetaja ülesanne ei olnud mitte anda edasi uusi teadmisi, vaid muuta need õpilaste

kindlateks isiklikeks veendumusteks.<sup>109</sup> „Koolis õpetatavatest ainetest on see kahtlemata kõige vastutusrikkam.”<sup>110</sup> Seepärast andsid paljudes koolides, Tallinnas eriti vene koolides, ühiskonnaõpetust koolide direktorid, sest nad olid partei liikmed.<sup>111</sup>

1975/1976. õppeaastal hakati üldhariduskoolide kaheksandates klassides õpetama kohustusliku aina Nõukogude riigi ja õiguse aluseid, mis pidi aitama kaasa õpilaste kodaniku- ja vastutustunde kasvatamisele, kõlbeliste veendumuste kujundamisele ja õigusnormide sotsiaalse vajalikkuse mõistmisele.<sup>112</sup>

## Ideoloogilise ajupesu tulemusi

Vaatamata nõukogude võimu ponnistustele ei suudetud eestlasi ideoloogiliselt ümber kasvatada. Kalju Lutsu sõnul kadus hirmuõhkkond hariduses Arnold Greeni ministriks olemise ajal (1958–1960). Palju olenes liiduvabariigi kohalikust haridusministrist ning tema oskusest Moskvast kohalikke olusid esitada. „Green seda oskas, jäädes samal ajal ise vägagi eestimeelseks”<sup>113</sup>, eriti arvestades oma ajastu ja ülejäänud ametnikkonna konteksti.

Õpetajate töö sisuliseks ja ideoloogiliseks kontrollimiseks kasutati koolides n.-ö. sisekontrolli, mis tähendas, et lisaks koolide inspektoritele ning parteikontrollidele külastasid tunde ka direktorid ja õppealajuhatajad. Ideoloogilise aspekti kontroll jäi aga enamasti ainult paberile.<sup>114</sup> Samas sunniti nõukogude ühiskonnas kõigile ülemustele peale järelevaataja roll. S. t. kui treial ütles midagi riigivastast, sai karistada ka meister; kui meister

<sup>103</sup> Internatsionalistliku kasvatustöö olukorrast vabariigi keskkoolide IX klasside kirjandus-, ajaloo- ja geograafiatundides, l. 67.

<sup>104</sup> Sealamas.

<sup>105</sup> Sealamas.

<sup>106</sup> T. Karjahärm, V. Sirk. Kohanemine ja vastupanu, lk. 82.

<sup>107</sup> L. Leevald. Ühiskonnaõpetuse koht kooli õppeainete süsteemis, lk. 91–93.

<sup>108</sup> Sealsamas.

<sup>109</sup> Sealsamas.

<sup>110</sup> Sealsamas.

<sup>111</sup> Intervjuu Vilma Kahkiga, 17.05.2010.

<sup>112</sup> V. Nagel. Hariduspoliitika ja üldhariduskorraldus Eestis aastatel 1940–1991, lk. 88.

<sup>113</sup> Intervjuu Kalju Lutsuga, 28.06.2011.

<sup>114</sup> Sealsamas.

käitus ebanõukogulikult, sai karistada ka töökoja juhataja jne. Nii pidi Lauri Vahtre sõnul ka koolidirektor, kui ta ei tahtnud ise karistada saada, karistama riigivastase teoga hakkama saanud õpilast kohe ja kõige karmimalt.<sup>115</sup> Või mätsima asja kinni. Sestap ei saa autor siinkohal päriselt nõustuda Lauri Vahtrega, mis puudutab kohest ja kõige karmimat karistamist, ega Richard Pipesiga, kes väidab, et Nõukogude Liit tootis inimesi, kes hoolitsesid vaid enda eest, sest kellegi teisega ei saanud arvestada.<sup>116</sup> Tõsi, süsteem tingis nii mõnigi kord enese päästmise kaasinimeste arvel, kuid päris üks-ühele ei saa seda ka võtta. Rääkides omaaegsete õpetajatega, on igapähele neist mõni lugu selle kohta, kuidas kellegi peale kaevati ja asi kooli juhtkonna poolt maha vaikiti. Suur osa oli siin ka õpilastel. Inglise keele õpetaja Kristi Tarand meenutab, et ta ei oleks kindlasti kõikidest kontrollidest puhtalt läbi tulnud, kui õpilased poleks kaasa mänginud. Ühe humoorika näitena meenutab Tarand siinkohal 1985. aastat, mil tema tundides tähistati Martin Lutheri sünnipäeva. Tundi tuli esinema üks vanema klassi tüdruk, kes oli koostanud vastavasisulise referaadi, mida tuli kontrolli mõttes kuulama ka kooli partorg, mõistmata ise seejuures inglise keelt. Hiljem sai Tarand teada poisilt, kelle kõrvale partorg istus, et viimane oli ettekande ajal küsinud, kas on juba öeldud, et usk on oopium rahvale. Poiss vastas, et muidugi, sellega ettekanne algaski, ja partorg oli rahul. Samuti ei rääkinud õpilased kunagi välja, et õpetaja Tarand jutustas tunnis näiteks muistsest vabadusvõitlusest, kasutas sõnavara laiendamiseks ja võrdlevaks analüüsiks Lembitu ja Kaupo kuju jne.<sup>117</sup> Oma nahka siin ju õpilased ei päästnud. Pigem võib öelda, et nõukogude tingimused löid eeldused nii kaaskodanike peale kaebamiseks kui ka inimeste omavaheliseks kokkuhoidmiseks. Kumma tee keegi valis, sõltus juba kodusest kasvatuses.

Vilma Kahk peab ideoloogilise kasvatuses mõju nullilähedaseks.

„Me oleme arutanud omaaegsete õpetajatega, et see ideoloogiline surve, mida avaldati, tugevnes tõesti 1980-ndatel aastatel, kus meid hakati ikka tihedamini loengutele kutsuma ja neid käidi pidamas ka koolis. Tulemust sellel aga küll ei olnud. Kui kodu oli eestimeelne, siis ei oleks õpilast muutnud ka väga riigitruu õpetaja. Võib-olla venekeelsele kontingendile see [ideoloogiline mõjutamine] mõjus, aga neile ka kindlasti mitte kõigile.”<sup>118</sup> Tallinna linnaarhiivis on säilinud kommunistliku kasvatusesöö öiend Tallinna 21. Keskkooli kohta, milles ollakse rahul, et koolis on ideelis-politilise kasvatusesöö pearõhk püütud viia ainetundidesse. „Sel eesmärgil on tänava nõutud aineõpetajatelt eriplaanid, kus nad märgivad ära põhiteemad, mille kaudu nad saavad õpilastes kasvatada nõukogude patriotismi ja proletarset internatsionalismi.”<sup>119</sup> Plaanidesse see kasvatus jäigi.

Ka Sirje ja Taavet Kuurberg leiavad, et ideoloogiline surve ei suutnud kellegi meelust muuta, see oli ikka selline, millisena ta kodust kaasa anti. Liiasi taandus ideoloogiline kasvatus koolis peamiselt selle näitamisele paberil. Mida tuligi tegelikkuses läbi viia, näiteks nõukogulike tähtpäevade tähistamist – selle kohta teadsid kõik, et tegemist on vaid vormitaitmisega. Ja kes tegigi neid asju kaasa südamega, siis ei olnud see tingitud koolis teostatavast kasvatuses. Ainuke, mida ideoloogilise survega suudeti saavutada, oli see, et kõigest lihtsalt ei räägitud. Alguses ei juletud ja pärast nooremate põlvkondade seas mõningaid Eesti ajaloo- ja kultuurisündmusi lihtsalt enam ei teatudki, kuid ka see oleneb taas perekonnast.<sup>120</sup> Ka Allan Liim peab ideoloogilise kasvatuses ainsaks mõjuks paralleelteadvuse teket, s. t., et õpetajad ja õpilased teadsid, millal peab vaikima, ja kui rääkida, siis mida öelda. „Et

<sup>115</sup> L. Vahtre. Absurdi impeerium, lk. 167.

<sup>116</sup> R. Pipes. Kommunism. Lühiajalugu, lk. 85.

<sup>117</sup> Intervjuu Kristi Tarandiga, 17.05.2011.

<sup>118</sup> Intervjuu Vilma Kahkiga, 17.05.2010.

<sup>119</sup> TLA, f. R-11, n. 1, s. 176a, l. 5, N. V. Gogoli nimeline Tallinna 21. Keskkool, öiend kommunistlikust kasvatusesööst koolis, 20.10.1972.

<sup>120</sup> Intervjuu Sirje ja Taavet Kuurbergiga, 22.07.2010.

kogu see kasvatustöö jäi formaalseks, seda kinnitab paljude A. H. Tammsaare nim. Tartu 1. Keskkooli kasvandike aktiivne osalemine taasiseseisvunud Eesti poliitilises elus.”<sup>121</sup> Sama nendib ka ajaloolane Jelena Zubkova, et nii nagu sovetiseerimise karm stalinlik variant, nii oli hukule määratud ka selle liberaalne variant. Eesti ja teiste Baltimaade nõukogulikaks muutmise teel puudus tulevik, Moskva jaoks jäid need kolm riiki probleemseks piirkonnaks kuni NSV Liidu lagunemiseni.<sup>122</sup>

## Kooliuuendus

Eesti hariduspoliitikat uurinud Veronika Nageli sõnul algas kooliuuendus Eestis 1987. aastal toimunud õpetajate kongressiga, kus õpetajaskonna hääl kõlas nii nõudvalt ja tungivalt, et praktiliselt vabaneti juba siis Moskva survest ja juhtimisest.<sup>123</sup>

Eesti NSV Ülemnõukogu Presiidiumi 19. mai 1988. aasta seadlusega likvideeriti Eesti NSV Haridusministeerium, Kõrg- ja Keskerihariduse ministeerium ja riiklik kutsehariduskomitee ning moodustati liidulis-vabariiklik Eesti NSV Hariduskomitee.<sup>124</sup> 21. detsembril 1989 likvideeriti Eesti NSV Ülemnõukogu Presiidiumi seadlusega „Eesti NSV riigivalitsemise keskorganite süsteemi ümberkorraldamise kohta” hariduskomitee ja moodustati haridusministeerium.<sup>125</sup>

1988/1989. õppeaastast taastati koolitee pikkus eestikeelsetes üldhariduslikes keskkoolides 12-klassiliseks, nagu see oli olnud enne sõda. Vene keelega üldhariduskoolides jäi keskkool 11-klassiliseks. Kõik vabariigi kaheksaklassilised koolid nimetati ümber üheksaklassilisteks.<sup>126</sup>

1989/1990. õppeaastal mindi üle uuele õppeplaanile. Õppekoormust vähendati peamiselt tundide arvu ja faktirohkuse arvelt, algklassides taastati kodulooõpetus, laiendati võõrkeelte õppimist, vene keele õpetamisega alustati kolmandas klassis, vähendati reaalinete osakaalu põhihariduses, sõjaline õpetus asendati riigikaitse, tervise- või perekonnaõpetusega, õpilaste soovi korral hakati 1990. aastal andma usu(ndi)õpetust.<sup>127</sup>

Hariduse täielik vabanemine punaideo- loogiast toimus aga järk-järgult, sest uusi õpikuid veel ei olnud. 1990. aasta jaanuaris kirjutasid 44 geograafiaõpetajat avaliku kirja, milles nenditi vanade õpikute sobimatust, sest need olid täis idealistlikke lauseid, nagu „Eesti NSV piirneb tööstuslikult arenenud vabariikide ja oblastitega. Kuna naabrid on aga energiaressursside poolest vaesed, anname elektrienergiat ka neile” jms.<sup>128</sup>

Uute õpikute puuduses vaevlesid esialgu aga kõik õppeained. Siinkohal meenub autorile, kuidas 1991/1992. õppeaastal III klassis õppides jõuti 1987. aastal avaldatud emakeele lugemikus peatükini „Suur Lenin, ta oli üllas”, mis koosnes kolmest lugemispalast: Zoja Voskressenskaja „Lõngakera süda”, Liidia Koni „Härrapojuke” ning Mihhail Zoštšenko „Kuidas Lenin õppis”.<sup>129</sup> Esimeses kahes midagi otseselt nõukogude-ideoloogilist ei olnud, tegemist oli töökust propageerivate jutukestega. Järjega aga viimaseni jõudnud, jättis õpetaja selle vahele. Sellist vahelejätmist ei olnud kunagi varem juhtunud, mistõttu äratas see erilist huvi ning arvatavasti ei olnud ma ainuke, kes pala kodus suurenenud huviga läbi luges, sest vahetundide ajal ilmus mängudesse nüüd ühtäkki ülitark Lenin.

<sup>121</sup> Allan Liimi kiri Eli Pilvele, 27.07.2010.

<sup>122</sup> J. Zubkova. Baltimaad ja Kreml 1940–1953. Tallinn, 2009, lk. 245, 251.

<sup>123</sup> V. Nagel. Hariduspoliitika ja üldhariduskorraldus Eestis aastatel 1940–1991, lk. 153.

<sup>124</sup> Eesti NSV Ülemnõukogu ja Valitsuse Teataja (edaspidi ENSV Teataja) 1988, nr. 24, art. 285, Eesti NSV Ülemnõukogu Presiidiumi seadlus Eesti NSV Riikliku Hariduskomitee moodustamise kohta.

<sup>125</sup> ENSV Teataja 1989, nr. 40, art. 625, Eesti NSV Ülemnõukogu Presiidiumi seadlus Eesti NSV riigivalitsemise keskorganite süsteemi ümberkujundamise kohta.

<sup>126</sup> V. Nagel. Hariduspoliitika ja üldhariduskorraldus Eestis aastatel 1940–1991, lk. 139.

<sup>127</sup> Sealsamas, lk. 151.

<sup>128</sup> Sealsamas.

<sup>129</sup> E. Hiie, M. Mürsepp. Emakeele lugemik III klassile. Tallinn 1987, lk. 109–118.



Üllas Lenin – Hiie, E. Mürsepp, M. Emakeele lugemik III klassile, II osa, Tallinn, Valgus, 1987, lk. 109. Illustraator S. Škop.

## Kokkuvõte

1953. aastal alanud murdega oli kommunistliku kasvatuse läbiviimisel jätkuvalt suurem roll humanitaarainetel – ajalool, emakeelel ja kirjandusel, aga ka geograafial, vene keelest ja ühiskonnaõpetusest rääkimata. Koolihariduse peamine ülesanne oli kasvatada õpilastes internatsionalismi, nõukogude patriotismi, ateismi ning tööarmastust ning eelkõige kajastasid seda õpikud. Et enim tähelepanu pöörati internatsionalismile ja ateismile, tõusis ideoloogilise kasvatuse seisukohalt ka loodusteaduste, eriti füüsika, tähtsus. Ühtlasi hakati propageerima internaatkoolide rajamist, et vältida ideoloogiliselt sobimatu koduse kasvatuse mõju. Tuginedes aga kaasaegsete mälestustele, olid kõik ideoloogilise peapesu ponnistused tagajärjetud, sest kui kodu oli eestimeelne, ei suutnud ka väga riigitruu õpetaja õpilast ümber kasvatada. Ideoloogilise kasvatuse

mõju seisnes vaid selles, et õpiti ridade vahelt lugema ning hoolega valima, kellele ja mida ütelda, südamehäält muuta see ei suutnud.



## Eli Pilve

(1982)

Lõpetanud 2007. aastal Tallinna Ülikooli ajaloo erialal, 2012. aastast jätkab õpinguid eksternina doktorioppes Tartu Ülikoolis. Oli aastatel 2006–2010 Inimsusevastaste Kuritegude Uurimise Eesti Sihtasutuse assistent, 2010. aastast Eesti Mälu Instituudi teadur. Peamised uurimisteemad: 1919. aasta maaseadus. Eesti kodanike opteerimine pärast Tartu rahulepingut, ideoloogiline kasvatus Eesti NSV koolitundides, laste karistamine Eesti NSV-s vanemate sotsiaalse päritolu tõttu.

# Välismaalastest sõjavangid Kreenholmi puuvillaladudes. 1945. aasta

Mihhail Hodjakov

NSV Liidu aladel Teise maailmasõja järel tegutsenud NKVD-MVD laagrite välismaalastest sõjavangide traagilist saatust hakati aktiivselt uurima alles 1990-ndatel aastatel. Eesti uurijad on samuti sellele teemale tähelepanu pööranud.<sup>1</sup> Samas aga näib, et seni pole täiel määral kajastatud temaatikat, mis on seotud sõjavangide kinnipidamisega NKVD laagrites Eesti aladel, sealhulgas nn. punastes aitades ehk Kreenholmi Manufaktuuri kuulsates puuvillaladudes. Isegi mälestustahvel, mis hiljuti kinnitati ühe endise laohoone fassaadile, vaikib maha selle tõsiasja, et 1945. aastal tegutses seal Saksa sõjavangide laager, kuigi Narva koduloolastele on see fakt teada.<sup>2</sup> Ajaloolastele nüüdseks kättesaadavad arhiivimaterjalid võimaldavad üksikasjalikult käsitleda mitmeid küsimusi, mis peegeldavad peamiselt sakslastest ja austerlastest sõjavangide keerulisi elu- ja olmetingimusi 1945. aastal, mil nad viibisid NKVD laagris Narva jõe kaldal.

Laagri nr. 206 loomist Narvasse alustati NSV Liidu siseasjade rahvakomissari 15. märtsi 1945. a. käskkirja nr. 00228 alusel.<sup>3</sup> Samaaegselt kehtestati ka laagri limiit, s. o.

8000–10 000 sõjavangi. Varsti pärast seda algas 31. mai 1945. a. käskkirja nr. 00601 kohaselt kahe laagrijaoskonna rajamine. Narvasse kavandati moodustada veel kolmaski laagrijaoskond limiidiga 1000 inimest, mida tõestab 12. juuli 1945. a. käskkiri nr. 00825. Kuid selle rajamise protsess venis ning 12. oktoobri 1945. a. käskkirjaga nr. 001193 oli nimetatud jaoskond likvideeritud enne tegutsemise alustamist.<sup>4</sup>

Laager nr. 206 eksisteeris Narvas seitse kuud. Selle likvideerimise tingis 12. detsembri 1945. a. käskkiri nr. 001193. Faktiliselt aga toimus laagri sulgemine mõnevõrra varem. Laagrijaoskond nr. 1 lõpetas eksisteerimise vastavalt 25. augusti 1945. a. käskkirjale nr. 00990 ning selle erikontingent anti üle laagri nr. 392 NSV Liidu siseasjade rahvakomissariaadi maanteede peavalitsuse objekti nr. 17 ehitamiseks. Kuid ka see laager, mis rajati 27. juuli 1945. a. käskkirja nr. 00894 kohaselt Tallinna–Leningradi maantee ehituseks, funktsioneeris vaid viis kuud. See suleti 31. detsembri 1945. a. käskkirjaga nr. 001557.<sup>5</sup>

Laagri nr. 206 laagrijaoskond nr. 2 likvideeriti 12. oktoobri 1945. a. käskkirjaga nr. 001193 ning selles kinni peetud sõjavangid liideti laagri nr. 393 (Nevski) koosseisu. Kuigi suurem osa selle laagri sõjavangidest töötas Leningradi ja Leningradi oblasti objektidel, asusid mõned laagrijaoskonnad Eesti aladel ehk Tallinnas, Rakveres, Tapal, Maarjus. Ivangorodis, Narva raudteejaamast 1,5 km kaugusel Lno prjadilnaja tänaval asunud laagrijaoskonna nr. 5 sõjavangid olid hõivatud Kreenholmi Manufaktuuri taastamisel ning teetöödel.<sup>6</sup> Üldiselt on välismaalastest sõjavangide tööjõu kasutamist Eesti aladel põhjalikult käsitlenud Peeter Kaasik oma sisukas publikatsioonis.<sup>7</sup>

<sup>1</sup> Vt. E. Kaup. Sõjavangilaagrid Eestis 1944–1949. – Kleio 1995, nr 2, lk. 32–41; P. Kaasik. Prisoner-of-War Camps in Estonia in 1944–1950. – Estonia Since 1944. Reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity. Compiled by T. Hiio et al.; edited by T. Hiio, M. Maripuu and I. Paavle. Inimsusevastaste Kuritegude Uurimise Eesti Sihtasutus. Tallinn, 2009, lk. 45–80.

<sup>2</sup> Narvskaja gazeta, 23.04.2008 – <http://www.gazeta.ee/?p=549>

<sup>3</sup> Venemaa Riiklik Sõjaarhiiv (Rossijskij gosudarstvennyj vojennyj arxiv – RGVA), f. 1 n, n. 15 a, s. 231, l. 139.

<sup>4</sup> RGVA, f. 1 n, n. 15 a, s. 231, l. 176.

<sup>5</sup> RGVA, f. 1 n, n. 15 a, s. 231, l. 168.

<sup>6</sup> RGVA, f. 1 n, n. 15 a, s. 299, l. 5–78.

<sup>7</sup> P. Kaasik. Prisoner-of-War Camps in Estonia in 1944–1950, lk. 45–80.



Kreenholmi „punased aidad”. 2012. a. Autori fotod



Märgime siinkohal ka seda, et juba 1945. aasta sügisel hoiti „punastes aitudes” sõjavange, kes kuulusid laagri nr. 392 laagrijaoskonna nr. 4 nimekirja, kusjuures selle laagri valitsus asus Tallinnas. Laagrivalitsuse juhiks määrati alates 10. augustist 1945. a. major Jevgeni Dobrovolski, kes enne seda teenis Valgas laagri nr. 287 tootmisülemena.<sup>8</sup> Kuid juba 2. novembril 1945. a. loovutas Dobrovolski laagri nr. 392 ülema ametikoha kaardiväe kaptenile Gussevile.<sup>9</sup> Hiljem asus Dobrovolski juhtima Eesti NSV SM-i sõjavangide ja interneeritute osakonda.

20. septembri 1945. a. akti kohaselt teostas erikomisjon NSV Liidu siseasjade rahva-

komissariaadi käskkirja alusel laagri nr. 206 laagrijaoskonna nr. 1 üleandmise laagri nr. 392 valitsuse alluvusse. Üleandmisele kuulusid laagritsoon, barakid, töökojad koos tööriistade ja seadmetega (kingsepa-, õmblus-, lukksepa- ja tiseritöökoda) ning „laagrijaoskonna kogu isikkoosseis ja laagrijaoskonnas asuvad sõjavangid”. Laager nr. 392 võttis oma bilanssi kaks sektsioonideks jagatud kivist eluhoonet, pesumaja, ühe käsipumbaga puidust pumbamaja, tööriistalao, kindluses asuva poolelioleva toidumoonalao ning raamatukogu, kus leidis 30 eksemplari „poliitilist kirjandust”.<sup>10</sup> Laagrijaoskonna nr. 4 ülemaks määrati kapten Pjotr Kotov, kes enne seda

<sup>8</sup> ERAF, f. 15 SM, n. 1, s. 5, l. 1.

<sup>9</sup> ERAF, f. 15 SM, n. 1, s. 1, l. 32.

teenis sõjavangilaagris nr. 206 ning tundis selle siseelu. Kuid juba kolm kuud pärast ametisse määramist ehk detsembri alguses asendas teda sellel ametikohal vanemleitnant Grigori Slessarev, kes mõnda aega tegutses laagrijaoskonna tootmisülemena.<sup>11</sup>

Laagrijaoskonna sõjavangid olid tol hetkel NKVD juhiste kohaselt jagatud mitmeks gruppiks, et tagada vangide tõhusam kasutamine tööjõuna. Esimesse gruppi („praktiliselt terved”, kõlblikud kasutamiseks rasketel füüsilistel töödel) ning teise gruppi („osaliselt kõlblikud kasutamiseks füüsilistel töödel”) arvati 1904 inimest, kolmandasse gruppi („kõlblikud kasutamiseks vaid kergematel füüsilistel töödel”) määrati 216 vangi. Lisaks sellele viibisid 53 sõjavangi laatsaretis. „Düstroofikute” kategooriasse arvati 24 inimest ning „paranejate komandosse” (vene keeles *ozdorovitelnaja komanda – OK*) kuulus 57 vangi. Sõjavangide üldarv laagrijaoskonnas oli selleks hetkeks 2254 inimest. 20. septembri 1945. a. akti kohaselt „olid kogu kontingendil olemas riietus, katelokid, kruusid ja lusikad”. Tõsi, samas selgus, et laagrijaoskonna ladudes puudus „2254 inimesele üheks kuuks” vajalik toidumoon kogus ning üleantava laagrijaoskonna laoruumid polnud vastavalt kohandatud. Kuna üks köögiplokkidest oli remondis, jäeti laagrijaoskonna kasutusse inventarinimestikku kantud „kaks saksa välikööki”.<sup>12</sup>

Kõik laagri ruumid, „välja arvatud teenistushooned”, olid talveks halvasti ette valmistatud: küttepuid oli varutud 25–30 kuupmeetrit, ehitusmaterjal puudus. 1. oktoobriks 1945. a. suurenes laagri nr. 392 laagrijaoskonna nr. 4 sõjavangide arv, küündides 3252-ni.<sup>13</sup>

Dokumentidest ilmneb, et sõjavangide üle arvepidamine oli „punastes aitades” korraldatud ebarahuldavalt. Nii näiteks saabus 24. juunil 1945. a. laagrisse nr. 206 viimane rongiešelon sõjavangidega, kuid laagri nr. 392

juhtkonna andmetel polnud veel 9. oktoobriks 1945 80 % sõjavangidel isiklikke toimikuid, mistõttu neid pidi vormistama juba uus laagrijuhtkond. Üheaegselt sellega saadeti ENSV siseasjade rahvakomissariaadi sõjavangide ja interneeritute osakonna ülemale major Lvovile raport palvega saata laagrisse nr. 206 korraldus „esitada kohe üleantud sõjavangide kontingendi kohta koostatud arvestustoimikud”.<sup>14</sup>

Arvestustoimikute vormistamisega seotud olukord püsis keerulisena ka sel hetkel, mil „punastesse aitadesse” paigutati laagri nr. 392 laagrijaoskond nr. 4. Laagriülesma 4. detsembri 1945. a. käskkirjas märgiti, et kõik juhtkonna korraldused ja ettekirjutused „täidetakse suure hilinemisega”. Sealjuures rõhutati, et laagrijaoskonnas nr. 4 „on sõjavangide kartoteek vormistamata, arvestustoimikuid surnute kohta vormistatakse lohakalt ja valesti. Üldiselt on arvepidamine jäetud unarule ning olukord paraneb väga aeglaselt.” Need, kes pidid tegelema sõjavangide üle arvepidamisega, tegid seda ülepeakaela, eirates „vastutuskohustust”. Laagrijaoskonna ülem vanemleitnant Slessarev aga ei kontrollinud nende tegevust piisavalt. Seetõttu kohustati teda „korraldama sõjavangide kohta aruannete esitamine” ning 15. detsembriks 1945. esitada kartoteek „kogu sõjavangide kontingendi kohta”.<sup>15</sup>

Tsooni, kus asusid „punased aidad”, kirjeldas laagri nr. 392 valitsuse ülem kapten Kotov. 22. septembri 1945. aktis märkis ta: „4. laagrijaoskond asub Narva linnas Narva jõe vasak kaldal. Tsooni piirab kahekordne okastraataed kõrgusega kolm meetrit, on olemas välimine ja sisemine üherealine keeluriba kõrgusega üks meeter. Laagritsoon on kujult ristkülik ümbermõõduga 900 meetrit. On olemas kuus valve torni ja pääslaputka idapoolses osas. Tsooni territooriumil on kaks tellishoonet ning viiest barakist koosnev laatsaret.”<sup>16</sup>

<sup>10</sup> RGVA, f.491 n, n. 1, s. 14, l. 2–3

<sup>11</sup> ERAF, f. 15 SM, n. 1, s. 1, l. 5; s. 3, l. 113.

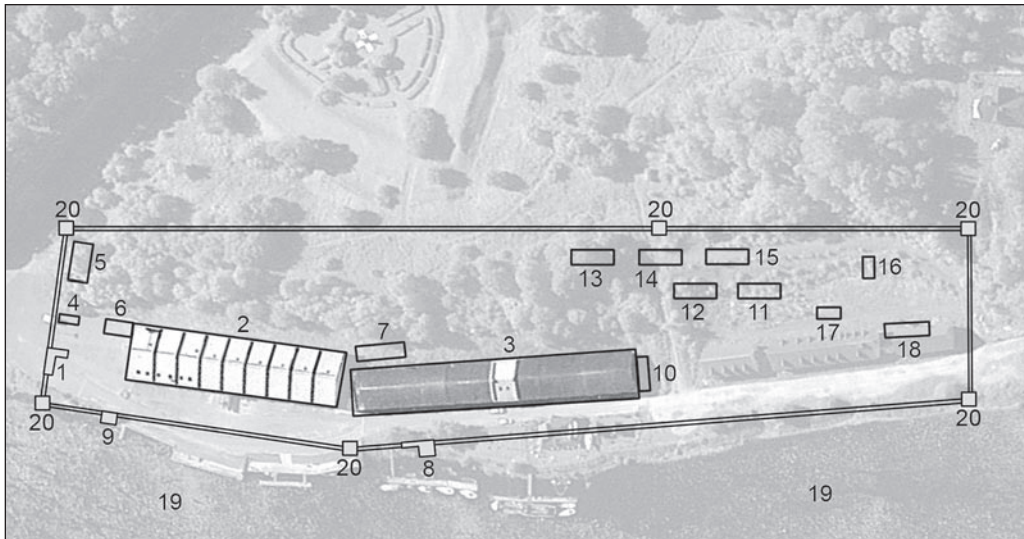
<sup>12</sup> RGVA, f.491 n, n. 1, s. 14, l. 3–4.

<sup>13</sup> RGVA, f.491 n, n. 1, s. 14, l. 10p.

<sup>14</sup> RGVA, f.491 n, n. 1, s. 14, l. 12.

<sup>15</sup> ERAF, f. 15 SM, n. 1, s. 1, l. 39p.

<sup>16</sup> RGVA, f.491 n, n. 12, s. 7, l. 2.



Laagri nr. 206 ja laagri nr. 392 laagrijaoskonna nr. 4 asendiskeem.<sup>17</sup>

1. pääsla	5. väljakäik	9. pump	13. laatsaret	17. surnukuur
2. korpus	6. katusealune	10. väljakäik	14. laatsaret	18. väljakäik
3. korpus	7. väljakäik	11. ambulatoorium	15. laatsaret	19. vesi – Narva jõgi
4. prügikast	8. pump	12. laatsaret	16. väljakäik	20. vahitornid

5. oktoobril 1945. a. kinnitas ENSV siseasjade rahvakomissari asetäitja alampolkovnik Ivanov laagrijaoskonna nr. 4 koosseisuliste ametikohtade nimekirja, mille kohaselt pidi selle jaoskonna funktsioneerimise Narvas tagama 47 inimest. Laagrijaoskonna juhtkonda kuulusid laagriülem, tootmisülem, varustusülem, asjaajaja (masinakirjutaja) ning poliitinstruktor. Arvukaimaks laagrijaoskonna töötajate kategooriaks oli valve- ja režiimirühm, kuhu kuulus 15 inimest. Lisaks sellele eksisteerisid veel kolmeliikmeline operatiivrühm, kaheliikmeline arvepidamise rühm, kolmeliikmeline tootmisrühm, kaheliikmeline finantsrühm, kolmeliikmeline sanitaarosakond ning kaheksaliikmeline varustusrühm. Laagrijaoskonnas toimis ka 50-kohaline laatsaret, mille koosseisuliste töötajate hulka kuulusid laatsareti ülem (arst), velsker, kaks medõde, pesunaine ja desinfektor.<sup>18</sup>

Materjalid, mis kajastavad laagri nr. 392 valitsuse likvideerimisprotsessi (ajavahemikul 2. detsembrist 1945 kuni 19. jaanuarini 1946),

annavad selge ettekujutuse sõjavangide kinnipidamise tingimustest. 2. detsembril 1945 allkirjastatud laagrijaoskonna nr. 4 üleandmise-vastuvõtmise aktis oli kirjas:

„Meie, allakirjutanud NKVD laagri nr. 392 laagrijaoskonna nr. 4 ülem vanemleitnant Slessarev G. J. ning vastmääratud NKVD laagri nr. 392 laagrijaoskonna nr. 4 ülem major Ždanov I. P.

Teostasime NKVD sõjavangilaagri nr. 392 valitsuse ülema 29/XI.45 käskkirja alusel laagrijaoskonna nr. 4 vastuvõtmise ja üleandmise:

1. Laager asub Narva jõe vasakkaldal, Kreenholmi Manufaktuuri endistes vabrikuaitudes. Laagrijaoskonna tsoon on piiratud kahekordse okastraadiga, kõrgus on 3 m. Lisaks sellele on olemas väline ja sisemine keeluriba kõrgusega 1 m. Kuus vahitorni. Piki okastraati on seatud elektrivalgustus ning paigaldatud 16 laternat, kuid tsooni ei valgustata nõuetekohase elektrivoolu puudumise tõttu.

<sup>17</sup> RGVA, f.491 n, n. 12, s. 7, l. 3. – Autor tänab J. Kursi abi eest selle skeemi graafilisel vormistamisel.

<sup>18</sup> ERAF, f. 15 SM, n. 1, s. 2, l. 21–23.



2. Laagrijaoskonna tsoonis on kaks kivist hoonet. 1. hoones on 9 sektsiooni – 400 ruutmeetrit. 1. ja 6. sektsioon on kasutusel köögiplokkidena. 2. sektsiooni kasutatakse saunana. Sektsioonides 3, 4, 5, 7, 8 ja 9 asuvad sõjavangide ühiselamud, need on täielikult kohandatud ning talveks ette valmistatud. 2. hoones on 12 sektsiooni, igaühe pindalaks 300 ruutmeetrit. Esimene sektsioon on kasutusel sepa- ja lukksepatöökojana. Ühes sektsioonis on õmblus- ja kingsepatöökojad ning veel üht sektsiooni kasutatakse tiseritöökojana. Viis sektsiooni on täielikult kohandatud kasutamiseks sõjavangide ühiselamutena ning kolm sektsiooni on kohandamata. Seega on sõjavangide ühiselamuteks täielikult kohandatud ning talveks ette valmistatud 7800 ruutmeetrit, mis moodustab 3500 sõjavangi osas 2 kuupmeetrit iga sõjavangi kohta ning 1000 sõjavangi osas pole ühiselamud kohandatud.”<sup>19</sup>

Laagrijaoskonnas oli olemas pääslaputka, veepumbamaja, köögiplokkide heaks toimunud töötlemistsehh, mis oli „kohandatud 80% ulatuses”, käimlad, kus „igaühes 50 auku”. Oli olemas 120-kohaline laatsaret, ambulatoorium, apteek ja vastuvõturuum. Laatsaret koosnes viiest soojustatud barakist. Kaks köögiplokki suutsid teenindada 4500 sõjavangi. Oli olemas ka saun ja pesuköök, kaks desokambrit, kusjuures mõlema läbilaskevõime oli „40 komplekti tunnis”. Üks desokambritest vajab siiski remonti.”<sup>20</sup>

Väljaspool tsooni asuvas kindluse bastionis oli toiduladu koos välise juurdeehitusega, mis tagas 15-päevase toiduvaru. Rajatud oli ka juurviljahoidla mahutavusega 450 tonni, kus muu hulgas sai hoida ka 30 tonni kapsast. Laagrijaoskonna üleandmis-vastuvõtuakti koostamise hetkeks oli laos liha- ja rasvavaru kolmeks päevaks ning teiste toiduainete varu viieks päevaks. Toitu valmistati sõjavangidele kahes köögiplokkis, mis tunnistati olevat täiesti kõlblikud oma funktsioonide täitmiseks.

Laagrijaoskonna käsutuses oli üle 55 tonni heina. Varutud küet aga jätkus vaid kaheks päevaks. Tõsi, lisaks sellele oli ehitustrust nr. 2 varunud veel 2000 kuupmeetrit puid, mis aga asusid Narva jõe paremkaldal laagrijaoskonnast 8 kilomeetri kaugusel.

1945. aasta lõpus läbi viidud laagrijaoskonna sanitaarseisundi kontroll tuvastas, et 300 sõjavangi „olid ära täitanud” ning erikontingendi ruumide seisund tunnistati ebarahuldavaks, nendes avastati „suurel hulgal lutikaid”. Territoorium aga oli seejuures „puhtas seisukorras”: solgiauke puhastati iga-päevaselt, käimlate seisukorda iseloomustati samuti „puhtana” – nendes puistati kloorlupja.

Sõjavangide töäjõu kasutamise korraldamist laagrijaoskonnas tuleb pidada ebarahuldavaks, sest 1945. a. novembri jooksul ei käinud majandusorganite töökäskude kohaselt tööl 60–70 % sõjavangidest. Töäjõu seisaku põhjustas „konvoi puudumine”. Kuid isegi neid, kes käisid tööl, ei suutnud majandusorgan täiel määral kasutada, sest puudusid materjalid ning juhtimine oli nõrgalt korraldatud. Sellest tulenevalt oli ehitustrustis nr. 2 ainuüksi viie päeva jooksul 1945. aasta novembri lõpus tööseisakuid fikseeritud 600 inimpäeva ulatuses ning saatevalve puudumise tõttu 1700 inimpäeva ulatuses.”<sup>21</sup>

1945. aasta detsembri alguseks oli laagrijaoskonna riidevarustuse saajate nimekirjas 3311 sõjavangi. Nendest olid talveplaani kohaselt rietatud 1300 sõjavangi, kinnastega varustatud 1200, viltidega 200, kõrvikute ja kiivritega 3300 sõjavangi. Kuid samas ilmnes, et 100 vangi olid „täielikult ilma jalatsiteta”.

Sel hetkel oli 4. laagrijaoskonna 3311 sõjavangist majandusorganite korraldatud töödel rakendatud 1977 inimest, laagrijaoskonna tsoonis viibis 932 sõjavangi ning 402 inimest olid märgitud olevana „lähetus”.<sup>22</sup> Sõjavangide terviseseisund jättis siinkohal aga paremat soovida. 1945. aasta detsembris kuulus esimesse töövõimekuse gruppi 144,

<sup>19</sup> RGVA, f.491 II, n. 12, s. 8, l. 1.

<sup>20</sup> RGVA, f.491 II, n. 12, s. 8, l. 1p.

<sup>21</sup> RGVA, f.491 II, n. 12, s. 8, l. 2.

<sup>22</sup> RGVA, f.491 II, n. 12, s. 8, l. 2.

teise 2484, kolmandasse 301 ning neljandasse (invaliididest sõjavangid) 20 inimest. „Laatsaretihagete” arv oli 117, „düstroofikutel” 60, „paranejate komandos” 144 ning 62 sõjavangi oli töötegemisest vabastatud. Sõjavangide kinnipidamist ja valvamist teostanud 4. laagrijaoskonna töötajate isikkoosseis koosnes 21 ohvitserist, 4 seersandist, 17 reamehest ja 4 vabapalgalisest.<sup>23</sup>

1945. aasta detsembris toimus laagri nr. 392 valitsuse ja laagrijaoskondade isikkoosseisuga komplekteerimine ning rahatasude maksmine järgmistel alustel: laagrijaoskonna nr. 1 (Rakvere) limiit oli 2000, laagrijaoskonna nr. 2 (Tallinn) 1750, laagrijaoskonna nr. 3 (Maardu) 2700 ning laagrijaoskonna nr. 4 (Narva) 4000 sõjavangi.<sup>24</sup>

Säilinud dokumentidest nähtub, et 4. laagrijaoskonna (nagu õigupoolest ka mitme teise jaoskonna) isikkoosseis ei suutnud tagada sõjavangide nõuetekohast kinnipidamist ja nende tööjõu kasutamist. Selle tõenduseks võib pidada erikomisjoni 18. jaanuaril 1946. a. koostatud akti, mille alusel anti laagri nr. 392 laagrijaoskond nr. 4 üle sõjavangilaagri nr. 393 („Nevski”) koosseisu. Dokumendi kohaselt viibis sel hetkel 4. laagrijaoskonnas 3022 sõjavangi, kellest 2887 olid sakslased ning 135 austerlased.<sup>25</sup> Komisjon märkis, et „äärmiselt kurnatud sõjavangide” protsent on kõrge (70 %), täirohkus oli 80 %-l, sõjavangidel puudus ihuja voodipesu, eluruumid olid räpased, laatsaretis leidis lutikaid ning täitavus oli seal 50 %. Olukorda raskendas see, et sanitaarosakonnal puudusid ravimid. Isegi sõjavangide jagamine töövõimekusgruppideks tol hetkel puudus ning neid kasutati töödel, arvestamata nende füüsilist seisundit. Laagrijaoskonda üle võtnud Nõukogude ohvitserid märkasid häireid sõjavangide toidumoonaga varustamisel. Kontrolli läbiviimise päeval oli

laagrijaoskonnas põhitoiduainete varusid vaid kaheks päevaks. Lisatoitu tööeesrindlastele, „tervenejate komandole” ega ka „düstroofikutele” ei antud.<sup>26</sup>

Ei saa väita, et sõjavangilaagri nr. 392 valitsus poleks olukorra parandamiseks midagi ette võtnud. 1945. a. detsembri alguses tagandati 4. laagrijaoskonna ülema ametikohalt kapten Pjotr Kotov, kes suunati tegelema samas jaoskonnas sööda- ja toiduvarustusega. Tema palk vähenes seejuures täpselt poole võrra, s. o. 1400 rublalt 700 rublani kuus. See oli ilmne ametialandus. Kaadrimuudatused toimusid ka teistes jaoskondades. Laagrijaoskonna nr. 1 (Rakvere) ülem vanemleitnant Mihhail Kostjanov oli sunnitud asuma rooduülema ametikohale, millega kaasnes märgatav teenistusraha vähenemine.<sup>27</sup>

Laagri rasked elutingimused 1945. aastal mõjusid kaasa sõjavangide põgenemiste arvu suurenemisele. Sellise ettevõtmise edu väljavaated suurenesid juhul, kui põgenemine toimus objektilt, kus kasutati sõjavangide tööjõudu ning kus vangide valvamine oli nõrgalt korraldatud. On teada, et ainuüksi 1945. aasta novembri esimesel poolel põgenes tööobjektidelt 9 laagrijaoskonna sõjavangi. Tulemuseks oli see, et laagrijaoskonna ülemale Grigori Slessarevile määrati 17. novembri käskkirjaga viiepäevane koduarest „sõjavangide põgenemiste võimalikuks tegemise ja hoolimatu suhtumise eest jooksikute tagaotsimisse”, millega kaasnes palga kinnipidamine 50 % ulatuses. Sama laagrijaoskonna vanem operatiivvolinik leitnant Juri Vassin sai kolmepäevase koduaresti, millega kaasnes „palga kinnipidamine 50 % ulatuses iga arestipäeva eest”.<sup>28</sup>

Ettekujutust eespool mainitud sõjavangilaagrite mastaapide ja täituvuse kohta aitaavad luua mõned arvud. Tänapäevaks on teada, et laagrist nr. 206 käis ühtekokku läbi 5009 sõjavangi ning laagris nr. 392 oli see arv 9590.<sup>29</sup>

<sup>23</sup> RGVA, f.491 n, n. 12, s. 8, l. 2–2p.

<sup>24</sup> ERAF, f. 15 SM, n. 1, s. 4, l. 3.

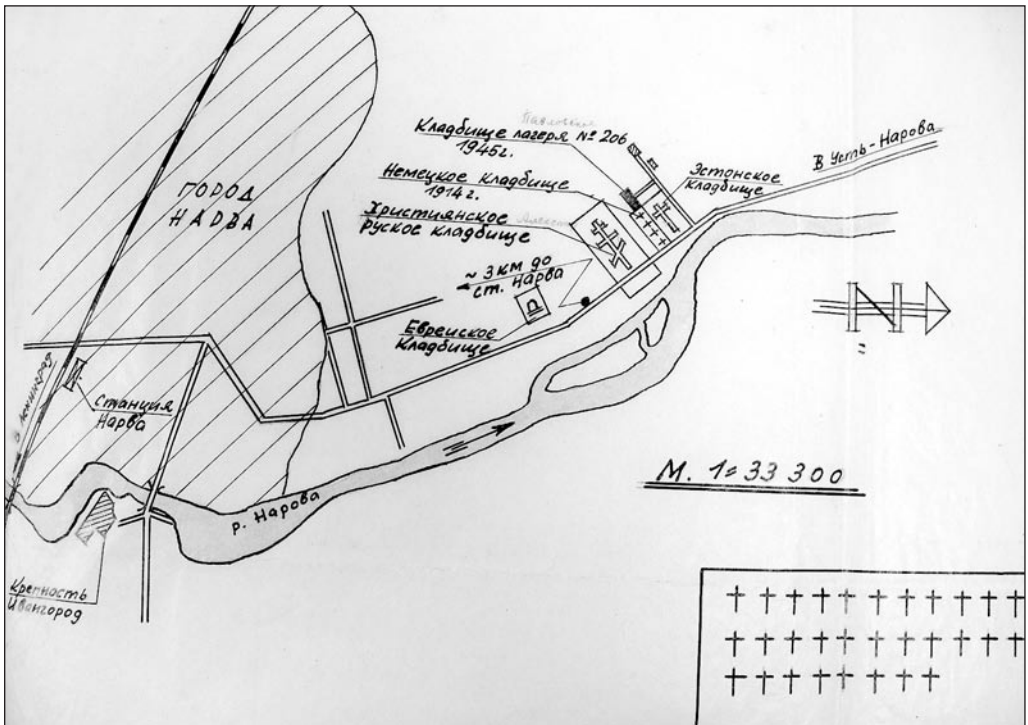
<sup>25</sup> RGVA, f.491 n, n. 12, s. 8, l. 85p.

<sup>26</sup> RGVA, f.491 n, n. 12, s. 8, l. 86–87.

<sup>27</sup> ERAF, f. 15 SM, n. 1, s. 3, l. 113, 123.

<sup>28</sup> ERAF, f. 15 SM, n. 1, s. 1, l. 35p – 36p.

<sup>29</sup> RGVA, f.1 n, n. 15 a, s. 231, l. 181–188.



Saksa sõjavangide laagri nr. 206 kalmistu plaan 1945. aastast. ERAF. f. 17 SM. n. 8. s. 48. l. 142.

Lühikese aja jooksul, mil „punastes aitades” tegutsesid laagri nr. 206 kaks laagrijaoskonda, s. o. märtsist augustini 1945, suutsid sealt põgeneda 20 sõjavangi. Põgenemiste üldarv laagris nr. 392 (neli laagrijaoskonda) küündis 36-ni. Laagris nr. 206 suri haigustesse 41 inimest.<sup>30</sup> Kui palju sõjavange hukkus „punastes aitades” ajal, mil seal asus laagri nr. 392 laagriosakond nr. 4 (august–detsember 1945), on keeruline öelda. 1945.–1946. aastavahetuse paiku toimunud kontrollid fikseerisid laagriosakonna sõjavangide „suure suremuse”, kuid konkreetseid arve seejuures ei nimetatud. Kindlalt on teada, et ühtekokku suri laagri nr. 392 neljas laagrijaoskonnas 204 sõjavangi.<sup>31</sup> Lähtudes laagri sõjavangide üldise suremuse mastaapidest ja jaoskondade täituvusest, võib väita, et 1945. aasta teisel poolel suri „punastes aitades” vähemalt 30 sõjavangi.

Tänaseks on meil teada Eesti aladel tegutsenud NKVD–MVD laagrites surnud sõjavangide arv. ENSV laagritest läbi käinud 73 194 sõjavangist suri haiguste, puuduliku toitumise ja raskete töötingimuste tõttu 3490 inimest (4,8 %). Neist 1838 sõjavangi surid aastatel 1944–1945.<sup>32</sup> Seega moodustas sõjavangide suuremus „punaste aitade” laagrijaoskondades alla 4 % eelnimetatud ajavahemikul surnud sõjavangide üldarvust. Eesti laagrid ei kuulunud „NKVD probleemsete laagrite” hulka, kus fikseeriti kõrged suremuse näitajad.<sup>33</sup>

Sellest hoolimata ei jäänud Siiverts'i kalmistu tühjaks. Aastatel 1947–1949 koostatud sõjavangide kalmistute uurimisaktid annavad tunnistust selle kohta, et 38 sõjavangi, kes surid laagris nr. 206 ajavahemikul 23. maist 5. oktoobrini 1945. a., olid maetud Pauli

<sup>30</sup> RGVA, f.1 n, n. 15 a, s. 231, l. 181–188.

<sup>31</sup> RGVA, f.1 n, n. 15 a, s. 231, l. 181–188.

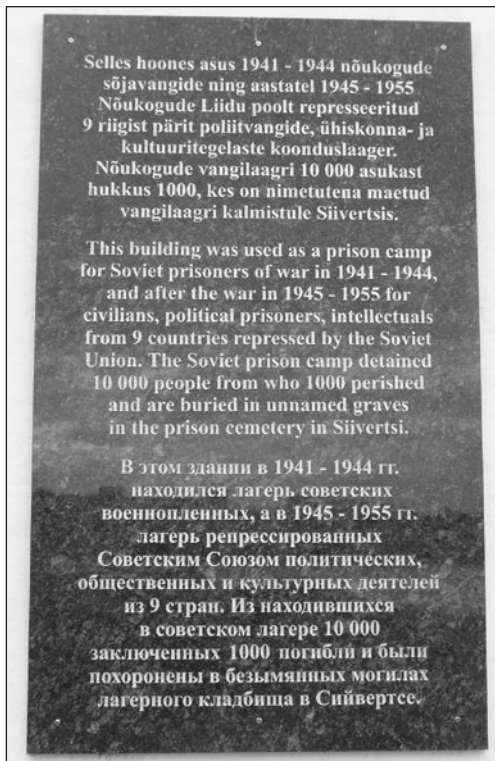
<sup>32</sup> RGVA, f. 1 n, n. 15 a, s. 231, l. 178.

<sup>33</sup> Voennoplennye v SSSR. 1939–1956. Dokumenty i materialy. Sost. M. M. Zagorul'ko, S. G. Sidorov, T. V. Carevskaja. Pod red. M. M. Zagorul'ko. Moskva 2000, lk. 467–469.

(Pavlovski) kalmistule kahe kilomeetri kaugusel Narvast loodesse, kolm surnut maeti aga Ivangorodi kalmistule. 39 surnud sõjavangi 41-st olid rahvuselt sakslased, 1 oli poolakas ning 1 austerlane.<sup>34</sup> Sealsamas Narva jõe vasakkaldal toimetati matmisi ka hiljem. Nii osutus kalmistu jagatuks kaheks: laagri nr. 206 surnud sõjavangid (oktoobrini 1945) ning laagrite nr. 392 ja nr. 393 surnud sõjavangid (oktoobrist 1945 kuni maini 1946). Tol ajal Pauli kalmistu äärealale maetud sõjavangide koguarv oli 108.<sup>35</sup> Surnud sõjavangid, kes olid laagri nr. 279 (Kiviõli) kirjas, kuid töötasid Narva ehitustrusti heaks, maeti Narva Aleksandri kalmistule.

1945. aastal Kreenholmi „punastes aitades” kinnipeetud välismaalastest sõjavangide saatuse ilmselge traagika juures tuleb tunnistada, et nende kinnipidamistingimused olid üsnagi rahuldavad, arvestades, et valdav osa elanikkonnast Eestis (nagu ka NSV Liidus tervikuna) oli pärast purustavat sõda äärmiselt raskes sotsiaalmajanduslikus olukorras. Piisab, kui märkida, et suremus NKVD-MVD laagrites mujal oli tunduvalt suurem kui Eesti laagrites. 66 tuhandest sõjavangist, kes sattusid üheksasse Leningradi ja Leningradi oblasti vangilaagrisse, suri 7456 inimest ehk 11,3 %.<sup>36</sup> Toidu, ravimite, sooja riietuse puudus sõjavangidel polnud tingitud Nõukogude juhtkonna pahatahtlikust poliitikast, kus polevat kavandatudki sõjavangide olukorra parandamist, vaid karmist tegelikusest. 1945. aastal ei saanudki sõjavangid riigi materiaalsete ressursside kurnatuse tingimustes eeldada teistsugust suhtumist.

Vene keelest tõlkinud  
Einar Värä



Mälestustahvel endise sõjavangide korpuse hoone seinal. Autori foto

### Mihhail Hodjakov

(1964)

Lõpetanud 1990 Leningradi Ülikooli ajaloo osakonna. *Ph.D.* ajaloo alal, Sankt Peterburgi Riigi-ülikooli lähiajaloo osakonna juhataja.

<sup>34</sup> ERAF, f. 17 SM, n. 8, s. 48, l. 140–141.

<sup>35</sup> ERAF, f. 17 SM, n. 8, s. 48, l. 154.

<sup>36</sup> V. Ivanov. Missija ordena: mexanizm massovyx repressij v Sovetskoj Rossii v konce 20-x – 40-x gg. (na materialax Severo-Zapada RSFSR). SPb, 1997, lk. 459.

# Metsavend Osvald Raadiku ja poksimeister Anton Raadiku ema Mari agentuurtöötlus küüdituspäigast Siberis

Valdur Ohmann

Küllaltki levinud on arusaam, et nõukogude Korra ajal nuhiti kõikjal inimeste järele. Nii esineski koputajaid töökollektiivides, üliõpilaskonna hulgas, turismigruppides jne. jne. Kuid puutumatuks ei jäänud ka poliitilistel põhjustel represseeritud. Nuhkimine käis edasi vanglates, vangilaagrites ja küüditatute seas. Neist nuhkimistest on järele jäänud ka kirjalikke allikaid, kuid napilt. Järgnevalt toon mõningaid näiteid nuhkimistegevusest Siberis Novosibirski oblastis, kuhu 1949. aastal oli küüditatud Läänemaa metsavenna Osvald Raadiku<sup>1</sup> ning kuulsa poksija Anton Raadiku<sup>2</sup> ema Mari Raadik<sup>3</sup>. Ka isa Jüri Raadik oli küüditatud, kuid suri Siberis õige pea.<sup>4</sup>

Sageli tunti küüditatute agentuurettakanetes huvi mitte üksnes konkreetse isiku, vaid ka nende lähisugulaste kohta. Nii oli ka Mari Raadiku puhul. On tunda, et agente suunati välja selgitama, mis on saanud Mari Raadiku lastest, kes pääsesid küüditamisest. Vanem poeg Anton Raadik pääses vabasse maailma ja jätkas oma poksijakarjääri USA-s. Tundus,

et julgeoleku kombitsad temani ei jõudnud, aga kas see oli ikka nii? Noorem poeg Osvald astus, relv käes, võitluse Nõukogude võimorganitega. Temast sai metsavend hüüdnimega Oss, kelle tegevuspiirkonnas oli peaaesjalikult tänane Raplamaa, kus ta oli aktiivselt osaline metsavendade organiseerimisel. Sellel perekonnal ei õnnestunud pärast Teist maailmasõda kuidagi kokku saada, ehkki salajast sidet nad omavahel pidasid ja seda punavõimu kiuste. Raikküla lähedalt pärit Raadikute perekonna kokkusaamise ootused ja lootused olid suured, ent nõukogude kord tegi kõik selleks, et seda ei sünniks. Mari Raadik sängitati Novosibirski oblastisse Siberi mulda 1954. aastal. Osvald Raadik võttis endalt elu lootusetus lahinguolukorras, tahtmata anda end vangi punavõimudele. Anton Raadik suri küll USA-s, kuid tema põrm sängitati hiljem Tallinna Metsakalmistule – kodumaa mulda.

Agentuurettekanded/teadaanded sattusid minu töölauale juba 2009. aastal. Need pälvivid mu huvi, fikseerisin arhiiviviiteid, kuid

<sup>1</sup> Osvald Raadik (1919 Raikküla – 01.05.1953 Märjamaa rajoon, Alaküla külanõukogu, Metsküla, Nõmme talu). Enesetapp lahingus. Vt. Pro Patria II. Auraamat langenud ja hukkunud metsavendadele 1944–1978. Koostanud E.-N. Kross. Tartu, 1998, lk. 83; ERAF, f. 131SM, n. 1, s. 256. l. 116. Osvald Raadiku hukkumisest vt. lähemalt: J. Pihlau. Suur rongirööv. – Tuna 2008, nr. 3, lk. 51.

<sup>2</sup> Anton Raadik (15.01.1917 Raikküla – 13.03.1999 Chicago, USA) oli eesti poksija, kolmekordne Eesti meister poks, pärast sõda profipoksija USA-s. Kadus avalikkuse vaateväljast 1952–1997. Vt. lähemalt: J. Sepp, J. Maidlo. Mis juhtus Anton Raadikuga. Tallinn, 1997; J. Maidlo. Anton Raadik tuleb koju. – Öhtuleht 30.03.1999.

<sup>3</sup> Mari Hansu t. Raadik (1875 Harjumaa Raikküla vald – 18.01.1954 Novosibirski oblast, Suzuni rajoon, Smirnhõhi jaoskond).

<sup>4</sup> Jüri Johannese p. Raadik (1974 Harjumaa Raikküla vald – 13.07.1949 Novosibirski oblast, Suzuni rajoon, Smirnhõhi jaoskond).

muude tööülesannete tõttu ei leidnud aega artikli kirjutamiseks ja vormistamiseks. See võimalus avanes käesoleval aastal, mil sain taas pühenduda Raadikute perekonna äärmiselt traagilise, ent samas ka huvitava elukäigu uurimisele.

Agentide informatsioonid on tõlgitud vene keelest ja edasi antud sellises vormis ning viisil, nagu need eksisteerivad arhiividokumentides. Sel moel saab kõige ehedamal kujul teavet, kus suunas ja mil viisil nõukogudeaegne agentuurvõrk tegutses. Nuhkide ehk koputajate nimed esinevad dokumentides pseudonüümidena jutumärkides. Enamasti jääb nende pärisnimi agentuurettekannetes lahti dešifreerimata. Nii nägi ette julgeolekuorganite asjaajamiskord. Vahel on infoedastajat nimetatud allikaks (*источник*), vahel on neid nimetatud agentideks, mõningatel juhtudel ilutseb ettekandel lihtsalt venekeelne väljend – *с/о* (*секретный осведомитель*). Seda võiks tõlkida kui „salajane informaatore”. Kõik nad mahuvad rahva seas käibel oleva nimetuse – koputajad – alla. Kui agentide kaudu oli juba kogunenud märkimisväärne kogus informatsiooni kellegi kohta, siis koostati vastavate isikute või isiku kohta õiend (*справка*). See oli juba järgnev tase ja asjaajamises eriliigiline dokument, mille järgi hakati koguma täiendavat informatsiooni. Selle järgi võeti ette suund vastavate isikute paraliiserimiseks, kinnipidamiseks, arreteerimiseks – äärmuslikumatel juhtudel ka likvideerimiseks. Taas kord agentuurettekannetest ja muudest allikatest ammutatud informatsiooni põhjal, kuna neis isikuis nähti ohtu nõukogude korrale.

Võib tunduda uskumatu, et metsavend Ossil õnnestus sidet pidada ka läänemaailmaga. Liikus legend, et Osvald Raadik oli kandnud metsas oma vanema venna Antoni poolt USA-st saadetud nahkjopet. Ent nii see oli. Selle kohta on lisaks suulistele allikatele ka kirjalik kinnitus arhiiviallikatest. Ühel ülekuulamisel 29. septembril 1949 kinnitab üks vangi langenud metsavendadest

vendade Osvaldi ja Antoni sidemete kohta nõnda: „Kirju saadi umbes kord kuus. Kuni 1946. aastani kirjutas Anton Raadik sellest, et vend peaks mingilgi moel ära sõitma Eestist. Pärast 1946. aastat soovitas ta oma kirja-des korduvalt jätta Eesti ja lubanud isegi ise sõita kohale. Anton Raadik saatis Ameerikast pakke, milles oli: 3 kummeeritud jopet, kummikuid, nahkjoped, vihmamantlid jm. sellised asjad. Kusjuures esimese saadetise eest maksime meie, see oli kallis. Siis kirjutati Anton Raadikule ja ta hakkas saatjana saatekulusid kandma juba Ameerikas.”<sup>5</sup>

Post käis Anton Raadiku Soomes elava sõbra kaudu. Saadetiste adressaadiks oli isa Jüri Raadik. Osvald Raadiku sidepidamist on kirjeldanud oma magistritöös kolonelleitnant Martin Herem nõnda: „Mainimata ei saa jätta ka O. Raadiku sidet oma küüditatud emaga. Julgeolekuorganite dokumentidest ilmneb, et vähemalt 1951. a. saatis metsavend Raadik mitu korda oma emale paki ja raha. Sarnaselt pidas ta ühendust oma venna Anton Raadikuga USA-s Chicagos. 1948. aastani oli USA-st saabunud kirju umbes kord kuus. [– – –] Kõige levinumaks sidemeetodiks oli aga tõenäoliselt kullerside läbi vahendajate. Ehk kõige värvikam näide kulleriga sidepidamisest on Saaremaa metsavend Elmar Ilpi ja Richard Saaliste vaheline ühendus. Selleks kasutati metsavend Elmar Saare õde, kes venda Lelle piirkonnas tihti külastas. Juhul, kui metsavendade toetajad töötasid kohalikes täitevkomiteedes, postimajades jm., kus telefoniühendus olemas, võis sidepidamine toimuda kombineeritult, sisaldades sealhulgas telefoni kasutamist.”<sup>6</sup>

Metsavendade sidepidamine oma sugulastega polnud midagi ainulaadset. Sellele on osundanud ka ENSV siseminister Aleksander Resev EK(b)P Keskkomitee büroo istungil 18. augustil 1949. a.: „Me arvame ka, et siin bandiidid varastavad, röövivad ja saadavad röövitu pakkide või raha kujul sinna kas Eesti territooriumil asuvatest postkontoritest või

<sup>5</sup> ERAF, f. 129SM, n. 1, s. 25280, 2. kd., l. 13.

<sup>6</sup> M. Herem. Metsavendade strateegia ja tegevuse analüüs. R. Saaliste poolt organiseeritud metsavennad aastatel 1947–1950. – Kõrgema Sõjakooli magistritöö. Tartu, 2012, lk. 59.



Haruldane foto Erich Jerleti salgast. Pilt on võetud augustis 1949. Vasakult Erich Jerlet, Osvald Raadik, Voldemar Lurich, Kaarel Leius, Jüri Ervin. Avaldatud Metsavendade kodulehel. – [www.esm.ee/public/projektid/5/index.htm](http://www.esm.ee/public/projektid/5/index.htm)



Osvald Raadiku relvad. Avaldatud Metsavendade kodulehel. – [www.esm.ee/public/projektid/5/index.htm](http://www.esm.ee/public/projektid/5/index.htm)

Leningradist, Lätist jm. Ka selles küsimuses on profülaktilised üritused läbi viidud, et me teaksime ja oleksime kursis.”<sup>7</sup>

Legendaarne Virumaa metsavend „Par-gas” (Heino Lipp) pidas samuti sidet vahen-

dajate kaudu oma küüditatud sugulastega ja saatis neile regulaarselt rahakaarte. Osvald Raadikul ja mitmetel teistel tema metsavendadest kaasvõitlejatel õnnestus jääda tänu tugevale konspiratsioonile tabamatuks kuni

<sup>7</sup> ERAF, f. 1, n. 4, s. 806, l. 16. - EK(b)P Keskomitee büroo protokoll stenogramm 18.08.1949.

1953. aasta kevadeni. Selleks oli ette võetud hulganisti ettevaatusabinõusid. Kirjavahetust peeti šifreeritud kujul ja vastavate märksõnade abil. Niiviisi suutsid nad üle kavaldada mõjuvõimsat MGB-d. Võimalik, et Nõukogude julgeolekutöötajad panustasid hiljem ühele esmapilgul kompromiteerivale seigale Anton Raadiku elukäigus. Nimelt oli Anton Raadiku töökohaks sportlaskarjääri ajal 1940/41. a. NKVD/NKGB. Selgunud on, et Anton Raadik võeti ENSV NKVD-sse tööle administratiiv-finantsmajanduse osakonna autojuhiks alates 10.09.1940 vastavalt ENSV NKVD salajasele käskkirjale nr. 036 23. septembrist 1940.<sup>8</sup> 1941. aasta märtsis viidi ta reorganiseerimise käigus üle ENSV NKGB-sse autojuhiks. Anton Jüri p. Raadik vallandati vastavalt ENSV NKGB käskkirjale nr. 070 21. juulist 1941 administratiiv-majandus-finantsosakonna autojuhi kohalt kui töölt deserteerinu.<sup>9</sup> Neil keerulistel aegadel varjusid vennad Anton ja Osvald kodukandi metsades. Anton Raadiku vastu tunti huvi ka Saksa okupatsiooni ajal. Tema kohta on kaks julgeolekupolitsei (Jupo) kartoteegikaarti. Neil on järgnevad märked: „Anton Raadik Jüri pg. s. 15.1.1917. Raikkülas Harjumaal Elukoht. Väike-Ameerika 25 b-3 ja Kungla 22-6. Autojuht (kommunistlikku korda pole pooldanud) ja SARK autojuht (andmed ümberkolija kohta).”<sup>10</sup>

Mingeid sanktsioone Anton Raadiku suhtes Saksa võimud ei rakendanud. Saksa okupatsioonivõimude ajal oli Anton Raadik lühikest aega julgeolekupolitseis isegi autojuht.<sup>11</sup> Kuuldavasti oli Anton Raadik pahuksisse läinud ka Saksa okupatsiooni ajal. Tartus toimunud üks kaklus, mille käigus saanud sakslased rusikavõitluses temalt kena keretäie.<sup>12</sup> Tundub, et Anton Raadikule ei meeldinud ei Nõukogude ega Saksa okupatsioonivõim.

1943. aastast oli Anton Raadik juba Soomes. Aastail 1943–1946 tegutses ta Soomes, Rootsis ja Taanis elukutselise poksijana.

Kuid kuidas võisid lood olla Nõukogude julgeolekuga? Selge on see, et NKGB käskkirjade järgi oli ilmne Anton Raadiku deserteerimine, mille täpne aeg on fikseerimata. Käskkiri võidi vormistada mõnevõrra hiljem, tegemist oli ju juba sõjaolukorraga. Ei saa välistada võimalust, et loodeti või üritati NKVD/NKGB-ga seotuse faktiga hiljem šantažeerida Anton Raadikut, ent seegi osutus tulutuks ettevõtmiseks, kui silmas pidada tema selgelt nõukogudevastast hoiakut. Anton Raadik ei läinud kaas- ega koostööle tolle asutuse järeltulijatega. Vastupidi, ta asus jõudumööda toetama eesti vastupanuliikumist. Osales märkimisväärsel tasemel profipoksis ja kui MGB agentuurvõrgu kombitsad löid üha enam perekond Raadiku ümber koomale, siis kadus 1952. aastal avalikkuse eest täienisti. Tema saatusest USA-s ei teatud 1997. aastani suurt midagi.

Kahtlemata on see julgevõitu hüpotees, et Anton Raadik võis ka USA-s Nõukogude julgeolekuorganite tähelepanu kesmesse jõuda. Ei tohi unustada, et selle organisatsiooni huvi sportlaste ja spordiringkondade vastu oli suur. Meenutagem kas või Paul Kerese ebaõnnestunud värbamise katset salajasele koostööle julgeolekuga 1945. aastal.<sup>13</sup> Värbamine küll ebaõnnestus, ent 1946. aastast hakkas MGB salaja perlustreerima (läbi vaatama, jälgima) kogu Kerese kirjavahetust.<sup>14</sup> Nõukogude male lipulaev Anatoli Karpov aga värvati agendiks pseudonüümi all „Raul”. Sama juhtunud Rahvusvahelise Olümpiakomitee presidendi Juan Antonio Samaranchiga, kes olevat värvatud 1977. aastal, kasutades šantaazi.<sup>15</sup> Selliseid näiteid võiks tänapäeval ilmunud kirjanduse põhjal

<sup>8</sup> ERAF, f. 17SM, n. 16, s. 1, l. 58. ENSV NKVD salajased käskkirjad isikkoosseisu kohta 1940. aastast.

<sup>9</sup> ERAF, f. 17SM, n.16, s. 8, l. 41. ENSV NKGB salajased käskkirjad isikkoosseisu kohta 1941. aastast.

<sup>10</sup> Julgeolekupolitsei kartoteegikaardid. – Rahvusarhiivi isikuandmete kartoteek.

<sup>11</sup> ERAF, f. 129SM, n. 1, s. 25280, 2. kd., l. 13.

<sup>12</sup> J. Freimuth. Ilustamata elu. Tallinn, 2012, lk. 116.

<sup>13</sup> I. Jürjo. Pagulus ja Nõukogude Eesti. Tallinn, 1996, lk. 191.

<sup>14</sup> ERAF, f. 136SM, n. 1, s. 709, l. 9–10. Paul Kerese kohta ENSV KGB 10. osakonnas peetud väljasõidutoimik.

<sup>15</sup> B. Gulko, J. Felšinski, V. Kortšnoi, V. Popov. KGB mängib malet. Tallinn, 2012, lk. 53.

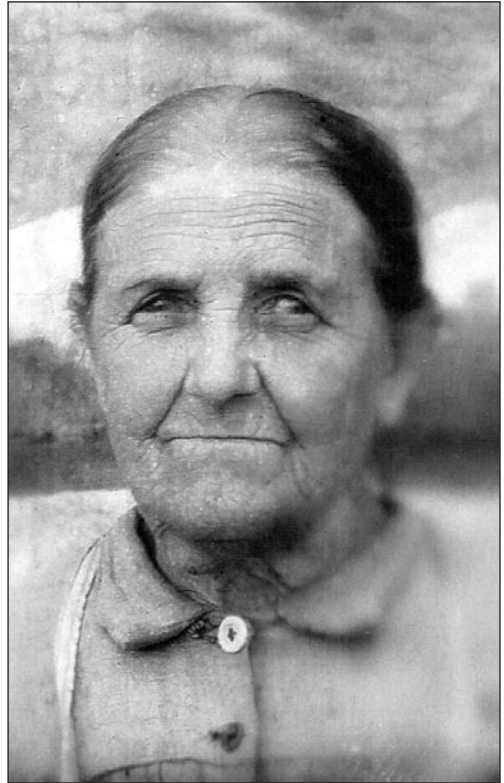


rohkemgi tuua. Ent ärgem kaldugem teemast kõrvale.

Anton Raadiku puhul on MGB sidemete loomise püüd igal juhul samasugune spekulatsioon nagu Juhan Maidlo ja Jaan Sepa raamatust „Mis juhtus Anton Raadikuga?” välja pakutud versioon, et Raadik jäi profipoksi maffia hammasrataste vahele.<sup>16</sup>

Nüüd pisut rohkem ka Osvald Raadiku varasemast elukäigust. 1940. aastal asus ta Eesti Vabariigi kaitseväge ajateenistusse. Nõukogude võimu kehtestamise järel arvati ta automaatselt Punaarmee koosseisu. Juulis 1941, enne Saksa vägede tulekut ta deserteeris. Ta varjas end metsas ja astus vabatahtlikult Raikküla vallas Omakaitseesse. 1943. aastal läks ta teenistusse Eesti lennugruppi. Deserteeris 1944. aastal enne Punaarmee sissetungi ja varjas end. 1944. aasta sügisel mobiliseeriti punaväkke, kuid õige pea deserteeris ja temast sai metsavend.<sup>17</sup>

Ühes võib aga kindel olla – vennad Raadikud vihkasid nõukogude korda ja olid valmis oma võimaluste piires sellele vastu astuma. Üks neist, relv käes, teine vastavat üritust materiaalselt ja finantsiliselt piiri tagant toetades. Ega Saksa okupatsiooni-võimigi neile meelepärane olnud.



Osvald ja Anton Raadiku ema Mari Raadik. Siberis tehtud foto. ERAF, f. 8SM, n. 1, s. 613, l. 2

## DOKUMENT nr. 1

Täiesti salajane.

Esmakordne.

Võttis vastu: Kondraševski.

Allikas: „Pas”

15.09.1951. a.

## AGENTUURTEADAANNE<sup>18</sup>

Allikas selgitas välja, et eelmisel nädalal tuli Maria Raadikule kaks pakki, kuid kellelt need tulid, seda allikas ei näinud. Vestluses Raadikuga sai allikas teada, et sai paki Juhan Jüri p. Raadikult, oma mehe pojalt esimesest abielust. Tema aadressi allikas välja ei selgitanud. Ja teise paki sai ta justkui ka Juhanilt. Varem on Raadik allikale rääkinud, et talle saatis paki naabrinaine, kuid tema nimi ei jäänud allikale meelde. Talle saatis paki ka tütar Ida, kuid tema perekonnanime (mehe järgi) allikas ei tea.

<sup>16</sup> J. Sepp, J. Maidlo. Mis juhtus Anton Raadikuga, lk. 114–118, 238–240, 250.

<sup>17</sup> ERAF, f. 129SM, n. 1, s. 25280, 2. kd., l. 13.

<sup>18</sup> ERAF, f. 8SM, n. 1, s. 613, l. 12.

Jutuajamises Raadikuga tema poegadest on ta rääkinud, et tal on üks poeg Anton Ameerikas ja tal on väga kahju, et ei saa teda näha. Rohkemat aga poegadest ja tütardest ei meenutanud.

Ülesanne: Allikale on antud ülesanne vestlustes Maria Raadikuga teha kindlaks, kus asub tema teine poeg Osvald, kas ta saab temalt kirju ja pakke. Teha kindlaks, kelle kaudu Eestis need kirjad ja pakid on saadetud. Kelle kaudu saab Maria Raadik kirju ja pakke siin Smirnõhhi jaoskonnas? Millised tuttavad tal siin on?

NSVL Riikliku Julgeoleku Ministeeriumi Novosibirski oblasti Suzuni rajooniosakonna vanemoperatiivvolinik kapten /Kondraševski/.

## DOKUMENT nr. 2

Täiesti salajane.

Esmakordne.

Toimik-formulari „Bandiit” järgi.

Võttis vastu: Kondraševski.

Allikas: „Mets”

27.09.1951. a.

### AGENTUURTEADAANNE<sup>19</sup>

Allikas külastab ülesande kohaselt sagedasti Martin Mettase korterit, kus elavad tema naine Roleida, ema Ann, tütar Reet ja poeg Aarne. Peale nende elab korteris Ella Kaljas. Mõnikord käib nende juures Netšunajevkist Maria Raadik. Mettase korterit külastavad vahel Paul Haas, Martin, Käsper, Jaan Alliksoo. Nõukogudevastase iseloomuga jutte ei ole allikas Mettase korteris märganud. Roleida Mettas ja Ella Kaljas vahel pahandavad Siberi halva elu üle ja meenutavad, kui hea neil oli Eestis. Nad jutustavad, et Eestis neil olid head elupaigad, rikas majapidamine, et nad kogunesid õhtul napsidega ja pidutsesid, siin aga elavad toas ja ei näe midagi. Sõjaaega Sak-samaaga kirjeldatakse, et elati hästi, et Mettas teenis sel ajal Omakaitset, kuid töötas oma talus talupidajana, aga pärast, kui tuli Nõukogude armee, varjus, kartes arreteerimist. Kaljas rääkis, et tema vend oli ka Omakaitset, nende ema veel elas ja nad elasid hästi. Seejärel arreteeriti vend MGB organite poolt ja ta suri vangistuses, ema suri ka. Mettas saab kirju vennalt Endel Mettaselt ja Roleida õdedelt Öie Lehtmetsalt, Aino Mettaselt ja kolmandat allikas ei mäleta. Kaljas saab samuti kirju Loviise Hapsalilt Irkutski oblastist ja Eestist, kuid kellega ta on kirjavahetuses Eestis, seda allikas välja ei selgitanud.

Ülesanne: Allikale on antud ülesandeks välja selgitada:

1. Kellelt (aadressid ja perekonnanimed) saavad kirju ja pakke Ella Kaljas ja Mettas? Kes saadab Maria Raadikule pakke ja raha?
2. Kellega sõbrustab Ella Kaljas ja kus asub tema peigmees praegu?
3. Kus asuvad Maria Raadiku pojad Anton ja Osvald ja kas tal pole nendega kirj vahetust?
4. Milline side on Maria Raadiku ja Martin Mettase vahel ja kas Mettasel pole mitte kirj vahetust tema poegade ja millisel viisil.

Nende ülesannete täitmise meetoditest on allikas üksikasjalikult instrueeritud.

Riikliku Julgeoleku Ministeeriumi Novosibirski oblasti Suzuni rajooniosakonna vanemoperatiivvolinik kapten /Kondraševski/.

<sup>19</sup> ERAF, f. 8SM, n.1, s. 613, l. 13.

## DOKUMENT nr. 3

Täiesti salajane.

### ÕIEND<sup>20</sup>

Eesti natsionalisti, illegaali, bandiitide grupi liikme

RAADIK, Osvald Jüri p. sünd. 1919 ENSV Rapla rajoon, Raikküla vald.

Fašistliku Saksamaa tungimisel Nõukogude Liidu vastu 1941. a. O. J. Raadik, eesmärgiga vältida mobilisatsiooni, hakkas metsavendade bande liikmeks, mida juhtis Martin Martini p. Mettas /arreteeritud MGB Suzuni rajooniosakonna poolt 195\_\_ aastal/ ja oli illegaalses olukorras kuni Saksa okupantide tulekuni Eestisse. Seejärel astus koos teiste illegaalide-bandiitidega vabatahtlikult sõjalis-fašistlikku organisatsiooni omakaitseks.

Nõukogude vägede tulekuga Eestisse hakkas Raadik taas illegaalsiks ja kuulub praegusel ajal hüüdnime all „Oss” relvastatud bandiitide gruppi, mida juhib bandiit-terrorist „Loone”.<sup>21</sup>

Bandiitide grupi koosseisus võttis Raadik osa röövimistest ja terroristlikest aktidest Nõukogude aktivistide vastu. 5. septembril 1951. aastal lõhati raudtee muldkeha ja tekitati rongiõnnetus, tappes rahavaguni 3 saatvat valvurit, ning rööviti 205 000 rubla raha.

ENSV MGB organite poolt arreteeritud diversiooni osaline bandiit-terrorist Elmar Sanderi p. Saar tunnistas ülekuulamisel, et juhtivat osa selles diversioonis etendas Osvald Jüri p. Raadik, keda praegusel ajal otsitakse.

Suzuni rajoonis Smirnõhhi metsajaoskonnas on eriasumisel Eesti NSV-st väljasaadetuna tema ema Maria Hansu t. Raadik, sünd. 1875. a., ja tema endine pruut Ella Ado t. Kaljas, sünd. 1916. a. Mõlemad on ENSV Raikküla valla elanikud, kes kuni väljasaatmiseni Eestist pidasid Raadikuga illegaalset sidet ja osutasid talle abi.

Töötuse käigus on kindlaks tehtud, et O. J. Raadik peab oma sidekanalite kaudu kirjavahetust oma ema M. H. Raadiku ja pruudi E. A. Kaljasega. Saadab neile pakke ja rahaülekandeid. Kirjas 7. aprillist 1951. a. Kaljasele, millele on alla kirjutatud hüüdnimi „Oss”, teatab Raadik, et ta saadab iga kuu oma ema M. H. Raadiku aadressil kaks pakki ja rahaülekande. Palus Kaljasel teatada talle tema venna Juhan Jüri p. Raadiku kaudu, kas nad saavad kõik kätte.

Kemerovo oblasti MGB valitsuse osakonnast „V”<sup>22</sup> on saadud 19.07.1952 memorandum kirjast, mis saadetud ENSV-st Märjamaalt kelleltki Juhanilt Elle Ado t. Kaljasele. Sealgi osundatakse pakkidele ja rahaülekannetele Maria Raadikule.

Agentuur, kes tegeleb Kaljasega, iseloomustab teda kui nõukogudevastaselt meelestatud isikut.

Edasiseks illegaal-bandiit O. J. Raadiku sidemete töötluks Ella Ado t. Kaljase ja Maria Hansu t. Raadikuga nimetame järgnevaid agentuur-operatiivmeetmeid:

1. Kaljase ja Raadiku töötlust viia läbi agentidega „Vena” ja „Mets”. Välja selgitada need isikud Eesti territooriumil, kelle kaudu Kaljas ja Raadik hoiavad sidet illegaal Raadikuga ja kõiki-dest väljaselgitatud sidemetest informeerida ENSV MVD Rapla rajooni osakonda, kes teostab Raadiku otsinguid.
2. Agentidel „Vena” ja „Mets” külastada Raadiku korterit, tunda huvi tema majanduslike elutin-

<sup>20</sup> ERAF, f. 8SM, n. 1, s. 613, l. 16–17.

<sup>21</sup> Erich Jerlet.

<sup>22</sup> Osakond „V”. – Alates 01.01.1946 tegeles NSVL RJM „V” osakond korrespondentsi perlustreerimisega (läbivaatamisega, kirjade lugemisega saa(t)ja teadmata). ENSV RJM osakond „V” eksisteeris veel 05.03.1953. Vastavad osakonnad eksisteerisid ka NSVL Riikliku Julgeoleku Ministeeriumi kohalikul tasandil, sealhulgas Eestis.

gimuste vastu ja välja uurida, millised vahendid tal on. Kui ta saab pakke ja rahaülekandeid, siis teha kindlaks, kellelt ja nende täpne aadress.

3. Kaljase ja Raadiku suhtes teostatakse „PK”<sup>23</sup> meetmed.

Õiendi koostas: Siseministeeriumi Novosibirski oblasti Suzuni rajooniosakonna vanemoperatiivvolinik vanemleitnant Bessonov /allkiri/.

Nõus: Siseministeeriumi Novosibirski oblasti Suzuni rajooniosakonna ülem major Hotšenko /allkiri/.  
08.05.1953. a.

#### DOKUMENT nr. 4

Täiesti salajane.

Võttis vastu: Bessonov.

M. Raadiku ja Ella Kaljase kohta.

Allikas: „Mets”

04.06.1953. a.

#### AGENTUURTEADAANNE<sup>24</sup>

Allikale on teada, et eestlanna Maria Hansu t. Raadik saab jätkuvalt pakke Eestist, mis nähtavasti tulevad temale tema pojalt Raadikult.

1953. a. mai algul sai Raadik kaks või kolm pakki, kuid kellelt, seda allikas ei tea. Raadik ise rääkis, et pakke saab ta oma kasulastelt, pojalt ja tütrelt, kes elavad Eestis. Kuid eestlaste seas, kes elavad Smirnõhhis, käivad jutud, et Raadik saab pakke kellegi kaudu oma lihaselt pojalt Osvald Jüri p. Raadikult, kes varjas end kogu aeg metsas.

Allikas oli 31. mail 1953. a. eestlanna Roleida Mettase korteris, kus oli veel Jelena Pihlakas. Pihlakas tuli Mettase korterisse selleks, et Ella Kaljas (elab Mettasega koos korteris) tuleks Raadikut vaatama, kes on raskelt haige. Sel ajal ütles Pihlakas, et Raadik tahaks seoses haigusega ja üldise nõrga tervisliku seisundi tõttu saata Eestisse oma väärtasjad kellelegi tuttavale. Mettas küsis Pihlakase käest selle, et kellele siis Raadik tahaks oma asjad saata, ta ei tea ju oma poja aadressi. Tuttavaid tal on, kuid neile saata ei saa, sest hakatakse kahtlustama sidemetes tema pojaga.

Allikas tundis huvi Mettase kaudu, et kas Raadik saab praegu pakke Eestist oma pojalt. Selle peale vastas Mettas, et varem rääkis Ella Kaljas, et tema sai temalt pakke, kuid praegu ei räägi midagi.

Praegusel ajal elab Raadik koos Helene Matsi t. Pihlakase, sünd. 1899. a., ja Leena Jüri t. Vahteriga, sünd. 1878. a.

Ülesanne: Agent „Metsal” kohtuda Ella Kaljasega, viia jutt Raadiku tervislikule seisundile ning öelda, et ta kuulis, et Raadik kavatseb oma asjad Eestisse saata. Arvatavasti elab tema poeg praegu kodus. Sellel ajal peaks „Mets” huvi tundma, kas Kaljasele on teada Raadiku poja Osvald Jüri p. Raadiku asukoht. Külastada Maria Raadiku korterit, kus tunda huvi, kas ta saab pakke ja rahalisi ülekandeid ning kust ja kellelt?

Meetmed: Kõik uuesti välja selgitatud isikud kui ka Raadiku sidemete kohta otsida täieliku erikontrolli kaudu kinnitust.

Õige: Siseministeeriumi Novosibirski oblasti Suzuni rajooniosakonna vanemoperatiivvolinik vanemleitnant A. Bessonov /allkiri/.

<sup>23</sup> PK – (*Перлюстрация корреспонденции*) – korrespondentsi perlustratsioon (kirjade läbivaatamine). Vastav teenistus (*служба ПК*) loodi NSVL RKN määruse nr. 001414 alusel 19.12.1939.

<sup>24</sup> ERAF, f. 8SM, n. 1, s. 613, l. 22.

DOKUMENT nr. 5

Täiesti salajane.

Võttis vastu: Bessonov.

M. Raadiku ja Ella Kaljase kohta.

Allikas: „Mets”

14.07.1953. a.

AGENTUURTEADAANNE<sup>25</sup>

Viimasel ajal pole allikas Raadikuga vestlusesse astunud, kuna too on viimasel ajal raskelt haige olnud. Vestlus toimus Ella Kaljasega, kes rääkis, et Raadikule pole tema pojast midagi teada, kas ta on elus või mitte, seda ta ei tea.

Tähelepanekutest on allikale teada, et kahe kuu jooksul pole ei pakke ega rahasaadetisi Eestist tulnud. Senini sai ta iga kuu üks-kaks pakki ja samuti rahaülekandeid. Allikale on teada, et Raadiku üks poeg elab Ameerikas.

Õiend: Agent „Metsale” on antud ülesanne jätkata jutuajamisi Ella Kaljasega eesmärgiga teada saada Raadiku teise poja asukoht, kellega Kaljasel olid lähedased suhted kuni väljasaatmiseni Eestist.

Õige: Siseministeeriumi Novosibirski oblasti Suzuni rajooniosakonna vanemoperatiivvolinik vanemleitnant A. Bessonov /allkiri/.



**Valdur Ohmann**

---

(1958)

Lõpetanud Tartu ülikooli ajaloo erialal 1984. Rahvusarhiivi teadus- ja publitseerimise büroo peaspetsialist. Uurimissuunad: Eesti NSV siseministeerium ja EKP stalinismi perioodil.

---

<sup>25</sup> ERAF, f. 8SM, n. 1, s. 613, l. 23.

# Eesti hipiliikumine komsomoli fookuses

Valdur Ohmann

Eesti Rahva Muuseumis avati 15. märtsil 2013 näitus „Nõukogude lillelapsed”. See kajastab hipiliikumist Eestis. Näituse üks algatajaid Terje Toomistu pöördus näituse koostamise ajal Rahvusrhiivi poole küsimusega: „Kas KGB materjalide seas või kusagil mujal võiks leiduda andmeid hipiliikumise kohta?” Minu esialgne vastus oli eitav, sest KGB materjale sellest perioodist pole Riigiarhiivi jõudnud ja vaevalt õnnestuks mitteformaalse liikumise kohta mingeid kirjalikke andmeid leida. Põhjalikumaid otsinguid kroonis mõningane edu. Ilmnes, et kohalik komsomol oli siiski „pikajuukselistel” ja hipiliikumisel silma peal hoidnud ja sellest

kirjasõnas jäljegi jätnud. Eestimaa Kommunistlik Noorsooühing (ELKNÜ) oli saatnud Moskvasse Üleliidulisele Kommunistliku Noorsooühingu Keskkomiteele (ÜLKNÜ KK) ülevaatliku informatiivkirja siinsest hipiliikumisest. Kiri peitus arhivaalis, mille arhiivikirje „ELKNÜ KK õiend tööst alaealiste järelevalvetuse ja kuritegevuse ennetamiseks”. Otsest vihjet pealkirjas hipiliikumisele küll polnud, ent kausta läbisirvimise järel ilmnes, et muude dokumentide seas oli ka kiri, mis otseselt puudutas seda temaatikat. Kirja kaks esimest lõiku ei käsitle hipiliikumist, mistõttu need on jäetud publitseeritavast dokumendist välja.

ÜLKNÜ KK-le<sup>1</sup>

1. juuni 1970. a. nr. 448

sm. V. F. Duvanovile.

[---]

Suvisel perioodil kogunevad tänavatele ja teistesse kohtadesse noored, kelle seas kohtab märkimisväärsel hulgal nn „pikajuukselisi”. Oma välimusega – pikkade juuste, ekstravagantse riietuse ja liigselt sundimatu käitumisega populariseerivad nad väärastunud lääne „moodi”.

Viimase kahe aasta jooksul, eriti 1969. aastal, suurenes lääne moe vulgaarse vormi „hipide” välimuse jäljendamine. Mõned noored inimesed hakkasid kandma pikki, üksikjuhtudel kuni õlgadeni juukseid. Esmajoones võtsid sellise moe üle klubide alalised külastajad, madala haridustasemega, märkimisväärses osas töölisnoored.

Neil „pikajuukselistel” noortel reeglina puudub oma filosoofiline platvorm. Spetsiaalselt püüeldakse olla sarnased kapitalistlike maade „hipidele”.<sup>2</sup> Enamikel juhtudel kuuluvad kohalikud „hipid” noorte hulka, kellel puuduvad mingidki tõsisemad poliitilised ideaalid. Nad on nõrgalt või üldse mitte seotud komsomoli ja teiste ühiskondlike organisatsioonidega. Nende huvide ring koondub eranditult neile „uudsustele”, millised tulevad läänest – „biit” ja „pop” – muusika, originaalne riietus, hulkumine tänavail, joomingud, mida sageli saadavad orgiad, ühiskondliku korra rikkumised.

Esineb juhtumeid, kui seda kategooriat esindavad noored tegelevad „fartsovka”<sup>3</sup>, on kaotanud

<sup>1</sup> ERAF, f. 31, n. 112, s. 52, l. 8–10.

<sup>2</sup> Dokumendist kumab läbi, et hipiliikumisest oli kosmilil hämar arusaam. „Pikajuukseliste” ja hipide vahele püüti asetada võrdusmärki.

<sup>3</sup> Fartsovka – vene keeles märgib see sõna hangeldamist, äritsemist, spekulatsiooni. Siinkohal on silmas peetud ärikaid, kes hangeldasid defitsiidiga, enamjaolt välisturistidega ja välismaa kaubaga.

hingelise kontakti vanema põlvkonnaga („meid ei mõisteta”) või on neil depressiivsed meeleolud (nõrga tervise tõttu, ebanormaalse pereelu jms. pärast).

Analüüsides negatiivsete protsesside põhjusi teatava hulga noorte seas, tuleb esikohale seada lääne propaganda mõjul jälgendada välismaist. Seda soodustavad isiklikud kontaktid välismaalas- tega.

Moodsate transistorraadiote hulk noorte käes suureneb. Nad kuulavad mitte ainult muusikat, vaid ka spetsiaalseid saateid eesti ja vene keeles („Ameerika Hää!”, BBC-i jt.).

Nii näiteks, pärast „Ameerika Hääle” lubadust saata igale soovijale ameerika kosmonautidest värviline foto, järgnesid toimetuse aadressile ka ENSV-st kirjad. Suurem osa saatjatest on alaealised – 14–17 eluaastates.<sup>4</sup>

Mitte vähem tähtsaks ilmnevate negatiivsete protsesside põhjuseks on vähene perekonna mõju. Harvad pole juhtumid, kus vanemad ei suhtu kriitiliselt oma laste käitumisse, arvavad, et hulkurlus, huligaansus, lääne „moe” jälgendamine – see kõik on „tühiasi”.

Nagu näitab statistika, on suurem osa halbadest perekondadest töölisperede seast.

Tänase päevani ei ole komsomoliorganisatsioonid mitte alati pidanud efektiivset võitlust eba- tervete protsessidega teatava kategooriaga noorte seas. Komsomoliorganisatsioonide abiga pee- takse Tallinna linna siseasjade rajooniosakondades nende kohta arvestust, koostatakse fotoalbum „pikajuukselistest”.<sup>5</sup>

Siseministeeriumi organitele ja komsomolile on antud juhtnöörid selliste gruppide täiendavaks tundmaõppimiseks, väljaselgitamiseks, arvelevõtuks ja profülakteerimiseks.

ELKNU sekretär A. Purga<sup>6</sup> [allkiri]

Lõpetuseks tuleks selgitada arhiivindusli- kust aspektist, miks mõningad nähtused küll eksisteerisid, kuid kirjalikke allikaid nende kohta on napilt või need puuduvad üldse.

Hipindust käsitles nõukogude kord kui tänavahuligaansust, hulkurlust jne. See kõik kuulus pisikuritegevuse hulka ja pisikurite- gused puudutavad materjalid ei kuulunud pikaajalisele säilitamisele. Teine lugu on Moskvasse saadetud kirjaga. Reeglina kuu- lus selline kirjavahetus alalisele säilitamisele ja see seletab ka vastava kirja säilimist ja ole- masolu.

Selgituseks veel üks mõnevõrra ana- loogne asi. Nähtus kui selline eksisteeris, aga otsest dokumentatsiooni selle kohta arhiivis peaaegu ei ole. Pärast sõda valgusid Eestisse idast „kotipoisid” või „kotimehed”. Need olid isikud, kes toiduainete hankimise

eesmärgil võtsid ette rongidel pikki retki Venemaalt Baltikumi, ajendatuna sealsest toiduainete puudusest, et mitte öelda näl- jahädast. Toiduainete väljaveole kehtestati küll piirmäärad, kuid neist püüti kõrvale hiilida. „Kotipoistega” kaasnes kuritegevuse kasv ja see omakorda sütitas kohalike ela- nike seas viha nende vastu. Kõik sõjajärgse põlvkonna inimesed on „kotipoistest” tead- likud, aga arhiivis dokumentatsiooni selle kohta leida – see peab olema siis pigem juhus.

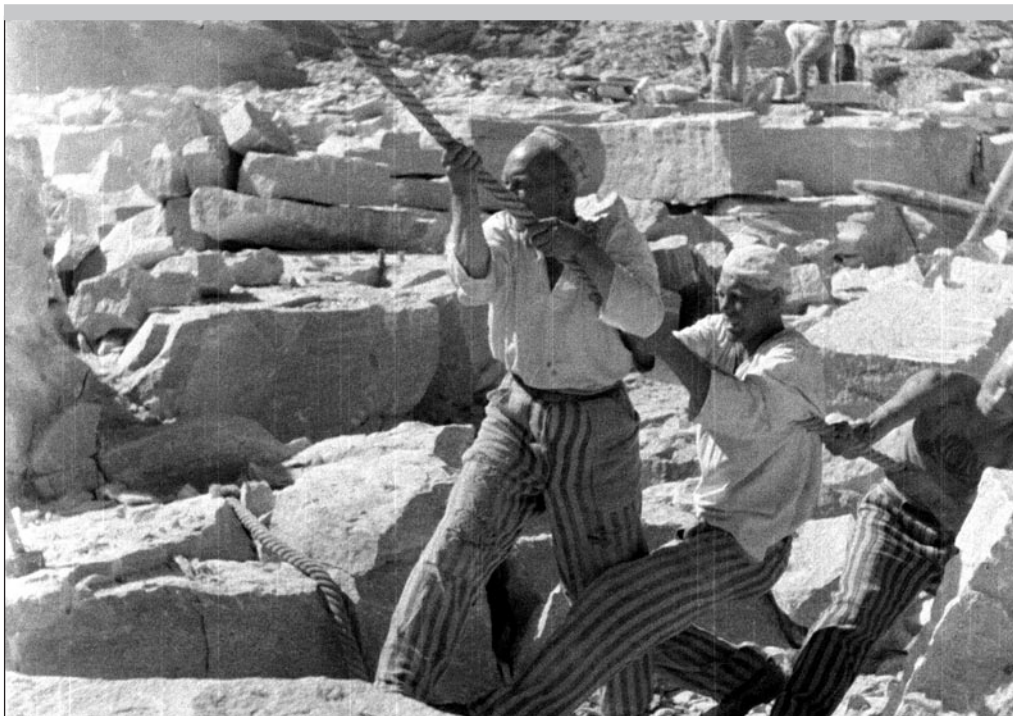
Milles asi? Siin samalaadne lugu. Tegemist oli pisikuritegudega ja sellelaadseid materjale ei säilitatud pikaegselt.

<sup>4</sup> See fakt iseenesest näitab, kui varvalt hoiti Nõukogude ajal väliskirjavahetusel silma peal. Isegi kirjasaatjate vanuseline struktuur oli tuvastatud.

<sup>5</sup> Vastavat dokumentatsiooni arhiivis ei ole õnnestunud leida. Kui sellised ka loodi, siis anti neile arvatavasti ajutine säilitustähtaeg ja teatava aja möödudes kuulusid need hävitamisele.

<sup>6</sup> Aare Purga (1937–1993). ELKNU esimene sekretär 1969–1972.

# Tarmo Meristu (1913–1945). Kinomees ja vabadusvõitleja



Vangid töötavad Murru marmorikaevanduses Vasalemmas 1939. a. Kaader ringvaatest, arhivaal 289. EFA 0-130479

**T**armo Meristu sündis 17. aprillil 1913 Tallinnas Fiskarite peres (Meristu on 1930. aastatel eestistatud nimi). 1917. aastal kolis perekond maale, kus vanemad hakkasid Harjumaal talu pidama. Tarmo läks pärast alghariduse saamist edasi õppima Tallinna Tehnikumi masinaehituse teaduskonda, kuid kooli lõpetamise asemel pidi tööle asuma. Aastail 1932–1934 töötas ta Ilmarise tehases elektrikeevitaja abina. Järgnes ajateenistus Eesti sõjaväes, kus ta pärast väljaõpet teenis mereväe sideväelase-madrusena Osmussaare majaka meresidepunktis. Pärast sõjaväeteenistust tuli taas leiba teenima asuda, kõigepealt tee-remonditöölise brigadiri ja 1936. aastast kaubalaeva „Olev” katlakütja abina. Jaanuaris 1938 astus ta sisse kinostuudio „Eesti Kultuurfilm” uksest, õppis töö käigus filmioperaatoriks ja ligi viis aastat jäädvustas Eesti elu.

Filmiarhiivis on 19 Tarmo Meristu ringvaatepala ja dokumentaalfilmi Eesti Vabariigi ajast. Ta filmis näiteks palad „Tule hävitustöö Petseris” (1939) Petseri suurtulekahjust 24. mail 1939 ja „Töid Murru marmorikaevanduses” (1939) vangide tööst paekiviga, mille nimeks oli rahvakeeli Vasalemma marmor. Ta oli tegev operaator Noel Envaldi filmi „Vaateid Osmussaarelt” valmimisel ja filmis ise meie filmidokumentalistika kullasalve kuuluva filmi „Hülgepüük” (1938). Ka järgnevates ajalootormides jäi Tarmo Meristu esialgu nende



sündmuste jäädvustajaks, töötades ikka kinooperaatorina – esimesel Nõukogude aastal Tallinna Kinostuudios ja järgnenud Saksa okupatsiooni ajal Saksa kinokroonika „Ostland Woche” jaoks.

Augustis 1942 lahkus ta kinotöölt, sest tema sõnul „kinokroonikas töötasid sakslased ja minul tuli töötada sakslaste alluvuses, keda ma vihkan”. Andeka iseõppija tee viis hoopis teise eluvaldkonda. Tarmo Meristust sai „Estonia” teatris lavastaja abi. Lisaks sellele astus ta ka ise üles lavalauдал, mängides näiteks Käämeri osa Albert Kivikase romaani „Nimed marmortahvilil” lavastuses (seda küll näitleja Harri Kaasiku dublandina), mis esietendus 18. detsembril 1942. Aprillis 1943 soovisid okupatsioonivõimud pikaajase töökogemusega kinomeest panna tööle rindeoperaatoriks. Selle asemel pages ta Soome, nagu tuhanded teised eesti mehed. Varem oli ta ise aidanud selliseid pagemisi korraldada. Ja taas, tuhandete eesti meeste kombel, astus ta 25. aprillil 1943 Soome sõjaväkke. Vaevalt neli kuud jõudis ta teenida kapralina ja nooremseersandina eestlaste üksuses – 47. jalaväerügemendi III pataljonis –, kui Harald Vellner värbas ta oktoobris 1943 sõjaväeluuresse. Soome Peastaabi luureosakond valis tuhandetest eesti vabatahtlikest parkümmend meest tegevuseks Eestis. Tarmo Meristu sai soomlaste ja eestlaste ühistegevuses loodud „Haukka” luuregrupi liikmeks.

Enne seda tuli küll alles luurajaks õppida, kuid juba enne saadeti ta novembris 1943 Eestisse tulevaseks tegevuseks eeltöid tegema. Siin otsis ja leidis ta konspiratiivkortereid, värvates kolm inimest neid pidama. Seejärel Soome naasnud, õppis Tarmo Meristu kuni suveni 1944 luurekursustel ja oli ka väljaõppel Suomussalmi kaugluurepunktis. Juulis saadeti ta taas Eestisse, nüüd juba luurama sakslaste järele soomlaste jaoks. Tarmo Meristu ja teised „Haukka” grupi mehed sellega aga ei piirdunud.

Juba eelmisel aastal Eestis salakorterite pidajaid värvates rääkis Tarmo Meristu Helmut Pedanikule: „...varsti saadetakse Soome sõjaväest eestlasi salaja Eestisse, et takistada taganevate Saksa vägede poolt Eesti Vabariigi kodanike röövimist ja seejärel alustada relvavõitlust pealetungiva Punaarmee vastu, et taastada Eesti iseseisvus.”

Ajalootormid olid tollal siiski tugevamad kui eesti meeste soovid ja tahe. Algul elas Tarmo Meristu valedokumentidega legaalselt Viljandis. Kas ja kui palju ta luureandmeid kogus ning neid Soome edastas, selle kohta täpsem info puudub. Küll aga võttis ta ühendust nii Eesti Omakaitse ülema kolonelleitnant Arnold Sinkaga kui ka Eesti Vabariigi Rahvuskomitee inimestega, kellega arutas vastupanu võimalusi. Nõukogude võimu süüdistus selle kohta oli hiljem – jäi Nõukogude tagalasse ja valmistas ette ülestõusu Nõukogude võimu vastu.

Tegelikult lõppes sügisel 1944 kõik – nii sõjaline vastupanu Punaarmeele kui ka side sõjast väljunud Soome luurega. Edasi tuli lihtsalt ellu jääda. Tarmo Meristu hakkas end varjama ühes Viljandimaa talus koos kahe samuti endise Soome luuraja Ilmar-Erik Jonase ja Helmut Pedanikuga.

Samal ajal tabas Nõukogude vastuluure „Smerš” Eestisse saadetud Saksa luure agendi Benita Arro, kelle üheks kontaktiks oli Helmut Pedaniku vennanaine. Sealt alustades jõuti samm-sammult „Haukka” meesteni. 6. novembril 1944 astus nende varjumispaika Saksa luurajana esinenud tšekist, kes pettis ka majarahva ära. Luurajaid mitte, kuid oli juba hilja. Ilmar-Erik Jonas hukkus võitluses, Helmut Pedanik ja Tarmo Meristu langesid vangi.

8. veebruaril 1945 mõistis Leningradi rinde sõjatribunal Tarmo Meristu ja Helmut Pedaniku „kodumaa reetmise” eest surma. 11. mail 1945 viidi otsus täide. 47 aastat pärast vangilangemist, 6. novembril 1991 rehabiliteeris nad Eesti Vabariigi Ülemkohus.

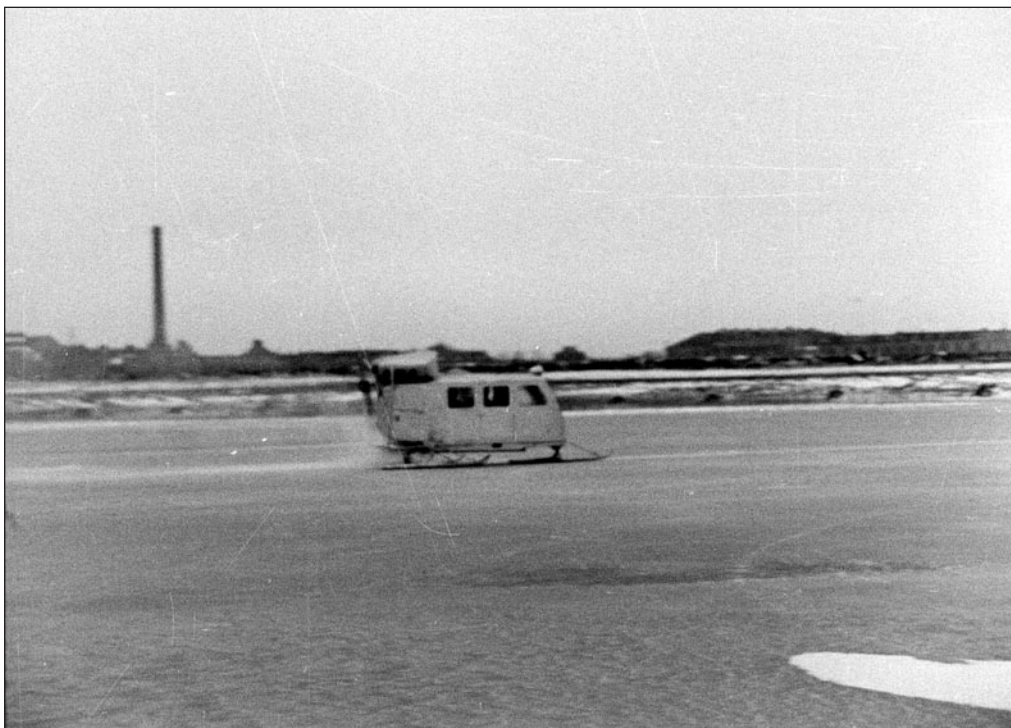
Tiit Noormets



Tallinna-Harju politsei 20. aastapäeva paraad Vabaduse väljakul aastal 1938. Kaader ringvaatest, arhivaal 232. EFA 0-130674



Eesti Vabariigi 21. aastapäevale pühendatud sõjaväeparaad Vabaduse väljakul 1939. a. Kaader ringvaatest, arhivaal 262. EFA 0-130442



Piirivalve mootorsaan proovisõidul 1939. aastal. Kaader ringvaatest, arhivaal 262. EFA 0-130440



Kodutütred Rannamõisa suvekodus 1939. a. Kaader ringvaatest, arhivaal 279. EFA 0-130460



Kaader filmist „Viljandi“, aastast 1940, arhivaal 296. EFA 0-133834



Kaader filmist „Viljandi“, aastast 1940, arhivaal 296. EFA 0-133831



Tallinna Merekooli kursandid laboratooriumis määre- ja küteteaineid analüüsimas. Kaader ringvaatest, arhivaal 267. EFA 0-130675



Eesti NSV Territoriaalkorpuse ohvitserid annavad Punaarmeele vandetöötuse 23. veebruaril 1941. Kaader ringvaatepalast, arhivaal 445. EFA 0-135054

# Kunstirahva uus algus. Paul Olaki kirjad Hanno Kompusele põgenikelaagri ajast

Piret Noorhani

Hanno Kompuse ja Rahel Olbrei arhiiv asub Torontos, E. Aruja nim. Tartu Instituudi Arhiivis ja Raamatukogus. See on vaid üks ligi kuuekümnest siinsest isiku- ja organisatsioonide arhiivist, mis nii aja- kui ka kultuuriloolastele huvi võiksid pakkuda. Nüüdseks juba üle 40-aastane TI Arhiiv ja Raamatukogu on Torontosse loodava VEMU ehk Väliseesti Muuseumi kogude nurgakiviks. Lisaks dokumendarhiividele asuvad siin ka mahukas fotokogu, heli- ja filmiarhiiv. Kujunemisjärjus on kunsti- ja esemekogu. VEMU/Eesti Õppetöö Keskuse kohta leidub informatsiooni veebilehel: [vemu.ca](http://vemu.ca).

Hanno Kompuse ja Rahel Olbrei arhiivi viies kasti leidub huvipakkuvat nii teatri, muusika, kirjanduse kui ka kujutava kunsti kohta. Materjale on sõjaeelset ajast kuni Rahel Olbrei surmani 1984. aastal, rõhuasetusega pagulusperioodil. Kogu on tervikuna huvitav: kirjutiste käsikirjad, isiklikud dokumendid, ürituste kutsed ja kavad loovad hinnalise terviku, mis on uurijale abiks nii pagulusaastate kultuurielu kaardistamisel kui ka detailsemal kirjeldamisel.

Ajast, mil Eesti kultuurielit oli mööda maailma laialt paisatud ja nende peamiseks suhtle-

misviisiks paberil kirjade saatmine, on hiljem arhiividesse jõudnud ohtralt hinnalisi ajaloodokumente. Nii moodustavad ka Kompuse-Olbrei arhiivi infomahukaima osa kirjavahetused – ligi 250 korrespondendiga. Suurem osa kirjavahetustest on pärit Kompuse ja Olbrei Kanada aastatest (1951–1984), aga küllalt hästi esindatud ka paguluse algusaastad, mil kirju ja lühiteateid saadeti ühest põgenikelaagrist teise. Kompuse ja Olbrei mahukas dokumendarhiiv on korrastatud (kogu nr. 11) ja selle nimistuga saab tutvuda arhiivi kodulehel: <http://www.tartuinstitute.ca>.

Arhiivis leidub ka suur hulk hinnalist fotomaterjali: ülevõtteid kultuurielust ja -tegelastest enne sõda Eestis ja hiljem paguluses. Fotokogu on detailselt korraldamata ja digiteerimata. Õnneks on Rahel Olbrei fotodele üsna järjekindlalt lisanud nimesid, daatumeid jm. infot, mis hõlbustab fotode viisipärasest kirjeldamisest. Loodame selle kogu paari lähema aasta jooksul uurijatele kättesaadavaks muuta.

TI Arhiivi ja Raamatukogu materjale on varemgi Eesti lugejateni jõudnud – raamatus „Kirjad: *Ella Ilbak, August Gailit 1952–1961*” (Tallinn, 2009). Nüüdseks on koopiad nii August Gailiti



Ees vasakult:  
K. Jungholz, P. Olak,  
H. Kompus, A. Lauter.  
Taga: J. Aavik,  
A. Sällik. 1924

E. Vilde "Pisuhänd"  
"Estonias" 1927. Ees  
vasakult: H. Laur,  
H. Gleser, E. Vilde,  
M. Parikas. Taga:  
A. Lauter, H. Kompus,  
P. Olak, P. Pinna,  
A. Üksip.



kirjadest Ella Ilbakule kui ka täna avaldamisele tulev valik jõudnud koopiatena Eesti Kultuuriloolisesse Arhiivi (P. Olaki kirjad asuvad registrinumbri 2013/48 all). Loodame VEMU kogusid ka tulevikus EKLA ja Tuna kaudu tutvustada.

Paul Olak ja Gerd Negro kirjadest Hanno Kompusele ja Rahel Olbreile on säilinud 12 kirja ajavahemikust 17. november 1944 – 20. detsember 1976. Avaldamisele tulevad neli esimest – 17. novembrist kuni 14. detsembrini 1944 ehk ajast, mil segadust oli veel palju. Kes on kus? Kuidas saada kokku pereliikmete ja mõttekaaslastega? Kuidas saada selgeks uus keel? Millised on väljavaated professionaalseks tööks? Napilt kaks kuud pärast põgenemist toimusid juba esimesed suuremad rahvakogunemised, kontserdid. Olaki kirjad on info- ja detailirohked. Tema hoiak on stoiiline. Põgenemise ja kirjade kirjutamise ajal oli Olak 64, Kompus 54 aastat vana – küpses eas teenekad mehed, kes Eesti kultuuri heaks palju korda saatnud ja ilmselgelt valmis sama ka uutest oludes tegema. Või kuidas teisiti! Oldi ju ise seda väikest, kuid erksat ja ärksat rahvuskultuuri kehandid üles ehitatud. Nüüd oli vaja päästa selle laialipaisatud killud, et luua uus elu- ja loomisvõimeline tervik. Eriti ühendas mehi teater, iseäranis „Estonia” teater. Paul Olak (02.08.1880 Liiva k., Muhu saar – 31.10.1949 Stockholm) oli teatridirektor, ajakirjanik ja dramaturg. Ta oli töötanud aastail 1898–1906 õpetajana ning 1907–1910 Õiguse ja Virulase toimetuses. Aastail 1910–1922 oli ta ajalehe Tallinna Teataja toimetaja, 1922–1933 „Estonia” dramaturg ja 1933–1944 (vaheaegadega) direktor. 1935. ja 1938.–1940. aastal tegutses ühtlasi ka ajakirja Teater peatoimetajana. Aval-

danud reisikirju, vesteid ja teatriarvustusi. P. Olak oli Ajakirjanike Liidu üks asutajaid ja 1924–1926 selle esimees. Aastail 1911–1924 oli abielus Olga Mikuga (Mikk-Krull) ning aastast 1925 Gerd Neggoga. 1944. aastal põgenes Rootsi.

Hanno (Johannes) Kompus (04.03.1890 Rannu – 25.10.1974 Montreal) oli mitmekülgne inimene, tegutsedes nii lavastaja, kunstikriitiku kui ka arhitektina. Aastail 1901–1908 Tartu Reaalkoolis õppides mängis ta ka „Vanemuise” orkestris viulit. Aastatel 1909–1918 õppis Riia Polütehnilises Instituudis arhitektuuri. Osales Vabadussõjas. Aastail 1919–1920 oli haridusministeeriumi kunstiosakonna juhataja ning 1920–1922 „Estonias” dramaturg ja lavastaja. Aastail 1922–1923 täiendas end Dresdeni Riigiooperis, 1923–1936 ja 1940–1944 töötas „Estonias” ooperilavastajana ja 1925–1929 direktorina. 1936–1940 oli Riigi Ringhäälingu saatekava juhataja. 1944. aastal põgenes Rootsi. Projekteeris Stockholmi ümbrusesse väikeelamuid, illustreeris eestikeelseid raamatuid, tegutses eesti teatrites. Aastast 1951 elas Kanadas. Osales Montreali Eesti Teatri tegevuses. Aastast 1922 abielus tantsija ja ballettmeister Rahel Olbreiga (01.08.1898, Tallinn – 12.12.1984 Montreal).

Mis võis saada Paul Olaki ja Gerd Negro arhiivist? Olak suri 1949. aastal, s. t. enne, kui Rootsis jõudis tekkida oma eesti arhiiv. 1943. aastal Stockholmis kokku kutsutud Balti Komitee initsiatiivil hakati 1966. aastal looma Balti Arhiivi. Sellest kujunes Kalju Lepiku eestvõttel keskne eestiaineline arhiiv Rootsis, mis deponeeriti Rootsi Riigiarhiivi. Gerd Negro suri 1974. aastal, kuid ei tema ega Olaki materjalid ole Balti Arhiivi jõudnud. Kuhu need said?

Sunhultsdbrunn, 17. XI 44

Armas Hanno,

Oleksin Sulle juba eile kirjutanud, kuid olin veel nii nässus, et ei jõudnud. Saatsin vaid hra Tillingile<sup>1</sup> mõne rea vastavalt ta soovile. Öhtul enne ärasõitu külmetasin Eriksdalis nii põhjalikult, et nüüd nohu ja kõha jätkub jälle kuni jõuluni.

Sunhultsbrunn asetseb Tranåsis<sup>2</sup> kilomeetrit 16 – kas westi või osti või mingis muus suunas, see tuleb mul veel välja uurida. Künklik maastik, okasmets, järw – umbes nagu Klooga. Üksikut willad, kaunis kergesti ja odavasti ehitatud, mitte nii nagu Meriväljal. Üldse rohkem suwiseks kasutamiseks, nagu mulle näib.

Fagersjöst<sup>3</sup> tuli üle 70 inimese, enne meid ei olnud siin veel kedagi. Olid olnud daanlased, kuid, nagu Gerdile<sup>4</sup> seletatud, halwa käitumise pärast mujale üle wiidud. Noh, kui nii on, ega siis meiegi siin kaua püsi. Esialgu kõneldawat kahest kuust, mille lõppedes töö pidavat leitud olema. Eks näe. Kolmtuhat eestlast koondawat siia kanti ent Sunhultsbrunni peale meie wist küll enam palju ei mahu. Aga üldse ei tea ma esialgu veel suurt midagi.

Abielupaarid – ka perekonnad – elawad omaette tubades. Möbleeritud. Head woodid. Linad, tekid. Korralikud pesunõud. Aga wannituba puudub; selle aset peab suwel täitma wist järw. Kas läheduses saun leidub, ei tea. Suurimas hoones, kus peale paljude teiste asume meie Gerdiga, on 22 üksikut tuba, kaks söögisaali ja seltskonna-ruumid, kõik rahuldawalt möbleeritud. Näib olewat ehitatud pansioniks. Läheduses paar maakauplust ja postkontor. Ühest poest saime hambapasta 90 öriga, ütle seda K. Kõksile<sup>5</sup>.

Süüa saab rahuldawalt. Hommikul pudru ja piim, kilud, worst, kohwi. Lunchiks – ah, mis ma sest nii pikalt seletan, kõik on päris kena ja kõhu saab täis. Kaks ööd olen maganud hästi. Mõtle ikka: Eriksdalis 100 inimest toas, siin kaks! Wahisõdureid ei ole, jalutada võib nii kaugele ja kaua nagu tahad. Kahtlen isegi, kas siin mingit laagrijuhatust on. On üks preili, püksid jalas, suits suus, aga mis ülesanded tal on, seda täpselt ei tea. Arwan, et ta peamiselt küll meie toitlustamise eest hoolitseb.

Eelmised read kirjutasin hommikul, wahepeal jalutasime, käisime fagersjölasi teistes hoonetes waatamas, magasime ja nüüd söime. No ja nüüd tean siis, et wannituba on. Ja et saab kibuwitsa ja pihlaka marju, et lapsed wõiwad kohalikus algkoolis käia ja et meie perenaine, prl. Olsson, on kihlatud. See näib üksikuile rootsi preilidele nagu mingiks abieluelkooliks olewat, see eesti põgenikega askeldamine.

Muidugi on siin ka warjukülgi, ja kui me pikemaks ajaks siia jääme, ega me siis muud ei näegi. Kõigepealt see, et wähe köetakse. Siis, et ei ole raamatuid. Eriksdalis hakkas mulle närwidele käima see tawaline omawaheline suhtlemine teatriinimeste wahel, siin tunnen sellest täna juba puudust. Mulle on igawad inimesed, kes on wõimelised waid korralikuseks. Wähekesi riidu ja intrigeerimist peab ikka ka olema, aga selle kõrwal peab siis jaksama mõnikord mõni ilus toon wõtta ja mõnd lauset nii ütelda, et kõrwad kikki ajawad.

*A p[r]opos* need toonid – kuidas õnnestus kontsert wõi see, mida nad nii nimetasid? Kahetsen tõsiselt, et pidin eemal olema. Mitte nii palju kontserdi kui sellepärast, et jäi nägemata tuhat eest-

<sup>1</sup> Hartvig Tilling (Telling), (20.01.1898 Lohde, Koluvere, Haapsalu mk. – 16.12.1980 Rootsi) – sõjaväelane, Vabadusristi kavalier.

<sup>2</sup> Sunhultsbrunn (ka Sundhultsbrunn) on külake Lõuna-Rootsis, Jönköpingi läänis. Tranås on sellele lähim linnake.

<sup>3</sup> Tänapäevaseks linnaosaks Stockholmis lõunaosas.

<sup>4</sup> Gerd Elwine Olak Neggo (08.11.1891 Kuressaare – 01.09.1974 Stockholm) – tantsija, tantsulavastaja ja pedagoog. Rootsis töötas postiametnikuna. Oli abielus Paul Olakiga.

<sup>5</sup> Kaljo Kõks (1916–?) – balletitantsija.



last, kes sinna kogunesid.<sup>6</sup> Aga noh, selle eest sain kaks ööd hästi magada ja seda oli mulle hädasti vaja. Las´ ma magan veel mõne öö, küllap siis hakkangi igatsema tolle kunstirahva-laagri järele – kui seal saab oma toa ja oma loa, raamatud ja wahetewahel raasike üle aisa lüüa.

Aga tulen jälle tagasi meie Sunhultsbrunni juurde. Sõna etümoloogia on mulle tume. Aga ütle, palun, härra Tillingile, et siin ei kirjutata mitte kahe n-iga, nagu mina seda – wõib-olla kuulmise järgi – tegin. Wõib-olla tähendab see päikest.<sup>7</sup> Siin lõhutakse kaljusid nagu wist kõikjal sel maal. Rootslastele wist ei meeldi nende maapinna reljeef niisugusena nagu ta on. Teed, neid käib siin risti-rästi minu arwates tarbetult palju, on jalutamiseks head, eriti fagersjöläsed on waimustatud. Ja eelajaloolisel ajal on maapinna kujundamisel lainetamist olnud. Ja muidugi on ka järw, rebase farm ja ühe kuuri moodi ehitise esiküljel nägin pealkirja: Museum. Kõige vähem näeb rootslasi. Ühesõnaga: idüll, sanatoorium, paradüüs – *lasciate ogne speranza*.<sup>8</sup>

Nüüd aga arwab Gerd, et peame postkontori minema, kell 4 läheb post ära. Me ei jõua loetella kõiki, kellele Sa minult peaksid terwiseid edasi andma. Leidsin Eriksdalis, kõigest hoolimata, hulga, kes mulle nüüd enam ükskõik ei ole. Ja oleks kahju, kui neid enam ei näeks. Kapten Randmetsale<sup>9</sup> ütle, et tema proua abikaasa esimese ešeloniaga ei tulnud. Saatsin kapteni kirja Fagersjö laagri šefiga ära. Ja hra Persmanile tuhat tänu wõileibade eest, see oli nii inimlikult kena. Ja major Männile<sup>10</sup> lahke abi eest enne ärasõitu. Terwisi siis meie teatriinimestele, kirjanikele. Ah jaa, proua Jalajase poeg<sup>11</sup> on ka veel Fagersjös, kui see laagri veel olemas on.

Ela hästi.  
Paul

Sunhultsbrunn, 28. XI 44.

Armas Hanno,

Täna kirja eest, sain ta 25. novembril. Elu läheb wana wiisi ja waikselt, puhkan ikka veel Eriksdalist.

Hiljuti saime endile laagrijuhataja (too preili osutus waid perenaiseks, kellena ta muide seisab oma ülesannete kõrgusel, nii palju kui nõuda wõib ühelt armunud pruudilt). On keegi soome rootslane, hiigla muhe mees, laagrijuhataja ja jõuluwana ühes isikus. Täielik wastand kõigele, mida kuulnud Fagersjö omadest. Temale wõib bolševikkudest rahulikult tõtt kõnelda, ilma et ta sind seepärast Gøbelsi agendiks peaks. Söök koos laagrirahwaga, mitte oma büroos, seisab sabas nagu kõik, oskab saksakeelt ja suurimas hädas wõib temaga isegi eestikeelt puhuda nagu iga soomlasega. Mina, et nii tore mees olla, peaksin vähemasti 500 kr. kuus teenima + prii korter ja söök. Muidugi tuli siis

<sup>6</sup> Kõnealune kontsert toimus Eriksdalis 6. novembril 1944. Noorte Meeste Kristliku Ühingu skautide malev korraldas Eriksdali tennisehallis Eesti õhtu sõjaohwite abistamiseks. Esines meeskoor prof. Juhan Aaviku juhtimisel, Olaf Roots klaveril, laulsid Els Vaarman, Mari Kamp ja Priit Hallap. E. Reiningu kirjast H. Kompusele 5. novembril 1944 võib lugeda: „Homme ma vist lähen õhtul siia lähedusse – lähen Eriksdali halli kontsertõhtule, mis peab kujunema ühtlasi eestlaste esimeseks suuremaks kokkusaamise õhtuks.” TI AR, f. 11, s. 1:173). Ürituse kohta vt. ka: E. Nõu. Vabariigi pojad ja tütreid. II osa, lk. 429.

<sup>7</sup> Sunhultsbrunn, ka Sundhultsbrunn. *Sund* tuleb vanast, tänapäeval vähekasutatud mehenimest Siunde. *Hult* tähendab wana rootsi keeles *mets, brun* on rootsi keeles *kaev*.

<sup>8</sup> Itaaliakeelsed read Dante Alighieri „Jumaliku komöödia” esimesest osast „Põrgu”, J. Semperi eestikeelses tõlkes: „Sa jäta lootus, kes siit sisse läed!”

<sup>9</sup> Ivan Randmets (03.12.1896 Muhu? – 20.03.1996 Rootsi) – laevakapten.

<sup>10</sup> Tõenäoliselt Ferdinand Voldemar Mänd (25.10.1896 Anija, Harjumaa – 05.03.1987 Broad Brook, USA). Sai majori auastme 1936.

<sup>11</sup> Tõenäoliselt mõeldakse waimulik Jakob Jalajase (ka Jallajas) ja tema abikaasa Herta Amalie Terese (s. Holtz) tütre Renata Jalajase (abielus Poom) poega Jaaku. Pastor Jalajas põgenes Rootsi koos abikaasa, tütre ja selle pojaga. Jalajased elasid Fagerjö põgenikelaagris kuni 1945. aasta sügiseni.

temaga koos ka see kuulus 90-örliline päevaraha; saime 16 päeva eest kätte ja ujume nüüd rahas.

Wahete wahel kuuldub, nagu tuleks siia ka tööameti esindajaid, kuid see on paljude jaoks ka ainus pilw selle muinasjutumaa muidu nii selges taewas.

Pühapäewal saatsin pika kirja Engлиндile<sup>12</sup> – meie teatrirahva muredest. Kirjeldasin olukorda ja palusin nõu. Seadsin küsimuse, et kui oma truppi moodustamisest asja ei saa, mida kardan, kas siis vähemasti dirigente, lauljaid, ballettmeisterit ja tantsijaid ei saaks sokutada siia-sinna rootsi teatrite juurde. Muidugi ei ole mõeldav, et Engлинд otseselt ühelegi neist teenistuse muretseks, aga mõne näpunäite wõiks ta ehk küll anda. Ja jään nüüd põnewusega ootama, mis ta mulle wastab. Samuti kawatsen kirjutada ka pr. Wahlgrenile<sup>13</sup>: temal näib selliste asjade jaoks olewat nii närwi kui ka südant.

Eelmised read olid juba kirjutatud, kui saingi Engлиндi wastuse. Ta kirjutab muu seas: „... ich kann den (rootsi) Direktoren nur private Empfehlungen und meinen estnischen Freunden Tips geben. Ich nehme an, dass wenigstens die Tänzer und Tänzerinnen bald untergebracht werden können, da Jahres... mit Tanz... in Stockholmen Södra Teatern und Folkets Hus Teater inszeniert werden. Eine Revue kommt auch im Malnier Hippodrom-Theater zweiten Weihnachtstag. Im Sommer spielt Direktor Wally in Oskarstheater hier Revue in Zirkusgebäude. Eine Balletttrupp in den Volksparken nächsten Sommer ist auch denkbar, da muss aber der Ballettmeister sich schnellstens in Verbindung mit Direktor Palm, S:t Eriksgatan 86, hier setzen...Sobald Herr Kompus die Sprache beherrscht möchte ich vorschlagen, dass er sich in Verbidung mit Malmöer Stadttheater setzt. Da ist jetzt ein norwegischer Oberregisseur, der für nächste Saison seine Arbeit in Oslo wieder aufnehmen wird... Frau Laid kann sobald sie hier angelangt ist bei ihren Gatten in Häversdal wohnen und kriegt – wenn sie schwedisch spielen kann – Gastspiel in Malmö... Gibt es über allen estnischen Künstlern ein Verzeichnis bei der Stellenvermittlung hier? Bejahenden-falls möchte ich eine Copie haben um mich privat für die verschiedenen Artisten einzusetzen können. Aber wie gesagt: Sprachstudien scheinen jetzt für sämtliche das wichtigste zu sein, da es die Placierungen hier ganz bestimmt wesentlich erleichtern wird... Ich werde die ganze Sache noch überlegen und mache ürbigens morgen eine Rundreise Göteborg – Malmö – Norrköping, wo ich viele Fachleute treffen werde. Vielleicht werde ich danach positivere Vorschläge machen können.” Ja lõpuks P.S.: „Eben ruft mich Hippodromtheater an: dort braucht man dringend Ballettmädels! Gibt solche von Ihren Theater hier?”<sup>14</sup>

Nii see kiri. Lootust nagu oleks, aga suurt ka mitte. Esialgu näeb wähe wõimalusi meie inimesetele oma parima pakkumiseks. “Sprachstudien das wichtigste”.<sup>15</sup>

<sup>12</sup> Arvid Engлинд (18.06.1882 Helsingi – 12.09.1972 Stockholm) – Rootsi teatrilavastaja ja -näitleja. Tänaseni tegutsevad draamaagentuur Engлинд Dramaagentur AB ja kirjastus Teatervörlag Arvid Engлинд AB.

<sup>13</sup> Maria Schildknecht (31.10.1881 Stockholm –19.02.1977 Göteborg). Rootsi näitlejanna, aastast 1918 abielus Rootsi näitleja ja lavastaja Helge Wahlgreniga, kes töötab Göteborgi Linnateatris.

<sup>14</sup> „... võin anda Rootsi direktoritele ainult eraviisilisi soovitusi ja mu Eesti sõpradele nõuandeid. Arvan, et vähemalt tantsijatele ja tantsijannadele saab varsti töökohta muretseada, sest aasta jooksul tuleb Stockholmis Södra Teatern'is ja Folkets Hus Teater'is tantsunumbritega lavastusi. Üks revüü tuleb ka Malnier Hipodrom-Theater'is teisel jõulupühal. Suvel mängib Oskarstheater'i juhataja Wally tsirkusehoones oma revüüd. Järgmisel suvel oleks ka mõeldav balletitruup Volksparken'is, aga siis peaks ballettmeister kiiresti ühendust võtma juhataja Palmiga, [Sank]t Eriksgatan 86, ... Niipea kui härra Kompus keelt valdab, tahaksin ma soovitada, et ta võtaks ühendust Malmö linnateatriga. Siin on praegu üks Norra pealavastaja, kes järgmisel hooajal alustab tööd jälle Oslos ... Proua Laid võib, niipea kui ta siia on jõudnud, oma abikaasa juures Häversdalis elada ja saab – kui ta suudab rootsi keeles mängida – Malmö külalisesinejana üles astuda... Kas siin töövahenduses on olemas mingi nimekiri kõigi eesti kunstnike kohta? Kui nii, siis sooviksin saada sellest koopiat, et saaksin erinevate artistide eest eraviisiliselt kosta. Aga nagu öeldud: keeleõpingud paistavad nüüd kõigi jaoks olevat kõige olulisemad, sest see teeks kohaleidmise siin täitsa kindlasti oluliselt lihtsamaks. Ma mõtlen kogu selle asja peale veel ja homme teen muide ühe ringreisi Göteborgi, Malmösse ja Norrköpingisse, kus ma kohtun paljude kolleegidega. Võib-olla saan siis pärast teha positiivsemaid ettepanekuid.” Ja lõpuks P.S.: „Helista mulle ruttu Hippodromtheater`isse: siin on hädasti vaja balletitüdrukuid! Kas Teie teatrist on siin selliseid?” Sks. k.

<sup>15</sup> Keele õppimine on kõige tähtsam. Sks. k.

Teata mulle ka, mis Sa Teatrite Liidu esimehelt kuulsid. Arwatawasti siiski üldjoontes sedasama, mis mina Engлиндilt. Tuleb harjuda mõttega, et siingi ei ole midagi wõimatat, kuid et see päris kergesti ka ei lähe. Tuline kahju, et meil rohkem tantsijaid kaasas ei ole, siis oleks Rahelil siiski kõige lihtsam olnud midagi peale hakata. Kuid oleks on oleks. Igatahes näib mulle, et tantsijad nii kiiresti kui wõimalik peaksid millestki wähegi lähedast kinni hakkama, muidu wõib-olla pannakse äkki sitsi kuduma.

Lugesin teatud mõruda lõbuga Su ridu meie kontserdist [6]. novembril. Ja-jaa! Inimesed on oma iseloomu wangid. Seda on ka kõik need fõhnerid ja duced, ja endised teatridirektorid peaksid nende rumaluste paratamatust ja nende traagikat kõige paremini mõistma.

Meil tuli siin äkki waikse ilmaga õige paksult lund ja kogu maailm on nüüd üksainus suur piltpostkaart. Ja täna tulewat ka 15 põgenikku – kust, ei tea. Gerd sõitis neile wastu. Mulle näib, ta on siia mingiks laagrischefi abiks tõusnud wõi langenud, suure askelduste koormaga, kuid ilma palgata. Aga nii wähemasti ei ole elu nii tühi.

Ole nii lahke ja pea meeles: prof. Indreko<sup>16</sup> kätte jäi mul üks raamat – Auburtini „Nach Delphi“, wõta see enda kätte hoiule. Ja kui studiosus Wirro<sup>17</sup> weel seal on: nõudku rahwalt kümme kond Wolfi õpikut<sup>18</sup> ja Rosenbergeri Tysk-swensk ordbok<sup>19</sup> (2 eks.) wälja. Ega nii ikka ei saa, et Eriksdali raamatukogu haihtub ühes oma elanikkonnaga.

Ma jään selle juurde, et siin on hea olla. Kuid boheemlaste laager oleks siiski tarwilik, et wahete wahel riielda, õhulosse ehitada ja üheskoos wõib-olla mõnda praktilistki üritada. Eriti teeb mulle muret meie draamainimeste saatust, need peaks ühte kampa koondama, wõib-olla saaks siiski midagi walmis septseda, millega sobiks tulewikus rändama hakata.<sup>20</sup> Wähemasti nad ei roostetaks. Kui Sul wähegi wõimalik, saada Engлиндile see Verzeichnis<sup>21</sup>; kardan, et minul siiski täielikku ülewaadet ei ole. Ja tee sellest Engлиндi kirjast üldse kõik järeldused, milliseid tarwilikuks pead. E. aadress: Direktor Arvid Engлинд, Stockholm Ö. Karlawägen 56 [üleval väike rooma I], Telef. 60 42 34. Seal-samas on wist ka üks teine Engлинд, kuid see on junior.

Arwatawasti sattud Sa nüüd mõnikord ka Reiningiga<sup>22</sup> kokku ja saad nõu pidada. Terwita teda – meie mõlema – s.o. Gerdi ja minu poolt. Tubin, Tubin! Mul on kahju, et ta siin ei ole. Wõiks ühe talwesuimfoonia kirjutada, puha walgetes toonides.

Terwiseid Rahelile ja ela ka ise hästi.

Paul.

P.S. Meil on siin ka kohwik. Ja kohw on nii süütu, et ma teda ka une alla wõin juua.

Meie asukohal ei ole Tranåsiga postitalituse suhtes mingit pistmist, meie aadress lihtsalt: Sunhultsbrunn ja dixi.

<sup>16</sup> Richard Indreko (25.02.1900 Purdi vald, Järvamaa – 10.03.1961 Stockholm) – eesti arheoloog.

<sup>17</sup> Nigul Wirro (26.08.192 Terijoki, Soome – 14.09.1991 Toronto). Õppis Tartu Ülikoolis juurat. Töötas Tallinna Keemiavabriku pearaamatupidajana. Torontos pidas hauakivide kujundamise äri.

<sup>18</sup> W. Wolf. Kleine Schwedische Sprachlehre. Julius Groos Verlag, Heidelberg, 1941.

<sup>19</sup> G. Rosenberger. Deutsch-schwedisches wörterbuch = tysk-swensk ordbok. Svenska bokförlaget, Norstedt, Stockholm, 1944.

<sup>20</sup> Teatrirahva laagriks kujunes Neglinge Saltsjöbadenis, kus oli koos üle neljakümne näitleja, solisti ja kunstniku. Seal mängiti etendusi ja sealt käidi ka ringreisidel. Saltsjöbadeni laager suleti 15. juunil 1945.

<sup>21</sup> Sks. k. – nimekiri.

<sup>22</sup> Eduard Reining (13.04.1899 Tallinn – 14.09.1877 Stockholm) – eesti teatritegelane ja kriitik. Lõpetas Tallinna Kaubanduskooli ja Õhtukolledži, õppis 1920–1923 Draamastudio teatrikoolis ja töötas aastani 1924 NSV Liidu Tallinna kaubandusesinduses raamatupidajana. Oli 1924. aasta detsembripüüsis osalemise tõttu 1929. aastani vangis. 1930–1940 Tallinna Töölisteatri tegevjuht ja 1942 lavastaja. Asutas 1934 ajakirja Teater, mille tegevtoimetaja oli 1934–1940. 1940–1941 „Estonia“ teatri kunstinõunik ja direktor. 1941 oli Saksa okupatsioonivõimude poolt arreteeritud. Põgenes 1944 Rootsi. Töötanud Malmös arhiivitöölise ja raamatupidajana. Oli Stockholmis eesti teatri asutajaid (1945) ja kauaaegne Eesti Päevalehe (Stockholmis) teatrikriitik. Teinud kaastööd ajakirjale Tulimuld.

Sunhultsbrunn, 7. XII 1944.

Armas Hanno,

Ei ole mul aimu, kus Sa nüüd asud, hea õnne peale suunan need read weel Eriksdali.

R.<sup>23</sup> lugu näib mulle päris müstilisena. Hull saatus kiusab seda meest. Saatsin tallele överkonstapelnile<sup>24</sup> oma atestatsiooni ta kohta. Kas ta sellest päris hästi aru saab, ei tea, sest Gerdil oli wõib-olla raske seda tõlkida, kuna aine kaunis wõõras.

Kirjutasin ka Engлиндile, et olen Sind ta kirja sisuga tutvustanud ja palunud nimestik saata. Kas saatsid?

Ballettmädels<sup>25</sup> kohta wastasin, et neid mul ei ole: Käsnapuu<sup>26</sup> kuulu järgi on juba engagement, Maldutis<sup>27</sup> ja Ahi<sup>28</sup> esialgu weel görlidena arwesse ei tule. Arusaadawatel põhjustel ka Kõks, ta suure kaswu ja tolle teatud wända pärast, mida sakslased teab miks generaliseeriwalt nimetawad „der kleine Unterschied”<sup>29</sup>.

Kui asud juba Saltsjõbadenis, kirjuta siis kohe ja kirjelda kõigis peensustes ja wärwides, kuidas seal on ja kes seal on. Ma arwan, et ilma Tiedebergi<sup>30</sup>, Karrisoo<sup>31</sup> ja nende protektorita kogu see asi oleks kaunis puudulik. Elu peab olema kuidagi würtsitatud. Meil siin on ka üks daam, kes igapäew šefi juures istub ja talle kõrwa sosistab, milline see kord siin olema peaks ja et temal õigupoolest ei kõlbaks toimkonnas käia. Ma arwasin kohe ja ennäe – selguski, et peab ennast lauljaks. Tekkis kohe niisugune mõnus, hubane tunne.

Aga Under ja Adson tuleksid Sigtunast üle tuua. Adson saatis mulle siia päris walju appihüüde: pr. Under magab seal tosina teisega ühes toas, s.t. ei maga, waid wõtab wiis korda öö kestes unepulbreid. Tahaksid siia kolida. Kuid mis wõin mina teha? Neid asju dirigeeritakse ju kusagilt keskusest, kuhu ma ei pääse. Andsin nõu enne siiski katsuda sinna boheemlaste laagrisse pääseda...<sup>32</sup> Imelikult kukuwad kordused wälja küll: pr. Under, – meie Sappho, Sigtunas tosina ei tea kellega ühes toas ja ta öde Berta siin kolme teisega samuti ühes toas.<sup>33</sup>

<sup>23</sup> Eduard Reining kirjutab H. Kompusele Baggåst 1. detsembril 1944: „mina istun siin kolmandat nädalat. Mingit süüdistust pole seni esitatud. Ka Mary (loodetavasti koos Rauliga) olevat saadetud kaugemale lõunasse – kuhu, ei tea. Pole talt endalt teateid saanud. Kahju, et ta teenimatult saab vintsutada ja alandatud. Nii me siis oleme laiali pillatud, eraldatuna elust ja tegevusest. Tundun endale majajäetuna ja üelliigsena. Võõrkeha, mis ei kuulu sinna ega siia.” (TI AR, f. 11, s. 1-173). Ka 14., 19. ja 26. detsembril kirjades räägib ta enda kinnipidamisest ja mainib korduvalt, et ei tea, milles teda süüdistatakse. Reining mainib, kes kuulujuttude järgi võiks olla tema peale kaevanud, aga kindlaid tõendeid tal pole. 14. detsembril kirjaga on ta saatnud H. Kompusele kaaskirja, mida ta palub saksa keelde tõlkida, et saaks selle ametivõimudele edastada. See kiri pole kahjuks arhiivi jõudnud. 24. jaanuari kiri saabub aga juba Frostravallenist ja sellest selgub, et pere on viimaks kokku saanud. E. Reiningu tegevuse, sh. poliitilise tegevuse kohta vt. ka eelmine viide.

<sup>24</sup> Rts. k. – ülemkonstaabel.

<sup>25</sup> Rts. k. – balletitüdrukud.

<sup>26</sup> Velner (s. Käsnapuu), Ruth-Katharina (22.11.1922 Tallinn – 07.01.2012 Stockholm) – balletitantsija ja ujuja. Õppis „Estonia” teatris Rahel Olbrei loodud balletistuudios.

<sup>27</sup> Klaudia Maldutis Kõks (1910–1995 Tallinn), „Estonia” priimabaleriin. Õppis „Estonia” balletistuudios. Abielus tantsija Kaljo Kõksiga. Läks hiljem Inglismaa kaudu Argentinasse.

<sup>28</sup> Ada (Agnes) Ahi (aastast 1938 Habicht, 29.08.1909 Liepāja, surmaaeg teadmata) „Estonia” balletitantsija. Põgenes 1944 Saksamaale.

<sup>29</sup> Sks. k. – väike erinevus.

<sup>30</sup> Olga Torokoff-Tiedeberg (23.03.1902 Valga – 11.03.1964 Stockholm), laulja. Õppis laulmist Tartus G. Stahlbergi juures ja 1920–1924 Tallinna Konservatooriumis Nikolai Sternbergi juures. Täiendas end Roomas, Budapestis ja Viinis. Lõpetas 1950 Stockholmi ja 1953 Uppsala ülikooli slaavi ja romaani keelte alal.

<sup>31</sup> Eedo Karrisoo (11.10.1907 Tammistu – 23.11.1982 Portland, USA). „Estonia” teatri solist. Rootsisis esines kontsertlauljana. Oli Rootsi Eesti Ooperi organiseerija. 1950. aastast USA-s, töötades alguses Chicago Konservatooriumi laulopedagoogina, hiljem andis eratunde.

<sup>32</sup> A. Adson kirjutab mälestusteraamatus „Lahkumind”: „Ligi pooleaastase Sigtuna laagrioludes viibimise järele viidi meid, pool bussitait sigtunalasi, Grännasse...” (lk. 185) Aprillis 1945 saabusid Under ja Adson Stockholmi, kus elati paar kuud. Siis saadi korter Stockholmi eeslinna Mälarhöjdensisse.

<sup>33</sup> Berta Under (1885–1974).

Muu seas kirjutas ka Wender<sup>34</sup>. Ka temal näib soov olewat kunstirahva hulka kuuluda.

Meie elame wana wiisi, s.o. üldiselt hästi. Aga ka meil ei ole rohkem aru peas kui Wenderil.

Rootsi keelt ma õppinud ei ole. Tahaks ju küll, kuid imelikul kombel puudub nagu aeg. Loen niisama lehti. Tranäsist sain nüüd ka rootsi-saksa sõnastiku. Oleks see mul Eriksdalis olnud, ma loeksin praegu juba Strindbergi. *A propos* Strindberg, kuigi asi põrmugi ei puutu temasse: kas tead, kuidas rootslane ütleb, kui keegi kaklemise ja lakkumise pärast trellide taha wiiakse? För Gösta Berling!<sup>35</sup>

Nüüd ootame, millal see pr. Kollontai<sup>36</sup> poiss meile tuleb auku pähe rääkima, s.t. enne niisama pähe, hiljem muidugi kuklasse. Kui rootslased mõtelda wiitsiksid, siis peaks neile küll imelik näima, et nende maale tulek nüüd on karistataw. Enne bolšewikke wõisid nemad massilisi invasioone korraldada Pärnu ja Haapsallu, meie niisamuti Rootsi, ja keegi ei tulnud selle peale, et see wõiks olla roim. Nüüd aga pakutakse amnestiat. Oleks huwitaw teada, mis neil kipitab.

Praegu tulin alt ja kuulsin proua Looritsalt<sup>37</sup>, et tema mees on ikka veel Eriksdalis. Tähendab: laager kestab. No siis olen mina küll wõitnud, et siia sattusin. Olen kolm nädalat wõinud wähemasti rahus elada, kuigi wäga igawalt.

Terwiseid Gerdilt. Terwita ka Rahelit, kui koos elate. Ja ole ise terwitatud.  
Paul.

Sunhultsbrunn, 14. XII 44.

Armas Hanno,

Tänan kirja eest! Tervita minu poolt omakseid ja kaaskodanikke. Ütle, et eile olime kõik Luciapeol ja kohalik Lucia kõndis kaks wõi kolm korda minust nii lähedalt mööda, et ta walge kleit mind riiwas. Muidugi oli siis ka kohwi ühes küpsiste, kõnede, laulu ja piduliku meeleoluga. Ja esimese püha hommikul kell 5 sõidab meie inimesi – saanil ja kellade helinal – kiriku.

Aga peaasi praegusel puhul on see, et mulle kirjutas Wiisimaa<sup>38</sup>. Ta oli Soomest tulekul Haaparannas jalamaid kinni nabitud ja politsei pokri pistetud, kus saanud istuda poolteist nädalat. Nüüd on Umeås karanteenis ja kardab, et selle lõppedes sealt wiiakse Öhni saarele. Karjub appi. Rootsi sissesõidu wiisum tal küll olewat, kuid Stockholmis. Poeg<sup>39</sup> kirjutanud, et ta selle kätte saab, kui Stockholmi laagrisse tuuakse. Aga kui ei tooda? Lühidalt: karjub appi. Kirjutasin, et teatan asjast Sinule ja andsin lootust, kuid lisasin ühtlasi, et on ka halbu kogemusi selliste üritustega. Poeg on tal kusagil Stockholmis ja õde<sup>40</sup> meie laagris, naiseõde<sup>41</sup> kusagil Angelholmis. Kõige meelsamini sooviks muidugi kolleegide juurde pääseda.

Lugesin magushapu lõbuga Su ridu tollest ballettmeistrist. No jah. Kahju, et E. selle masterungi

<sup>34</sup> Evald Martin Vender (30.01.1901 Vaivara – 16.04.1948 Stockholm). Lisaks paljudele ametitele (Lüganuse algkooli õpetaja 1921–1923, Eesti Karskusliidu abisekretär ja instruktor 1923–1925, Eesti Haridusliidu büroo juhataja, peasekretär ja juhataja 1925–1940, ajakirja Areng peatoimetaja aastani 1940) oli ka „Estonia” majandusala juhataja.

<sup>35</sup> Rts. k. – Gösta Berlingi eest.

<sup>36</sup> Aleksandra Kollontai (19.03.1872 Peterburi – 09.03.1952 Moskva) – vene kommunistlik revolutsionäär, Nõukogude Liidu diplomaat. Teise maailmasõja ajal saadikuks Rootsis.

<sup>37</sup> Ellen Karin Loorits (s. Espenberg, 12.04.1907 Metsiko, Hiiumaa – 22.05.1991 Uppsala). Oskar Loorits (09.11.1900 Suure Kõpu vald – 12.12.1961 Uppsala) – folklorist ja usundiloolane. Töötas kuni surmani teadurina Uppsala Ülikooli murde- ja rahvaluulearhiivis.

<sup>38</sup> Aarne (Arnold Peeter) Viisimaa (Viisimaa, Fišman) (25.11.1898 Sangaste – 02.10.1989 Stockholm) – ooperilaulja ja -lavastaja. „Estonia” direktor 1927–1944. Elas Soomes juba enne 1944. aasta suurt põgenemist. Läks sealt Rootsi.

<sup>39</sup> Uno Viisimaa (1922–1996). Ka tema oli juba enne suurt põgenemist Eestist ära läinud. Hiljem elas ja suri Kanadas.

<sup>40</sup> Johanna Peetso (s. Fišman); 09.02.1906 Valgamaa – 1990 Rootsi).

<sup>41</sup> Aarne Viisimaa esimene abikaasa Hilda jäi koos poeg Velloga Eestisse. Siin on jutuks Viisimaa teine abikaasa Hilda (s. Hansen). Abiellusid 1951.



Rahel Olbrei ja Paul Olak näitlejate jõulupuul Tallinnas 1943.

juurde ei sattunud. Üldse näib jah küll, et suuri lootusi selles suunas hellitada ei maksa. Kuna meie ei pärine Islandilt ega oska tantsida ainult tagumistes ridades, siis peame omama kannatust. Ja loomulikult peab neil meie hulgas, kellel on pretensioone, olema ka võimeid, mis endid hindama ja tunnustama sunniksid. Ja mis siinsel kunstiturul midagi maksavad. Wiiralt wist ei maksa suurt midagi.

Kui aega juhtub olema, kirjuta, kas meie rändrühmad midagi ka teenivad. Ja mis teevad Tubin, ja Aawik<sup>42</sup>? Oleksin homme meeleldi sõitnud Tromåsi meie rändureid terwitama, kuid siit on sinna 15 km ja sõit maksab wist rohkem kui Neglingest Stockholmi<sup>43</sup>. Kahju!

Meil on kawatus hakata sauna ehitama. Wõib-olla saame pühadeks walmis. Ja homme panakse kapsad hapnema. Ja üks Riguldi perenaine<sup>44</sup> oli seajalgu muretsenud, milliseid Gerdiga pühade ajal läheme sööma, muidugi kah hapukapsastega. Ja linnast tellime õlu.

Mul on siisugune tunne, et ega meie pühadeks sinna Neglingesse ikka ei saa, seepärast esialgu häid jõluid meilt mõlemalt kõigile. Wõib-olla et siin ongi parem pühi pidada, vähemasti on kliima siin sobiwam.

Kus on Karrisoo ja pr. Tiideberg? E. kirjutas, et Laid<sup>45</sup> olewat juba tema pool käinud. Arwab, et kui teksti rootsi keeles ära õpib, siis wõiks warsti Duborgis esineda. –

Kas radio kaudu jõulu- ja uueaasta terwitusi saaadate? Kardan, et ei ole kuulajaid kuna aparaadid seal on ju ära korjatud ja punastes markades... Rootsi jaama kuuldakse.

Terwitades Paul

[postkaardil address: Herr Hanno Kompus Sjötäppsvägen 1 Neglinge]

## Piret Noorhani

(1960)

Lõpetas Tartu Ülikooli 1984 eesti keele ja kirjanduse erialal. Kaitses magistrakraadi 2002 TÜ-s ("Postmodernsed mängud: iroonia, paroodia, grotesk"). Alates 1991 töötab Kirjandusmuuseumi Eesti Kultuuriloolises Arhiivis, 1997. aastast arhiivi juhatajana. Uurimisteemadeks on eesti kirjanduse ja kultuuri ajalugu, kirjandusteooria, väliseesti arhiivid, andmebaasid.

<sup>42</sup> Eduard Tubin (18.06.1905 Torila – 17.11.1982 Stockholm), helilooja. Juhan Aavik (29.01.1884 Holstre vald, Paistu kihelkond – 26.11.1982 Stockholm), helilooja, koorijuht, muusikapedagoog.

<sup>43</sup> Mis toimus Tromåsis 15.12.1944? Mingi kontsert?

<sup>44</sup> Riguldi – küla ja kunagine vald Noarootsis. Pole selge, keda silmas peetakse.

<sup>45</sup> Milvi Laid (kodanikunimega Aleksandra Isak, 15.08.1906 Tallinn – 12.06.1976 Stockholm) – operetiprimadonna.

# Hollandikeelne Eesti ajalugu

Cornelius Hasselblatt met redactionele medewerking van Marianne Vogel. Van IJstid tot Skype. Korte geschiedenis van Estland. Antwerpen-Apeldoorn, 2012. Garant. 255 blz. [Cornelius Hasselblatt, toimetamiskoostöös Marianne Vogeliga. Jääajast Skype'ini. Eesti lühiajalugu]

Imunuks swahili- või malagassikeelne Eesti ajaloo raamat, olnuks see muidugi põnevam ja pikantsem kui hollandikeelne. Prantsuskeelne päris mahukas Eesti ajalugu<sup>1</sup> ilmus Pariisis 2007. aastal. Hollandikeelne ajalookirjandus on üpris mahukas ning Baltimaade ajalooa tegelejate jaoks lähemat sisulist huvi pakkuv. Paraku ei tunne eesti ajaloolased peale Huizinga õigupoolest kedagi. Aga hollandlase ja flaamlase jaoks on Baltimaad tänapäeval kauge ja vähetuntud ala, tõenäoliselt suhteliselt kaugem ja vähem tuntud kui 15.–18. sajandil. Ometi on Hollandis ja Belgias viimastel aastatel huvi Euroopa Liidu uute liikmesriikide, sealhulgas Eesti vastu järjest kasvamas. Cornelius Hasselblatt on olukorda arvestades adresseerinud oma Eesti lähiajaloo mitmele eri sihtgrupile: laiale publikule huvi tundvatest turistidest igäheni, kes kultuuri ja ajalugu armastab, üliõpilastele, kelle uudishimu äratab Euroopa mitmekesisus, ja ajaloolastele, kel on huvi maa vastu, mida nad on seni märganud võib-olla ainult silmanurgast. Sellepärast on ta raamatu sisse juhatanud entsüklopeedilise teabega, kõigepealt üksikasjaliku loodusteaduslikuga. (Seegi teave on hõlpus aeguma: Eesti kõrgeim mägi ei ole enam 318 meetrit kõrge, nagu alles hiljuti, vaid värskeimate lasermõõtmiste andmeil 317 (317,4 m).)

Raamatu autor, põlisest Eesti baltisaksa haritlассuguvõsast pärinev Cornelius Theodor Hasselblatt on soome-ugri keelte ja kultuuri professor Groningeni ülikoolis, õppinud fennougristikat, ajalugu ja kirjandusteadust Hamburgi ja Helsingi ülikoolis. Nii pöörab ta ka oma raamatus väga suurt tähelepanu keeleainesele, kultuurielule, kirjandusele. Sis-

sejuhatuses põhjendab ta, miks on mõistlikum käsitleda ühe maa, aga mitte mõne regiooni (olgu Benelux või Baltikum) ajalugu. Kõige lõõvam argument on tal käesoleval juhul, et Eesti moodustab ühe keelepiirkonna (lk. 11). Samas, sissejuhatuses on pädev ülevaade eesti keele kuuluvusest ja hääldusestki, järgnevalt tekstis muistsetest ja uuematest keelelaenudest (lk. 20 j., 30, 49), põhjalikult 17. sajandi kooliharidusest ja kirjakuultuurist (lk. 68 jj.), Aaviku keeleuuendusest (lk. 125). 17. sajandi osas puudutab Hasselblatt põhja- ja lõunaeeesti keele erinevust ja märgib, et see ei ole kindlasti suurem kui erinevus flaami ja hollandi keele vahel (lk. 69). Germanisti haridusest eestlased on kivenud arvamisest, et flaami keel kujutab endast ainult Belgias kõneldavate hollandi (Madalmaade) keele dialektide koondnimetust, et mõned provintsiialistlikud häälduslikud ja sõnavaralised hälbed normeeritud Madalmaade keelest (*Algemeen Beschaafd Nederlands*) ei ole sügavamale minevad kui Wienis või Zürichis iga päev kõneldava keele hälbed normeeritud saksa keelest (*Bühnensprache*). Lõunaeeesti keel aga erines (erineb) märksa ega olnud (ole) ettevalmistamata põhjaeestlasele arusaadavgi. Põhjalik ja pädev on pietismi ja valgustust käsitlev alapeatükk (lk. 88–93). Oma ajalookäsitlusele leiab Hasselblatt osavalt pidepunkte eesti ilukirjandusest (Jaan Kross, Paul-Eerik Rummo, Betti Alver, Hando Runnel, Viivi Luik jt. – lk. 59, 63, 138, 161, 187, 192).

Filoloogiline ja kirjandusteaduslik amplituud ei ole autorit mõjutanud periodiseerimiskeemi valikul (üksnes hollandi keelde tõlgitud eesti kirjanduse loetelu on raamatu lõppu lisatud, lk. 227 j.). Periodiseering on üles ehitatud poliitilise ajaloo põhimõttele: 1. Varane ajalugu kuni vallutuseni (–1227); 2. Hiliskeskaeg: Taani ja Saksa aeg (1227–1561); 3. Varauusaeg: Rootsi ja Poola aeg (1561–1710); 4. Rõhumise ja emantsipatsiooni vahel: Vene aeg (1710–1918); 5. Sõltumatu vabariik (1918–1940); 6. Sõda ja okupatsioon: Nõukogude aeg (1940–1991); 7. Sõltumatus taastatud (1991–).

Hasselblatt ei võta omaks prantsuse kolleegi Jean-Pierre Minaudier' käsitust, kus ajavahemik 1558–1710 on nimetatud „sõdade ajaks”, ning loeb seda eksitavaks. Selle ajavahemiku 152 aastast kehtis 82 aastal hoopis rahu, nagu Minaudier isegi mõnab. Tegemist on sõjaajaloolastele moodi läinud plesanteriaga, eri osapoolte mitme-

<sup>1</sup> J.-P. Minaudier. Histoire de l'Estonie et de la nation estonienne. ADÉFO (=Soome-ugri uurimistöõ arendamise assotsiatsioon). 405 lk.

suguste sõjaliste konfliktide konglomeerimisega (nagu on loodud ka Põhjamaade saja-aastane sõda – 1554–1661).

Autor on andnud tasakaalustatud ülevaate Eesti maa ja rahva põhilistest arengujoontest, käsitledes poliitilise ajaloo raamistikus nii haldusajalugu ja majandusajalugu kui ka kultuuri-, haridus-, keele- ja kirjandusajalugu. Ta tunneb ja kasutab laiahaardeliselt erialakirjandust, arheoloogiast 21. sajandi majanduse, kirjanduse, muusika ja spordi ülevaadeteni. Ometi on selgesti tunda autori romantilist häälestatust, olgu suhtumises Lennart Meri sädelevasse Thule-teooriasse (lk. 23 j.) või jutustustes tänapäevani püsinud eelkristlikust looduslähedusest käsikäes religioosse leigusega ja kalduvusega mitmesugustesse spirituaalsusevormidesse (lk. 27). Arusaadavalt ei tohi autorilt oodata kriitilist või analüüsivat suhtumist Eesti ajalookirjanduses esitatud andmetesse (näiteks kas või 30 000 metsavenda partisanisõjas – lk. 173).

Hasselblatt on esitanud sujuva, kenasti seostatud jutustuse. Võib-olla on jutustuse voolavusega käinud käsikäes mõne pisitõiga kontrollimise negližeerimine. Näiteks on lk. 86 kirjutatud, et Vene tsaari Peeter I tütre Anna ja Holsteini hertsogi Karl Friedrichi poeg, kes oli ühtlasi Rootsi Karl XII lapselapselaps („de achterkleinzoon van de Zweedze Karel XII (!)”) sai Vene keisriks Peeter III. Tegelikult oli Peeter III Karl XII õepojapoeg (Karl XI vanema tütre Holstein-Gottorpi hertsoginna Hedvig Sofia poja hertsog Karl Friedrichi poeg Karl Peter Ulrich), Karl XI tütrepojapoeg. Kui ei oleks hukatuslikku hüüumärki, poleks kahtlust, et tegemist on trükiveaga (XII pro XI). Trükivigu on, muide, hämmastavalt vähe: näiteks lk. 146 on trükitud, et Rahvasteliidu liikmesriik pidi saama „een veilingheidsgarantie” („oksjonivõimelisuse” garantii), mitte „een veiligheidsgarantie” (julgeolekugarantii). (Eestikeelseteski sõnades märkasin üheainsa trükivea – lk. 125 on „streng” tõlgitud „rang”, mitte „range”). Lk. 177 on kirjutatud, et Stalin kremeeriti pärast mausoleumist väljaheitmist. Kremli valvepolgu ülem meenutab, kuidas 31. oktoobril 1961 Stalini pallsameeritud laip tõsteti sarkofaagist välja kirstu ja kirst lasti hauda, mulda. Lk. 97 on Mahtra sõja tekkepõhjuseks näidatud asjaolu, et teatav hulk talupoegi tõrkus sõjaväeteenistusse minemast. Lk. 36 on kirjeldatud 1219. aasta sündmusi Lindanise all – et „mõni nädal” (*enkele weken*) pärast läbirääkimisi (s. t. mitte „kolm päeva”, nagu Henriku kroonika teatab) eestlased tungisid taanlaste laagritele kallale. Kindlasti ei ole

mõtet selliste faktivigade loetelu pikendada. Need torkavad silma mõnele n.- ö. antikvaarse ajaloo uurimise tõsimeelsele esindajale, aga ei häiri ajaloo huvilist lugejat.

Cornelius Hasselblatti ajalooraamatu lugemisel jääb igal sammul silma autori hoiak, positsioon, millele ta on eesti ajaloo esitamisel asunud. Osa äsjase „Eesti ajaloo” II köite lugejaskonnast irriteeris suuresti autorite püüd vältida iga hinna eest kohalikult konnamättalt lähtuvat käsitlust, pürgimus jälgida sündmuste lõnga venimist Euroopa suunas siirduvate kurgede lennuperspektiivist. Cornelius Hasselblatt on vaieldamatult läbi ja lõhki eurooplane. Aga tema „Eesti lühiajalugu” on kirjutatud lähivaatluses, mitte mingist kõrgest perspektiivist lähtudes. Tema kasutab täie endastmõistetavusega terminit „muistne vabadussõda” (*Historische Vrijheidsoorlog* – lk. 35) ning pealkirjastab 13. sajandi esimese veerandi ajalugu käsitleva peatüki „Vabaduse kaotus”. „Kui Albert 1229. aastal suri, olid eestlased ja nende lõunanaabrid kaotanud oma iseseisvuse ning moodustasid suurema, teiste poolt peale pandud süsteemi osa. Varane iseseisvus ja autonoomia – kui suhteline ta võib-olla oligi – oli ruumi teinud sajanditepikkusele valitsemisele väljastpoolt (lk. 33 jj.).” Hasselblatt ei too mitte üksnes ära Schultz-Bertrami kuulsat hüüatuse Õpetatud Eesti Seltsis „Andkem rahvale eepos ja ajalugu ja kõik on võidetud”, vaid mõtestab sõna „võidetud” tuleviku perspektiivis – sõnani „Eesti” euromüntidel (lk. 105).

Hasselblatt pöörab suurt tähelepanu Eesti iseseisvuse intellektuaalsete eelduste kujunemisele, arvestab mitmesuguseid kultuurimõjusid – saksa ja soome (ja Peterburi). Tema – eurooplasena – ei järgi baltisaksa ajalootraditsiooni sissesõidetud roopaid, ta käsitleb probleeme avaral üldajaloolisel foonil. Aga ta oskab probleemidele lähenemisel võtta järjekindlalt arvesse eestlaste rahvuslikke lähtekehti – olgu 1905. või 1917. aasta sündmuste esitamisel (lk. 120 jj., 129), või Vabadussõja (*Estische Vrijheidsoorlog*) ja 1919. aasta maareformi ajalikul, mitmeaspektiivsel hindamisel (lk. 138–144). Ta pöörab palju positiivset tähelepanu 1925. aasta kultuuriautonoomia seadusele (lk. 150 j.), hindab vähemusrahvuste (eeskätt sakslaste) olukorda õigusega positiivsemaks kui Lätis (lk. 161). Ainult võõrapäraste perekonnanime eestistamine ei leia armu (lk. 161 j.). Hasselblatt ei arvesta, et see algas juba enne Einbundi kampaaniat ning on omane mitte ainult eestlastele või lätlastele, vaid teistelegi emantsipeeruvatele noortele natsioonidele (näiteks soomlastele).



Autor ilmutab eurooplase kohta üliharuldast teravat arusaamist tänapäeva Eesti demograafilisest ja rahvuspoliitilisest olukorrast, erinevalt OSCE (Euroopa julgeoleku ja koostöö organisatsiooni) rahvusvahemuste asjade ülemkomisari Max van der Stoeli tüüpi autoriteetsetest nõuandjatest. Ta seletab Hollandi ja Belgia lugejale olukorda Eestis 1990. aastal võrdlusega (lk. 197). Kui kujutada ette, et Saksa sõjavägi poleks 1945. aastal okupeeritud Hollandist lahkunud, elaks maal umbes viis miljonit sakslast (15 miljoni hollandlase kõrval – E.T.). Kassaluukide taga ja ametiasutustes räägitaks saksa keelt või ülimalt väänatud hollandi keelt. (Mitte unustada, et saksa ja hollandi keel on lähedalt sugulased, mitte nii nagu eesti ja vene keel.) Või et veel 1992. aastal oli Eestis statsioneeritud 40 000 NSV Liidu sõjaväelast, mis Hollandis võrduks 400 000 või Belgias 250 000 okupandiga (lk. 211).

Cornelius Hasselblatt lõpetab oma raamatu praktistsitlikult ja meeleolukalt. Kui 1991. aastal Hollandi või Flandria reisibüroos ei pruugitud teada, kus Tallinn asub, siis kakskümmend aastat hiljem hüüatatakse: „Oo ja, kena linn. Ma käisin seal mineval aastal, tore vana südalinn.” Hasselblatti ajalooraamat ise aitab kindlasti suuresti kaasa Eesti kerkimisele hollandlase ja flaamlase lugemislauale ja vaateväljale. See on väga tubli raamat.

Enn Tarvel

## Mõningaid mõtteid Jüri Andi raamatust

Jüri Ant. August Rei – Eesti riigimees, poliitik, diplomaat. Toimetanud Helina Tamman. Kujundanud Kalle Müller. Rahvusarhiiv, 2012. 359 lk.

Käesoleva aasta jaanuarikuu viimases Sirbis avaldati Kaarel Piirimäe arvustus 2012. aastal ilmunud Jüri Andi monograafia „August Rei – Eesti riigimees, poliitik, diplomaat”.<sup>1</sup> August Rei on 20. sajandi Eesti ajaloos isik, kelle tegemised ja isikus väärivad põhjalikku uurimist ja kajastamist. Jüri Andi monograafia valgustabki August Rei elulugu ja kordasaadetut ning täidab sellega senist tühimikku.

Kuna allakirjutanu on suuremalt osalt nõus Kaarel Piirimäe arvamusalaldusega mainitud monograafia kohta, ei hakata käesolevas tekstis kordama varem esitatud seisukohti, vaid pigem peatutakse nendel küsimustel ja teemadel, mille puhul oleks oodanud raamatus põhjalikumat käsitlemist.

Sissejuhatareks tuleb siiski korrata üht Piirimäe mõtet. Nimelt on Tartu Ülikooli emeriitprofessor Jüri Ant läbi töötanud erakordselt ulatusliku allikmaterjali ning kui arvestada tema põhjalikke teadmisi sotsialistliku liikumise ajaloost kuni 1939. aastani ja 1940 toimunud sündmusteni, siis see kõik on tulnud Rei elu ja tegemiste uurimisel kasuks. Samas, olles raamatu läbi lugenud, oleks siiski just tänu sellisele esindusliku allikmaterjali läbitöötamisele oodanud mõne alateema detailsemat käsitlemist.

1939. ja 1940. aasta olid tagantjärele vaadates nii 20. sajandi maailma kui ka Eesti ajaloo üks pöördepunkte. Mainitud aastatel oli Rei saadikuks Moskvas – kohas, kus tol perioodil toimus palju olulist. Arvestades allikmaterjali rohkust, seda, et Rei oli varem elanud ja õppinud Venemaal, mis oli kõigi eelduste kohaselt eeliseks paljude teiste seal resideerivate erinevate riikide saatkondade ametikaaslaste ees, lootnuks saada põhjalikumat ülevaadet Rei tegemistest Moskvas. Näiteks: kas ja mida kirjutas Rei oma raportites Nõukogude Liidus toimunud terrorist; kas ja kui palju suhtles

<sup>1</sup> K. Piirimäe. Tour de force Eesti ajaloos: monograafia August Reist. – Sirp, 31.01.2013. [http://www.sirp.ee/index.php?option=com\\_content&view=article&id=17064:tour-de-force-estee-ajaloos-monograafia-august-reist&catid=9:sotsiaalia&Itemid=13&issue=3427](http://www.sirp.ee/index.php?option=com_content&view=article&id=17064:tour-de-force-estee-ajaloos-monograafia-august-reist&catid=9:sotsiaalia&Itemid=13&issue=3427)

Rei Moskvas teiste välisesinduste liikmetega; kas Rei omas sidemeid Ameerika Ühendriikide või Suurbritannia saatkonna töötajatega, ja kui kontakte oli, siis millistel teemadel räägiti?

Pagulasperioodi osas kirjeldab autor 1957. aastal toimunud August Rei visiiti USA-sse. Muu hulgas mainib Ant, et kokkusaamisi ja esinemisi aitasid korraldada varasemad tuttavad USA diplomaatilises esinduses (lk. 293), ent kellega oli konkreetset tegu ning milles tutvus seisnes, jääb selgusetuks.

Pagulasperioodi puudutav osa on Jüri Andil kirjutatud hästi. Lugeja saab aimu kahest olulisest tõigast. Esiteks: poliitikaga tegelejad ja Eesti tuleviku eest võidelnud väliseestlaste seas puudus üksmeel; ning teiseks: eestlaskonna hulk, kes aktiivselt poliitikaga tegeles, oli väike. Küll aga soovitanuks raamatu autoril Rootsi jõudnud eestlaste arvu kohta kasutada kaasaegsemaid andmeid, näiteks Alur Reinansi 2008. aastal avaldatud põhjalikku ülevaadet ajakirjas Akadeemia.<sup>2</sup> Reinansi artiklite näol on olemas detailne andmeanalüüs võimalikust, Rootsi jõudnud eestlaste arvust. Kaasaegsete arvude käibeletoomine aitaks edaspidi vältida aegunud arvu liiga sagedast kasutamist.

August Rei oli pagulasperioodil vaieldamatult üks juhtfigure väliseestlaste seas. Seda nii eksiilvalitsuse loomisega 1953. aastal Oslos kui ka kogu tema tegevusega erinevate organisatsioonide ladvikus või juhtivaltel positsioonidel. Eksiilvalitsuse tegevust kajastades võinuks autor kasutada ka Vahur Made artiklit „Eesti eksiilvalitsus: riigi järjepidevuse hoidmise vastuoluline projekt”<sup>3</sup>. Kui USA ametliku seisukoha ja hoiakute kohta Eesti eksiilvalitsuse suhtes leiab infot seoses Rei visiidiga USA-sse 1957. aastal (lk. 292–305) ning kui välja arvata seik, et pärast valitsuse loomist kutsuti Rei Rootsi välisministeeriumisse selgitusi andma (lk. 281), jääb raamatus eksiilvalitsust puudutav osa pagulaseesti-keskseks. Kahjuks ei leia raamatus kajastamist näiteks, kas Rei kontakteerus Eesti eksiilvalitsusele tunnustamise otsimisel oma varasemate tuttavatega diplomaatilistest esindustest. Kas eksiilvalitsus leidis teiste riikide (v. a. USA) poolt tunnustamist või mitte? Millist tagasisidet eksiilvalitsuse loomisele üldse maailmast saadi?

August Reist kui aktiivset Eesti esindajast räägitakse monograafias seoses Kersteni komisjoni tegevusega ning mainitud komisjonile tunnistuste andmise ja edastamisega (lk. 288–289). Vaatama-

ta sellele jäi Jüri Andi monograafia puhul siiski arusaamatuks, millist rolli Rei lõppkokkuvõttes evis Eesti poliitikuna rahvusvahelises plaanis. Ühelt poolt räägiti Rei võõrkeelteoskusest, tema tugevast analüüsivõimest, temast kui inimesest, kes oli sündinud poliitikuks, ent kas ja kuidas ta kõike seda Eesti poliitilisi huve silmas pidades kasutas ja milline tulemus konkreetsetlalt Rei tegemistel oli, jääb hetkel vastusetu. Pärast sellise hulga allikmaterjali läbitöötamist ning uurimise käigus tema kaasaegsetega tutvumist oleks raamatu autorilt oodanud mõtteid, kuhu paigutub Rei mõne tema kaasaegse, näiteks August Torma ja Karl Robert Pustaga võrreldes?

Nagu juba mainitud, oli August Rei pagulas-konnas üks aktiivsemaid figure, ent vastusetu jääb ka küsimus, millist rolli etendas Rei pagulasühiskonna sagedastes konfliktides. Kas ta suutis seal ära kasutada oma kiidetud läbirääkija- ja diplomaadioskusi; kas Rei üritas ka mõnda konflikti leevendada või pigem oli ta lahkkelides n.-ö. õli tulle valaja rollis? Kui Rei oleks aktiivset poliitikat eemale jäänud, kas siis Ameerikas, Suurbritannias ja Rootsis viibinud eesti eksiilpoliitikute vahel oleks võinud olla suurem koostöö?

Arvestades, kui põhjalikult, rohket materjali kasutades, on Jüri Ant Rei elu ja tegemisi uurinud, on kahju, et ta pole soovinud raamatu koostamisel lähemalt kirjeldada August Rei isikut. „Sissejuhatuses” (lk. 8) märgib autor, et mõnevõrra jäetakse raamatus Rei isiklik elu kõrvale. Samas, monograafia lõpus (lehekülgedel 317–325) räägitakse peategelasest lähemalt, ent see jääb tõesti pinnapealseks. Tõenäoliselt andnuks Balti arhiivis asuva August Rei tervikliku kogu läbitöötamine inspiratsiooni või rohkem mõtteid Rei isiku käsitlemisel. August Rei isikukogu lähem uurimine pannaaks ehk autorit mõnda teistki pagulasperioodi puudutavat teemat ümber hindama või teisiti sõnastama.

Kokkuvõttes tuleb tõdeda, et eelmainitud seigid ei kahanda kuidagi Jüri Andi kirjutatud monograafia väärtust ega tehtud suurt tööd. Valminud raamat August Reist aitab kindlasti tulevasel uurijatel paremini mõista vaadeldud perioode ja toimunud sündmusi. Pigem on eespool kirja pandud mõtted suunatud järgmistele uurijatele, kes muu hulgas võiksid tähelepanu pöörata ka käesolevas arvamuses välja toodud küsimustele.

Kaja Haukanõmm

<sup>2</sup> A. Reinans. Rootsi eestlased 1953. aastal. I–II osa. – Akadeemia 2008, nr. 5–6.

<sup>3</sup> V. Made. Eesti eksiilvalitsus: riigi järjepidevuse hoidmise vastuoluline projekt. – Rmt.: Sõna jõul: diasporaa roll Eesti iseseisvuse taastamisel. Toim. K. Anniste, K. Kumer-Haukanõmm, T. Tammaru. Tartu Ülikooli Kirjastus, Tartu, 2008. lk. 73–87.

# Olavi Paavolaise Teine maailmasõda

Olavi Paavolainen. Sünge monoloog.

Päevikulehekülgi aastaist 1941–1944.

Soome keelest tõlkinud Piret Saluri.

Tallinn, Eesti Keele Sihtasutus 2013. 714 lk.

Iseseisvuse taastamise järgne eestlaste ajalooliselt Soome 20. sajandi sõdadest on mõjutatud Soome kaasaegselt üldarusaamast: et 1918. aasta kodusõja vennatapu haavad armistas alles Talvesõja klassideülene relvavendlus ning et Jätkusõjas ja eriti 1944. aastal saavutas Soome tõrjevõidu, suutes säilitada riikliku iseseisvuse, ehkki sattus Nõukogude Liidu kiiluvette soometumise hinnaga. Soome *ryssäviha*, millele puudub vaste nii eesti keeles kui meeles, sai 20. sajandil hulga põhjusi. Hoolimata sellest, et Soome riikluse alusepanijaks loetakse Aleksander I-st ja Aleksander II monument seisab puutumatu Helsingi Senativäljakul, erinevalt Peeter I omast Tallinna Heinaturul.

Olavi Paavolaise raamat, mis põhineb tema sõja ajal peetud päevikul, pakub veidi teistsuguse vaate Jätkusõja ajaloole, kui me oleme harjunud lugema.

Olavi Paavolainen (1903–1964) sündis Karjalas juristi ja Eduskunna liikme perekonnas. Luuletuste kirjutamist alustas ta juba 12-aastaselt. 1920. ja 1930. aastatel oli ta üks Soome modernistlike kirjandusringkondade staare ning 1920. aastate keskpaigast 1930. aastate alguseni tegutsenud kirjandus- ja kultuurirühmituse „Tulenkantajat” liidreid. Paavolaise lähemasse tutvusringkonda kuulusid nii kogu elu enamlaste ja NSV Liiduga flirtinud majandustegelane ja kirjanik Hella Wuolijoki, kes sõja ajal vangimõistet (lk. 540), kui ka Akateemiline Karjala-Seura (AKS) üks tegelasi ja hilisem president Urho Kaleva Kekkonen, rääkimata paljudest Soome kirjanikest, kelle nimed ka Eestis tuntud on, Mika Waltari näiteks. Aga tema sõprade seas olid ka pahempoolsed sotsialistid, nn. *kuutoset*, kelle vangimõistmine Jätkusõja ajal teda isiklikult puudutas.

Luuletaja stereotüübile kohaselt oli Paavolaise eraelu vaheldusrikas ja küllap stressirohke:

1920. aastate teisel poolel oli tema elukaaslane paremäärmusliku Lapua liikumise salongipidaja, avantürist ja poolilmadaam Minna Craucher, järgnesid kunstnik Liisa Tanner, kirjanik Helvi Hämäläinen, sõjajärgne abielu magister Sirkka-Liisa Virtamoga ja viimaks, alates 1950. aastatest Hertta Kuusinen, rahvusvahelise kommunistliku liikumise „ellujääja” Otto Wille Kuusineni tütar ja kommunistide sõjajärgse siseministri Yrjö Leino endine abikaasa. Elu lõpul vaevles Paavolainen süveneva alkoholismi käes, ta suri maksatsirroosi.

Ehkki Paavolainen oli eeskätt luuletaja, rajaneb tema tagantjäreletuntus kahele raamatule, mis kajastavad 20. sajandi pöördelisi sündmusi. 1936. aasta hilissuvel viibis ta Soome esindajana Travemünde-lähedases kirjanikemajas *Deutsch-Nordisches Schriftstellerhaus*. Tegu oli Saksamaa kultuuripropaganda üritusega Põhjamaade kultuuriinimestele. Programmi kuulusid reisid kogu Saksamaal, sealhulgas osavõtt Nürnbergi parteipäevadest. Saksamaa-reisi muljete põhjal valmis esseede kogumik „Kolmannen valtakunnan vieraana: rapsodia” (1936: eesti keeles „Külalisena Kolmandas Reichis”, Loomingu Raamatukogu 2009, nr. 37–40), mis ei ole pelgalt valik reisikirju, vaid üritab mõista ja mõtestada natsionaalsotsialistliku riigi uudsust ja olemust. Ei ole imestada, et Paavolainen pälvis selle raamatuga ühelt poolt süüdistusi fašismi ihalemises ja teiselt poolt ka natsionaalsotsialistide halvaks panu, mis väljendus ilmumisejärgses sissesõidukeelus Kolmandasse Reich'i. Miks see nii oli, sellele osutagu või tema raamatu viimase esse kokkuvõtte Hitleri Saksamaast: „Soe, elujaatav, loomisrõõmus, v it a a l n e maailm, kus mõlemad sugupooled üheskoos ja teineteist toetades pürgivad uue eluideaali poole – ja karm, õhutühi, piiratud, puritaanlik meeste ja sõdurite maailm.”<sup>1</sup>

Pool sajandit hiljem on Teise maailmasõja põhjustanud ideoloogiad kommunism, natsism ja fašism kujunenud kurjuse sünonüümideks. Asjaolu, et 1930. aastate esimesel poolel ahvatles nende ideoloogiate uuenduslikkust rõhutav ja helget tulevikku töötav moodne propaganda miljoneid inimesi, paljud intellektuaalid nende hulgas, on unustatud. Selles valguses tuleb näha ka Paavolaise kiidusõnu nii Hitleri Saksamaa kui ka Stalini Nõukogude Liidu saavutustele. Omal ajal olidki need paljude silmis saavutused.

<sup>1</sup> O. Paavolainen. Sparta. – Külalisena Kolmandas Reichis. – Loomingu Raamatukogu 2009, nr. 37–40, lk. 207.

## Jätkusõja kroonikakirjutaja

Teine teos, mille tõttu Paavolainen ikka ja jälle jutuks võetakse, on tema siinkohal käsiteldav päevik, mis ilmus kaheköitelisena 1946. aastal.<sup>2</sup> Reservohvitserina kutsuti Paavolainen kohe Talvesõja alguses teenistusse, ta teenis propagandaohvitserina ja seejärel kindral Martin Wetzleri (1868–1954)<sup>3</sup> adjutandina. „Mind määratakse kindral Wetzleri adjutandiks, kui ta mitmetesse laatsarettidesse aumärke jagama läheb. Wetzler on sõjategevusest osavõtmiseks juba liiga vana, nii on see sõjaväepensionäride ametiportfell antud temale ja kindral Wilkamale.” (lk. 66) 1940. aasta jaanuaris määrati Paavolainen Soome sõjavägede peakorterisse Mikkelis, kuid ta sai kohe Nõukogude õhurünnaku haavata ja sellega oli see sõda tema jaoks läbi.

Jätkusõja eelõhtul, 17. juunil 1941 kutsuti ta uuesti teenistusse ning ta tegutses nii rindel teabekompaniides kui ka peakorteri propagandaosakonnas. Ta toimetas teenistuskohustuse raames mitu raamatut: „Karjala – muistojen maa”, „Rakas entinen Karjala”, „Korpisoturit kertovat” ja „Jännittävin sotaelämykseni”, sellest tööst kirjutab ta ka päevikus. Lisaks pani ta kokku rindeluule kogumiku „Täältä jostakin”. Sõjaväeteenistus sobis Paavolaisele, ta ei peljanud ka käike eesliinile ning teenis välja mitu aumärki. Nende hulgas oli ka Saksa Kotka ordeni 3. klassi teeneterist mõökadega (lk. 428).

Paavolainen pidi keeleoskuse tõttu igapäevaselt suhtlema Soome peakorterisse lähetatud Saksa koostööohvitseridega, kelle ellusuhtumine ja seisukohad on ajendanud mitu päevikumõtisklust sakslaste ja saksluse üle. Paavolaise ametikohustuste hulka kuulus ka infobülletäänide lugemine, mis võtsid kokku Hitleri-vastase koalitsiooni liikmesriikide ametliku propaganda ja uudised. Loomulikult läks soomlastele väga korda, mida arvas neist ja nende tegemistest suurema venna, neutraalse Rootsi ajakirjandus. Seda peegeldab ka Paavolaise päevik. Soomes tehtis sõjatsensuur, kuid demokraatliku riigi elanike ligipääs informatsioonile oli mõistagi suurem kui okupeeritud Eestis, rääkimata Saksamaast ja NSV Liidust.

Soomes rõhutati ja rõhutatakse, et riik ei olnud Jätkusõjas mitte Saksamaa satelliit, vaid pidas eraldi sõda NSV Liidu vastu. Suurbritannia kuulutas Soomele sõja alles 6. detsembril 1941, USA aga Soomele sõda ei kuulutanudki ning

nõudis lääneliitlaste ja NSV Liidu kohtumistel Soome iseseisvuse säilitamist pärast sõja lõppu. Paavolaise päevikus peegeldub soomlaste lootus – nagu öieti oli ka eesti poliitikutel ja haritlastel – et sõjajärgse maailma saatus otsustatakse lääneriikide, mitte NSV Liidu taktikepi all. Kuid Saksamaa tagasilöögid idarindel, Soome järjest kasvav sõltuvus Saksa (relva)abist ja 1944. aastal ka abivägedest ning lääneliitlaste jätkuv lähenemine NSV Liidule ei jätnud Soomele just palju mänguruumi. Väikese riigi jaoks on seltskond, millesse ta kuulub, vahel tähtsamgi kui võit või kaotus.

„SS-i häälekandja „Das Schwarze Korps” ise kurdab, et väga vähesed germaanlased võtavad praegu osa võitlusest bolševismi vastu. Lugeses seepeale üles rahvused, kes praegu sõdivad Saksa mundris või Saksamaa liitlastena, nimetab leht neid niisuguses järjekorras: itaallased, rumeenlased, ungarlased, bulgaarlased, slovakid, horvaadid, soomlased, eestlased, lätlased, leedulased, ruteenid, ukrainlased, suurvenelased, tatarlased, kasakad, kaukaaslased, turkmeenid, hispaanlased, prantslased, indialased. „Noh, ometi kord näeb veidrad loetelu Soome kõikidest relvavendadest!” resümeerib Paavolainen kibedalt 9. juulil 1943. (lk. 447)

Oma päeviku kohta kirjutab ta raamatu sissejuhatuses nii: „Teoses esinevad kõik päevikute olemuslikud nõrkused. Tuleb mõni impulss, see visatakse paberile ja sinna see jääb, ilma et seda iial edasi arendataks. Rambivalguse ilmub tegelasi, ja nad kaovad jälle. Mõttekäigud heitlevad omavahel ja on sageli ilmses vastuolus. Niisamuti on kirjutaja teadlik oma temperamendi tasakaalutusest ja meeleolude vaheldumisest, millest tulenevalt on väiteid ja seisukohti ehk ülearu üldistatud, lausa paradoksaalseteks teravdatud, teinekord on aga suhtumine liigagi üleolev, peaaegu apaatne. Ühesõnaga: raamat on väga subjektiivne.” (lk. 19) Autor on selle lausega suure osa arvustaja tööst ära teinud. Tahan lisada, et kohati muutub Paavolaise tekst suisa intellektuaalseks virisemiseks ja tänitamisekski, eriti mis puudutab tema maailmavaatega kokkõlamatuid tegelasi ja tegemisi Soome poliitikas ja eeskätt NSV Liidult vallutatud Karjalas, mille juurde hiljem tagasi tulen. Tervikuna on tegemist siiski Soome vaimueliidi liikme objektiivse ja päevakajalise ülevaatega kolmest sõja-aastast. Küsimus, kas ja kuivõrd Paavolainen päevikut algusest peale avaldamise sihiga kirjutas ja kui

<sup>2</sup> O. Paavolainen. Synkkä yksinpuhelu. Päiväkirjan lehtiä vuosilta 1941–1944. I–II. WSOY, 1946.

<sup>3</sup> Kindral Martin Wetzler oli Eesti Vabadussõja ajal Soome vabatahtlike üldjuht.

palju ta teksti vahetult enne avaldamist, muutunud poliitilistes oludes, muutis ja täiendas, jäägu kirjandusloolaste vastata.

## Sõda ja sõjakolelused

Nii infokompaniides kui ka peakorteris teenimise ajal külastas Paavolainen sageli rindeüksusi või rändas NSV Liidult vallutatud Karjala osas. Jätkusõda oli pikk positsioonisõda, suuremad välilähingud peeti vaid 1941. aasta teisel poolel ja 1944. aasta suvel. Siiski olid Nõukogude lennuväe õhurünnakud, sealhulgas Helsingile, kolme sõja-aasta jooksul igapäevased.

Sõjapropaganda sõja koledamat poolt, rüüstamist, hävingut, surma ja sandistamist, tavaliselt ei esitle ega esitlenud ka Jätkusõja ajal, kui see just ei teeninud vaenlase demoniseerimise vajadust. Paavolaise kirjanikusulg neid asju siiski päevikulehekülgedel talletas. 12. juulil 1941: „Puutüvel särab Ülemjuhataja uus päevakäsk: „Karjala vabadus ja Suur-Soome kumavad meie ees maailmaajalooliste sündmuste võimsas laviinis...” Kuid nende uljaste sõnade vastas lamab samblal okstega hõredalt kaetud lihtne puukast, mis sisaldab kapral Arvi Eskelise säilmeid ja mille kaanel on ühele naisele määratud lihtne, halli paberisse mähitud pakk. Kasti peal on tekst: „Eile saadetud kasti oli ainult jalg Eskelise oma, muud säilmed olid seersant Mannise säilmed.” (lk. 111)

27. juulil 1941: „Kohe pärast Kokkarit lööb metsadest vastu jälk laibalehk. Mõned mehed on nii tundlikud, et käivad teeservas oksendamas. Keegi ei taha minuga kaasa tulla, kui kord, kui auto peatub, teeserva tihedatesse kuusikutesse surnukehi vaatama lähen. Nüüd on nad juba mustaks tõmbunud ja tursunud nagu verivorstid ja kihisevad suurtest valgetest ussidest. Olen alati imestanud, kas see on tõsi, kuuldes ütlemist: laip oli nagu ussipesa. Nüüd näen: see on tõsi.” (lk. 121)

3. oktoobril 1941: „Kogu päev käidud ringi Petroskoiga tutvumas. Linna kõrvalisemates osades satume tänavail veel paarikümne vaenlase matmata surnukehale. Tulekahjud on suuremalt jaolt kustunud. Alles nüüd on näha kesklinna hävingut kogu ulatuses. [– – –] Rõõvimistuhin jätkub; kõige ihaldatumad asjad paistavad olevat voodiriided, mis on lähenevat talve arvestades hästi mõistetav. Paljud majad oleksid otsekui oma sisu tänavale oksendanud; vaatepilt meenutab Chirico sürrealistlikke maale. Alles siis, kui oma esimeselt linnatürlt tagasi tuleme, märkame oma öömaja uksele ilmunud

silti: „Kontrollitud, miinivaba.”” (lk. 170)

21. aprillil 1942: „Käik Mäkrä jõe ääres paiknevasse suurde sõjavangilaagrisse. Painajalik elamus. [– – –] Sattusime laagrisse just matustepäeval. Mudasel, alasti põllul liiguvad massihaudade poole korraga kuut surnukeha kandvad matuserongid... Jahmatava tundetusega loobivad vangid oma kaaslased avatud hauda. – Uutes barakkides valitseb lootusetuse inferno. Soome arstid ei suuda vangide armetu olukorra parandamiseks eriti midagi teha. Suurim osa vange on nimelt pärit Kaškana kohutavates metsades möödunud sügisel laiali löödud Vene diviisidest; näljahäda sundis vange alla andma pärast seda, kui nad olid püüdnud end nädalate kaupa hinges hoida esialgu tapetud veeloomade toore lihaga, hiljem vaid seente, marjade ja juurikatega. Tulemuseks on pikaajastest nälgimisest tulenev kurnatus, mille vastu ei ole mingit arstiteaduslikku vahendit. [– – –] Mis hirmus tähelepanek, et kui inimene kõhneb nahaga kaetud luukereks, jäävad muutumatuks vaid juuksed, silmad ja suguelundid.” (lk. 236–237)

Soome on põhjusega uhke selle üle, et kõik langenud püüti lahinguväljalt ära tuua ja kodu- või kangelaskalmistule matta. Sakslastel, nagu ka teistel suurriikidel, kes enamasti teiste riikide territooriumil sõdisid, see nii ei olnud. Paavolainen tunneb kaasa ka langenud relvavendadele. Ta kirjutas 6. augustil 1941: „Sõduri haud on tõepoolest rahu paik. Nende kodumaa järele igatsevatel ja Põhjala metsi pelgavatel nii noortel ja nii kurbadel poistel on kuivas liivas Soome kiretu kanarbiku all hea magada. On valus mõelda, kus kõikjal nende kaaslasi praegu puhkab: sädleva Vahemere, tormise Atlandi, jäise Jäämere ja Venemaa suurte jõgede kallastel. Saksamaa ei saa tõesti oma langenuid kodumaa mulda sängitada nagu Soome!” (lk. 133)

## Sõda ja kombed

30. augustil 1942 Karhumäel: „Linna elustiil on silmanähtavalt primitiivne, jõhker ja pöörane. Praegune Karhumäki on rindetagune lõbustus- ja meelelahutuskeskus – niisugusel kujul meie sõjas peaaegu ainulaadne nähtus. Oleme hommikupoolikul möödunud Äänise kaldal paiknevast pesumajarongist, mille naistest – „pesufuuriatest” – räägitakse igasugu lugusid. Karhumäe elule annab omalaadse joone ka Kumsa jõe kaldal endises lõbustuspargis paiknev Tivoli. [– – –] Äsja olnud rindel mõne kompanii päevakäsus märkus: „Käsk hoida eemale Tivoli

preilist – tal on süüfilis.” Otsekui Karhumäe vaimu tunnus jääb meelde poolelioleva uue kirikuhoone uksele naelutatud humoristlik teade: „Kirik. Sissepääs rangelt keelatud!” (lk. 295)

Iga sõda on suureks löögiks kõlblusele, moraalile ja kommetele. Maailmasõja esimesi ohvreid oli naisterahva au, paneb terasem vaatele tähele kas või me oma veteranide mälestusi lugedes. Ametlik ja avalik Soome oli Teise maailmasõja ajal väga kombekas maa kristliku moraali vaimus. Sõja ajal keelati nii tantsupeod kui ka alkoholi müük sõjaväelastele. 7. veebruaril 1943: „Võitluses tantsukeelu säilitamise eest kasutatakse iseäranis maitselagedal moel langenute mälestust. Tantsumuusika häirivad kangelaskalmude rahu. Hea tahtmise juures võiks niisugust vagatsemist mõistagi. Kuid väide, et rinnetel pandaks tantsivat kodurinet pahaks, on oma täielikus asjatundmatuses ja „tsivilistlikkuses” veel mitu korda talumatum. Mis asja! Tantsimiskeelu tühistamise küsimus on üles võetud nimelt puhkusel olivate rõõmuks ja vastukaaluks nende viinahimule. [– – –] Jälginud seda ägedat võitlust – mu väljalõigete kogu on tõesti nauditav –, olen jälle sunnitud tõdemä, kuidas moralistlik suund näiliselt alati võidab. Moralist ja fanaatik himustab avalikkust, sellepärast ta ka viitsib ja tihkab sulge haarata. Muretu „patune” aga lööb enamasti niisugustele tülidele käega – ja elab, nagu oskab.” (lk. 371–372)

Sõda on erakorriline olukord. Tuhanded parimas eas mehed kõigi oma vajadustega on pikka aega kodust eemal ja suur osa neist pidevas surma- või haavataasamise ohus. Nende tuhandet parimas eas naised ja sõbratarid on oma vajadustega kodus üksi. Loomulikult anti sõjameestele puhkust ja nende perekondi püüti igati toetada, kuid sõjastress vajas maandamist ka sõja ajal. 2. oktoobril 1941, pärast Petroskoi vallutamist: „Teatrihoone ees tekib kähmlus; see lõpeb siis, kui üks purjus seersant heidab pimedale väljakule käsigranaadi ... Kõik räägivad viinapuudusest... see ongi üks põhjus, miks kusagil ei kohta võidumeeleolu.” (lk. 169)

Joomise jõuline piiramine ei olnud Soomes uus asi, kui meenutada sõdadevahelise aja keeluseadust. Meil kõigil on ka kirjanduse ja kogemuse loodud kuvand soomlase ja alkoholi erisuhtest. Paavolaise päevik seda kuvandit ei muuda. 12. detsembril 1941: „Kompaniisse on saadud 30 pudelit viina! [– – –] Minul on lisaks Aunuses kohatud RUK-i tuttava piirituseretsepti. Terve päeva suur ootamine. Otsustatakse, et kaua

oodatud vabastava joominguga alustatakse kohe, ükskõik mis kellaajal Ovaskainen vaid tagasi jõuab. Üldine vaimustus... Jooming algab pool kaks öösel, kui voodist tõuseme! 13.12. Sajandi jooming kompaniis. Kõik on purjus, [– – –]. 14.12. Sajandi jooming jätkub... koju jõudva Haavio suureks kokkumuseks. Kindral Heinrichs tuleb nimelt õhtul kontrollkäigule. [– – –] Meie toas toimub järgmine repliikide vahetus. Heinrichs minule: „Leitnant paistab väga muutunud.” – Mina valvelseisangus, aga kõvasti tuikudes: „Vanadus rõhub... härra kindral.” 15.12. Kogu kompanii kassiahastuses, kuid heas tujus.” (lk. 208)

8. oktoobril 1943: „Rukajärvi rinde etapilinna elu ilmestab üha üldisemaks muutuv kommete allakäik. Restoraniisaalis magab üks rindeleitnant õhtu otsa laua najal, ilma et keegi sellest hooliks. [– – –] Ülemkelneri märkuse peale vastavad [tema kaaslased]: „Häh, rindel võib purjus olla, võib siin ka.” Kui väljun, haarab mul käsivarrest kaks joobnud lipakat, kes teatavad, et elavad hotelli ülemisel korrusel ja paluvad tulla oma tuba vaatama, [– – –]. Tänavate tormises pimeduses kostab purjus paarikeste kihistamist. Kaks majorit toimetavad oma väiksemat asja keset kõnniteed, sel ajal kui naised rahulikult pealt vaatavad.” (lk. 481–482)

Alkoholimüügi osas andsid võimud lõpuks järele. 25. novembril 1943: „Sõduritele suunatud võltspühalikkus on pisut järele andnud: nüüd lubatakse sõduritel enestel Alkosti viina osta. Puhkusel olevate rindemeeste alandavad sosistamised eraisikutega poesabade ümber või lähedastes tagaõuedes ei vaeva ükskord ometi enam mõõdujate silmi ja südametunnistust.” (lk. 515)

Paavolainen võtab kõlbluse ja moraali teema kokku 14. detsembril 1943: „Mis puutub kõlblusesse, siis on meie armee kahtlemata üks maailma paremaid. Kuid pärast kaks aastat kestnud sõda, millest suurem osa on olnud üldiselt alati demoraliseeriv kaevikusõda, hakkavad ka meie armees ilmnenema iga pikaks veninud sõjapidamisega loodusjõu sunnil kaasnevad mandumisnähtud. Infokompaniide kirjutisi ja pilte jälgides on mind köitnud niisugused nähtused nagu rinnete meelelahutuselus üha rohkem moodi tulnud naisjäljendajate esinemine. Selge transvestism. [– – –] Loomulikult märgitakse osakonnas niisuguseid nähtusi kujutavad kirjutised ja pildid keelatuks. Kuid üks mitte-infokompanii pilt, mis kujutab „Miss Mutarovkat” oma garderoobis, ilmub ühel päeval „Hakkapeliitta”<sup>4</sup> enese veergudele! – Eesriie.” (lk. 527–528)

<sup>4</sup> Soome Kaitseliidu nädalaleht, mida tellis kümneid tuhandeid lugejaid. Ilmus 1926–1944.

## Saksa relvavendadest

Paavolainen tundis sakslasi ja Saksamaad hästi. Tal ei olnud illusioone ja tema sümpaatia valikus Saksamaa ja NSV Liidu vahel langeb kahtlemata viimase kasuks, ehkki kohati tundub osa NSV Liitu kiitvaid lauseid hiljem, enne raamatu avaldamist, juurde kirjutatuna. Ta tunnustab sakslaste vaprust ja võitlusvõimet ning teeb teraseid tähelepanekuid saksa iseloomu ja, võiks öelda, isegi rahvuspsühholoogiliste omapärade kohta. Igapäevaselt puutus ta kokku propaganda alal tegutsevate Saksa koostööohvitseridega Soome peakorteri juures. Saksa ja Soome koostöö toimus ka kõrgetasemeliste visiitidena – marssal Mannerheimi 75 aasta juubeli puhul käis teda õnnitlemas Hitler isiklikult. Välisminister Joachim von Ribbentrop tegi visiidi Soome, et rääkida läbi Saksa abi ja selle tingimused, kui Soome 1944. aasta suvel langes NSV Liidu suurrünnaku alla. Ka Mannerheim ise käis sõja ajal Saksamaal. Ametlikule Soomele oli koostöö Saksamaaga sunnitud vajadus – anti aru, et koostöö Saksamaaga vähendab võimalusi headeks suheteks lääneriikidega, eeskätt Inglismaa ja Ameerika Ühendriikidega. Palju muutis USA sõttaastumine pärast Pearl Harbori ründamist.

19. veebruaril 1942: „Patonharju, noorepoolne ja tüse kahvatu major,<sup>5</sup> on ülimalt viisakas. Ta seletab, et Ühendriikide hirmus tuleb sõjategevuse kirjeldus lõpetada vanal piiril. Mingist operatiivtegevusest Nõukogude Liidu territooriumil praegu enam kirjutada ei tohi; seega võiks Aunusest kirjeldada vaid rahvakultuuri, maastikke ja „bolševismi needusi.” (lk. 223)

1942. aasta juuni lõpus tegi Mannerheim oma vastuviisiidi Hitlerile, kes oli käinud tema juubelil. 8. juulil 1942 oma päevikus selle reisi kinokroonikat kommenteerinud Paavolainen, pahempoolne kõrgintellektuaal, ei ole vaba soomlaste hardast austusest „Marski” vastu: „Marski oma kepi, tõsise näo ja alailma näo ette tõstetud ninarätikuga on lausa suurepärane. Viimati nimetatud liigutusd on oma pilklikuses võrratult diskreetsed. *Ancien régime*’i aadellikult enesekindel ja kultiveeritud esindaja, kelle kõrval naeru lagistav ja õlale patsutav Hitler mõjub täieliku tõusikuna ja tõelise maalisellina. Vaene Marski, seda reisi ei olnud tal tõesti mitte kergete. [---] Kui Marski äärmiselt reserveeritud

näoilmeist üldse midagi välja lugeda võib, siis ei nõustunud ta lipitsevalt sõbralikule *Führer*’ile eriti midagi lubama. Praegu paistab, et viimati nimetatul on siiski käes idarinde sõjalised trumbid.” (lk. 266)

Paavolaisel oli oma „kodusakslane”, kellega ta igapäevaselt suhtles, Saksa propaganda-koostööohvitser Soome peakorteri, kes talle sageli mõtisklusainet pakkus. 10. jaanuaril 1943: „[---] sakslastele [---] teeb muret soomlaste poolt neile osaks langenud külm kohtlemine. Ma ei pane seda imeks, kui olen näinud stiili, millega osakonnas koheldakse ärritavalt noort ja poisilikult innukat uut ühendusohvitseri Tauberti. Kalle Lehmus<sup>6</sup> laseb sel *Oberleutnant*’il vahel lausa tundide kaupa ootetoas oodata, enne kui ta jutule võtab. Taubert on küllap juba oma eelkäijatelt kuulnud, kui võimatud on soomlased, nii et tema taltsutamine ei ole nõudnud niisama drastilisi abinõusid [---]. Wünschele tuli lausa otse öelda, et tema on meie ja mitte meie tema käsutuses ja et Infoosakond ei ole mitte OKW, vaid Soome peakorteri alluvuses.” (lk. 361)

Paavolaise suhtumist oma Saksa kolleegidesse Tauberti näitel – kes eraelus oli muinasjutukirjanik – võiks iseloomustada kui „kiuslikku sümpaatiat”. 23. juunil 1943, ühise Aunuse-reisi alguses: „Tauberti poisikeselik rõõm reisimise ja kõigest ametlikust vabanemise üle nii hämmastab kui ka liigutab. Mõtlen jälle kord, kui karm on Saksa sõjaväe distsipliin meie omaga võrreldes ja kui ränk võib see tunduda nii tundelisele tüübile, nagu partei liige Taubert sisimas siiski on.” (lk. 435)

Saksa ohvitserikorpus oli palju seisusetaadlikum kui Soome oma ja selle väljendus oli distants ohvitseride ja sõdurite vahel, hoolimata natsionaalsotsialismi võrdsustustaotlustest. 26. juunil 1943: „Nagu infokompaniides, nii on Taubert siingi varjamatult hämmastunud soomlaste viletsast ohvitserimoonast ja „võrdsusest”. Ta jätab demonstratiivselt peaaegu kogu toidu söömata.” (lk. 440)

Hitleri Saksamaa vältis naiste rakendamist sõjaväes ja pidas naiste ülesandeks laste sünitamist ja koduhoidmist, kuni totaalse sõja hädavajadus ka naised abiteenistusse ja sõjateostusse sundis. Soomes leidsid paljud naised rakenduse abiteenistusorganisatsioonis *Lotta Svärd*, mis on nii sakslastele kui itaallastele aru-

<sup>5</sup> Soome vägede peakorteri tsensuuriülem.

<sup>6</sup> „Kalle” (Kaarle Aukusti) Lehmus, endine sotsiaaldemokraatliku partei üks sekretäre, oli Jätkusõjas Mannerheimi kutsel Soome vägede peakorteri teabeosakonna (1944–1955 peastaabi teabeosakonna) ülem ja 1957–1958 Soome kaitseminister. Sõja ajal oli ta Paavolaise otsene ülemus.

saamatu. 12. oktoobril 1942: „Viies „Salignac” paneb Wünsche, nagu olin õigeusklikult natsilt oodanudki, suunama oma iroonia meie lotade organisatsioonile. Et naistele ja nimelt auahnetele vanatüdrukutele võib anda niisuguse võimu! Naiste rindelolek on tema arvates lihtsalt sõge. Ka sõja ajal on naiste koht kodus. Ajan preisilikult läbinisti huumorimeelela Wünsche koguni naerma, kui jutustan talle klassikalise loo itaalia kindralist Traditist, kes Talvesõja ajal Soomet külastas ja tegi meie lotade organisatsiooniga tutvudes selle vea, et õnnitles meie armeed selle puhul, et suguline külg meie sõjaväes on nii osavalt ja hoolikalt korraldatud.” (lk. 330)

7. juulil 1943: „Karmi ja mehise sõjaväelise kõrval on Hitler elustanud ka ürgsaksa sentimentaalse ja romantilise hingelisuse – hingelisuse, mida eriti hästi kirjeldab sõna *Innigkeit*. Taubert on nende kahe liini ühtesulamise parim näide, kuigi ta püüab viimati nimetatud joont Soomes hoolikalt varjata.” (lk. 446)

20. juunil 1944: „Taubert korraldab õhtul Infoosakonna eliidile peo. Juuakse õige tublisti. Õhtu märkimisväärseim tähelepanek on Tauberti silmnähtav kahjurööm selle üle, et nüüd on Soome ja soomlaste kord hädas olla. Selle rahulduse võimaldan talle ka peaaegu meelsasti, sest ta on pidanud Stalingradist alates taluma meie poolelt alandavaid torkeid.” (lk. 614)

4. septembril 1944 sõlmisid NSV Liit ja Soome relvarahu. Sakslastel oli aeg minna. 5. septembril 1944: „Lühike, sõjaväeliselt robustne tseremoonia Tauberti lahkumise puhul toimub toitusbarakis juba kell 9 hommikul. Kummaline aeg, kummaline pidu. [– – –] Lehmuse kõne kestab paar minutit, Tauberti vastus niisamuti. [– – –] Pööraselt kange hüvastijätunaps juuakse ühe sõõmuga põhjani ja see lööb hommikuselt tühja kõhtu jõudes välkkiirelt pähe. Tauberti silmad on niisked. [– – –] Märkame praegu, et Taubert meile siiski meeldis, tema lapselikkusest ja kõrkusepuhangutest hoolimata.” (lk. 651)

Soome Jätkusõja ajaloos on üks episood, mida just hea meelega ei meenutata. 1941. aastal formeeriti saladuskatte all soome SS-pataljon, mille liikmetega sõlmiti kaheaastased lepingud. Pärast täielikku Relva-SS-i väljaõpet, mille juurde kuulus ka maailmavaatekoolitus, võitles pataljon Lõuna-Venemaal ja Põhja-Kaukaasias. Lepinguaaja lõppedes saadeti pataljon 1943. aasta kevadel laiali ning selle asemele astus Relva-SS-i eesti SS-pataljon „Narva”. Ehkki sõjapropaganda esitas pataljoni Soome Esimese maailmasõja aegse jäägriliikumise traditsioonide jätkajana uues maailmasõjas, on hiljem

selle paralleeli rõhutamine enamasti välditud. Paavolainen kohtus ühe Ukrainast tagasi pöördunud soome SS-lasega 9. mail 1943: „Poiss on alles 21-aastane, päevitunud ja morn, tüüpiline sõdades „pargitud” noorsoo esindaja. Ta räägib külma asjalikkusega ja vaatab kogu aeg peaaegu hirmutava avameelsusega silma sisse; tüüpiline Saksa sõjaväelise kasvatuse joon. [– – –] SS-mehed ei tohtinud kirikus käia. Juba esimeses õppelaagris Stralsundis käsutas Saksa veltveebel ükskord viirgu ja rebis nende ees puruks soomlaste ühendusohvitserina tegutseva jäägrimajori Kurkiala poolt poistele muretsetud palveraamatud, seletades, et nende sisu on Saksa sõduritele tarbetu rämps. [– – –] Eriti huvitav oli Lindbohmi kirjeldus karmusest, millega suhtuti onaneermisse. Nii pidid kõik SS-mehed pärast kindlat teenistusaega alla kirjutama lepingule, milles sisaldus ka punkt, et onanismi eest karistatakse surmanuhtlusega. Kasvatuseprogrammi kuulus ka iseloomu „karastamine” sadistlike vaatamängudega. Nii viidi kogu soomlaste pataljon Grazis vaatama paari Belgia vabatahtliku hukkamist. Idarindel oli Lindbohm näinud, kuidas sakslased oma lõbuks tulistasid automaatidest end nisu- ja päevalillepõldudele peitnud Vene küla elanikke. Soomlastele tundus niisugune julmus üldiselt võigas.” (lk. 410–411)

## Soomlus, soomlased ja Karjala

Paavolainen sündis Karjalas Kivennapas, endisel Soome ja NSV Liidu piiril, mis Talvesõja järel läks NSV Liidu valdusse ja 1948. aastal sai nimeks Pervomaiskoje. Jätkusõja ajal vallutas Soome oma Karjala tagasi ja Paavolaisel oli veel kord võimalus sünnipaika külastada, kuni 1944. aastal see jälle Nõukogude Liidule läks. Karjala oli tema kodumaa ja seetõttu jälgis ta tähelepanelikult ja suureneva südamevaluga soomlaste poliitikat Aunuses, NSV Liidu Karjalas, mille soomlased Jätkusõjas vallutasid. Paavolaise kriitika oli seotud tema negatiivse suhtumisega Soome ühiskonna konservatiivsesse osasse ja eriti Soome sisepoliitika parempoolsesse tiiba. Jätkusõja alguses sai uut tuult tiibadesse Suur-Soome aadel, mille vaimseks kandjaks oli Akadeemiline Karjala Selts (AKS), millel oli suur kandepind Soome haritlas- ja eriti üliõpilaskonnas 1920. ja 1930. aastatel, ning ka Soome paremäärmuslaste erakond Isamaaline Rahvaliidumine (IKL). Kuid Paavolainen kritiseerib kogu konservatiivsemat soomlust, mida ta peab kolklikuks ja silmakirjalikult usuvagatsevaks



ning mille alaväärsuskompleksi ilminguks vallutatud Karjalas oli tema meelest härrasrahvalik suhtumine sealsetesse hõimukaaslastesse, karjalastesse ja vepslastesse. Paavolainen süüdistab Karjalasse suunatud tsiviilpersonalit soomestamiskatsetes ning osutab, et koos pesuveega visati välja ka laps – nii mõnigi Karjala omapära langes Soome ametnike „kultuurträägerluse” ohvriks, kes pidasid neid kas bolševismi mõjuks või lihtsalt mahajäämuse märgiks.

29. juunil 1941: „Ülemjuhataja jahmatav päevakäsk hommikul. Kui pateetiline, võlts ja ennekõike mittesoomelik. [– – –] Ja kuidas võiks soome talupoega innustada niisugune mõiste nagu „ristiretk”? Meie luterlikud pastorid, kes peavad meid suisa Jumalast valitud rahvaks, muidugi kiunuvad vaimustusest. [– – –] See on igas tükis „härade” sõda. Mind valdavad halvad aaimdused loo lõpust.” (lk. 97)

31. augustil 1941: „Aga kui palju tuleb teha tööd, et õpetada tänapäeva Soome meest ja naist mõistma ja tajuma selle omalaadse kultuuri ilu ja väärtust. [– – –] Kõige ohtlikum ettekujutus idakarjalastest kui „rüüadest” ja „alamatest inimestest” on juba täie hooga moodustumas. Viha ja sallimatusega mürgitatud AKS-laste hõimuaate pahupool hakkab paljastuma kogu oma grotesksuses.” (lk. 151)

21. septembril 1941: „Üks groteskne kujutus, mis siinpool piiri ringi liikudes on mul pidevalt meeles mõlkunud, hakkab nüüd võtma üha konkreetsemat kuju: soomlased on tulnud Ida-Karjalasse nagu „härarahas”, kandes hinges loomuvastast unemat maast, kus inimesed ja kõik nende elu muudetakse dekoratiivseks muuseumiks, mida valitseb kõrk ja oma üliluslikkusest teadlik sõjaväeline haritlaskond.” (lk. 158)

26. juulil 1942, pärast õhtut 1919. aasta hõimusõdade veteranidega: „Taas kord masendav pilt sellest, kus on tegelikult meie kaitseliidu tüüpi militarismi juured. Just niisugune vastutustundetu ja seiklushimuline poisikeselikkus, milles nii haletsusväärset puudub mõistuspärane kaalutus ja vastutustunne, on iseseisvuse ajal liialt pääsenud mõjutama ka meie poliitikat. See on olnud kas romantiseeriv või suuresõnaline „tundemõtlemine” AKS-i meele või – kõige halvemal kujul – IKL-i tegevus stiilis „teeme, mis tahame.” (lk. 273)

Hõimuaatega kooskõlas, aga ka inimeste päästmiseks sõja jalust ja mitte väikese tähtsusega ka tööjõupuuduse leevendamiseks evakueeriti Jätkusõja ajal Eesti kaudu Soome üle 60 000 ingerlaste. 2. juulil 1943: „„Hõimuaade” ei paista Soome rahva sügavamates kihtides toetust leidvat: ingerlaste „vabatahtlik” sisserränne on äratanud isegi pahameelt. Öeldakse, et meil on näljaseid suid niigi küllalt. Isekas, aga realistlik.” (lk. 444)

Paavolainen on oma AKS-i vastasuses kohati ebaõiglane. 15. juulil 1943 kirjutas ta: „[– – –] kaks päeva tagasi kutsus Akadeemiline Karjala Selts esimest korda oma 21-aastase tegevusaja jooksul ajakirjanduse ja avaliku sõna inimesed endale külla. Helanen<sup>7</sup> ütles, et AKS soovib praegu, kui Soome rahva saatuse üle heidetakse liisku sadadeks aastateks, vastastikust mõistmist kõigi progressiivsete jõudude vahel, sõltumata erakondadest ja keeleerinevustest. Saime ka kuulda, et hõimuaadet, mida selts esindab, ei võinud edendada ilma riigikaitseküsimuseta, mistõttu AKS oli sunnitud rajama ka riigikaitsepropaganda. [– – –] Kogu sündmus oli praegusel hetkel kaunis kummaline žest seltsi poolt, kes kannab ehk vaimset kõige rängemat vastutust Soome praeguse traagilise olukorra eest.” (lk. 449–450)

Lõpuks jõuab Paavolainen kummalise, kuid tõuküsimusi tähtsustavale ajastule iseloomuliku aruteluni, et AKS-i vaim ja hõimuaade on tegelikult soomlusele võõrast päritolu. 19. oktoobril 1943: „Küsimus on sellest, miks on AKS-i vaim pärissoome rahvale nii võõraks jäänud. Väidan: AKS-i vaim on „ülemklassi” vaim ja see ei ole üldiselt sugugi soomelik. [– – –] Ei ole ometi juhus, et nii paljud AKS-i asutajad, aga ka selle nimekamad liikmed kuuluvad meie maa rootsikeelsetesse haritlассuguvõsadesse, kuigi nimede soomestamine on selle tõsiasja varjanud eksitava ja petliku eesriidega. [– – –] Iseenesest ei tõesta perekonnanimi Soomes rootsi „vere” kohta mitte midagi. Kuid tahes-tahmata näed mingit seost nimede algupäras ja selles, et AKS-is pesitses juba algusest peale soome rahva sügavamatele kihtidele täiesti võõras, pateetiline ja heroiline „viikingivaim” ning ülemklassi ettekujutus „juhtidest” ja „rahvast”. Ja igal juhul vaatasid AKS-i suunda ja stiili loovad liikmed, kui nad olidki pärit soomekeelsetest

<sup>7</sup> Vilho Helanen (1899–1952), AKS-i vaimseid liidreid, kirjanik, ajakirjanik, ajaloolane ja poliitik. 1920. aastatel oli üks Eesti ja Soome üliõpilasorganisatsioonide vaheliste sõpruslepingute algatajaid, 1930. aastatel toetas Eesti vabadussõjalaste liikumist ja pakkus varjupaika vanglast Soome põgenud Artur Sirlgile. Teise maailmasõja ajal oli Soome siseministeeriumi koostööohvitser okupeeritud Eestis ja korraldas ingerlaste ümberasumist.

suguvõsadest, tavalist rahvast nagu praostide või ametnike pojad, ehk „kiriklaküla vaatevinklist” [– – –]” (lk. 494)

Oma sisepoliitilistes mõtisklustes on Paavolainen kõige erapoolikum, aga päevik ei peagi olema püüdlikut erapooletu. Nendes arutlustes tuleb kõige selgemini esile tema maailmavaade – ehkki ta on ka ise juristi ja Eduskunna liikme poeg, positsioneerib ta end pahempoolitseva intellektuaalina selgesti lihtsa soome talupoja ja töömehe leeri.

## Lõpetuseks

Paavolaise kirjanikusulg on nõtke ning Piret Saluri tõlge ja Anu Saluääre toimetajatöö suurepärase. Olgu näiteks vaid üks looduskirjeldus. 23. septembril 1941: „Aunuse vana aja kodust ühisvaimu õhkava külamaastiku värv on läbinisti hall. Mitte ühegi maja ümber ei ole puid, aeda või lillepeenraid. Sees, toanurga roiutavas palavuses, puhkeb aga potililled lopsakus, paberlilled võltskirevus ja pühapiltide värvidelööm. Küla on nagu heasüdamlik, salapärase taat, kellest tulvab elavaid, värviröömsaid muinasjutte ja lugusid. Aunuse küla on ühtlaselt hall, olemata sealjuures sünge või üksluine. Sest hall värv ei ole ainult muremeele ja lootusetuse, vaid sama palju ka ümiseva hämaruse, kodususe ja tarkuse värv.” (lk. 160)

Ükski arvustus ei oleks arvustus, kui poleks etteheiteid. Kõige tõsisem neist on kirjastajale – miks otsustati nii paljude nimede ja kohanimedega raamatus läbi ajada ilma registrita? 700-leheküljelise raamatu puhul ei ole mõnikümmend lehekülge siia-sinna probleem. Tõlkija ja toimetaja on tänuväärset paljusid isikuid ja muudki joone all kommenteerinud. Siiski oodanuks ka osundusi Ida-Karjala kohanimede praeguste nimedele. Kui paljud lugejaist näiteks teavad, et Aunus on Olonetsi soome nimi ja tähistab ühtlasi ka endist Olonetsi kubermangu? Tõsi küll, Google Maps viib üldiselt õigesse kohta ka soome nimega otsides, aga mitte alati, näiteks Kivennapa, autori sünnikoha puhul see nii ei ole. Sõjandusasju on konsulteerinud Leo Kunnas ja teinud seda hästi. Vaid kolm tähelepanekut: soome „divisioona” on eesti keeles siiski veel diviis, mitte divisjon, ehkki tundub, et inglise keele massiivne pealetung selle me russitsismi varsti anglitsismiks kohendab. Aga tänases eesti keeles on divisjon vaid suurtükiväepataljon ja mitte rohkem kui 10 000-meheline väeüksus. Teiseks, soome „kранаatti” – üle-20-mm las-

kerelvaga tulistatav või käsitsi heidetav laske- või lõhkekeha – ei ole eesti keeles mitte alati granaat, vaid vahel ja selle raamatu kontekstis enamasti hoopis mürsk või ka miin, ehkki tähte närides miinipildujad miine ei tulista. Kuid jäägu need detailid juba sõjandusterminoloogidele. Kolmandaks, soome „*yhdysupseeri*” ei ole mitte ühendusohvitser, vaid uuemas eesti sõjandusterminoloogias koostööohvitser. Vaneemas eesti sõjanduskeeles on küll kasutatud ka sõna „sideohvitser” saksa „*Verbindungsoffizier*” otsetõlkena, kuid see läheb juba lootusetult segi sideväeohvitseriga.

Kokkuvõtteks – hea raamat, mille sajad leheküljed soovitan läbi lugeda nii igal Soome ajaloo kui ka sõjaajaloo huvilisel. Eriti hea pildi annab see sõja aja Soomes väljaspool rinnet toimunud ning meeoludest, kuid oma huvile leiab midagi ka kaevikuelu kirjelduste nautija.

Toomas Hiio

# Keeled Rootsi suurriigis 17. sajandil

Från Nyens skans till Nya Sverige. Språken i det Svenska Riket under 1600-talet.

Red. Bo Andersson & Raimo Raag (Kungl. Vitterhets historie och antikvitets akademien, Konferenser 78). Kungl. Vitterhets historie och antikvitets akademien, Stockholm, 2012, 376 lk.

On igati tervitav, et 2007. aasta veebruari lõpus – märtsi alguses Uppsala ülikooli moodsate keelte instituudis korraldatud rahvusvahelise sümposiumi materjalid Rootsi suurriigis 17. sajandil kõneldud keelte kohta on Bo Anderssoni ja Raimo Raagi toimetamisel jõudnud – küll mõningase ajalise viivitusega – spetsiaalsesse artiklikogumikku. Avaldatud on 18 keeleteadlaste ettekanded: Gun Widmark kirjutab rootsi, Stig Örjan Ohlsson Skånes kõneldud taani ja rootsi, Lars Wollin Ojamaa saarel kasutatud gutni, Lars-Gunnar Larsson saami, Erling Wande soome, Hans Helander ladina, Bo Andersson saksa, Ingrid Wikén Bonde hollandi, Sigbrit Swahn prantsuse, Daniel Ogden inglise, Tapani Lehtinen karjala, Raimo Raag eesti, Virve Raag vadja ja isuri, Pēteris Vanags läti, Riho Grünthal liivi, Ulla Birgegård vene ja Lennart Larsson poola keelest ning Kim-Eric Williams on pühendanud eraldi artikli rootslaste keelekontaktidele Atlandi-taguses Nya Sverige koloonias. Kogumikul on veel kaks saateartiklit: esiteks Stig Strömholmi arutus keelest ja kultuurist Rootsi riigis 17. sajandil ja teiseks Aleksander Loidi ülevaade Rootsi ja tema provintside üldistest arengutest suuriikluse ajal.

Ekspansionistlik Rootsi riik, mis 1561. aastal väljus oma põhiterritooriumilt ning järgneva sajandi jooksul haaras oma võimu alla Läänemere provintsid, Põhja-Saksamaa alasid ja Skandinaavia poolsaare lõunaosa, sai selle protsessi käigus alamateks mitme keele ja kultuuri esindajaid. Rootsist kujunes polüglott-riik, mille erinevate keelte kandjaid sidus omavahel lojaalsus ühisele monarhile; samuti ühendas valdavat osa elanikkonnast evangeelne luteriusk, väikese erinevusega idapoolsetel piirialadel, kus elasid ortodoksid. Arvestada tuleb veel ka sõjalisi, administratiivseid, majanduslikke jt. tegureid, mis hoidsid riiki efektiivselt koos. Kui

Skåne kõrvale jätta, siis vähemalt 17. sajandil ei pööratud Rootsis keelelisele ühtsusele tähelepanu. Arusaadavalt oli rootsi keel valitseva rahva põhikeel, kuid teisigi keeli tolereeriti; veelgi enam, erinevaid keeli kasutati sotsiaalse distsiplineerimise huvides, keskvoimude tahte edastamiseks, nagu ka kogudustele jumalasona edasiandmiseks ja inimeste hingehoolduseks. Samas ei ole kogumiku koostajad lähenenud keeletemaatikale ainult n.-ö. kohalike keeli vaadeldes, vaid laiemalt, haarates juurde keeled, mille kõnelejad ei olnud küll suurriigi alamad, kuid kelle majanduslik või kultuuriline mõju Rootsi ühiskonnale oli oluline. Keeltel ei olnud Rootsi suurriigis palju omavahelisi kontakte; tavapärased olid monokeelsed kogukonnad, kuid oli ka kaks-, kolm- ja isegi enamakeelseid inimesi ning gruppe, kes olid mitmekeelsed kas perekondliku päritolu, majanduslike, kultuuriliste ja muude huvide tõttu või elasid erinevate keelealade piiril. Lisaks oli iga keele sees veel dialekte ja murrakuid, mis tegid inimestevahelise kommunikatsiooni keeruliseks. Rootsiga sarnane keelepalljus oli sel ajal iseloomulik teistelegi Euroopa riikidele.

Kuna kogumiku teemaks on Rootsi riigis kõneldud keeled ja autorkond koosneb peaaugjalikult keeleteadlastest, võiks eeldada teatavat filoloogilist, samuti keeleajaloolist lähenemist. Pärast nii see siiski ei ole ja üldjuhul artiklid ei käsitle keelte puhtfiloloogilisi arenguid. Autoritele on jäetud üsnagi suur tegevusvabadus. Nii on artiklid üles ehitatud väga erinevate põhimõtete järgi. Omaette küsimus on, kas autorid saanukski mingeid ühtseid põhimõtteid järgida, tõenäoliselt mitte. Üldistavalt öelduna on püütud tutvustada erinevate keelte kandjate erinevast sotsiaalsest staatusest, poliitilisest rollist ja majanduslikust positsioonist tulenenud praktilist keelekasutust ja kirjakeelealaseid saavutusi trükiste näol. Seetõttu võinuks ehk kogumiku peakirjas keelte asemel rõhutada hoopis nende kõnelejaid. Keskendumine ainult ühele sajandile on samuti piire sadnud. On autoreid, kes on jäänud etteantud ajaraamidesse, kuid ka neid, kes on teinud ekskursse varasemasse ja hilisemasse aega.

Nagu märgitud, on iga autor tema poolt vaadeldavale keelele lähenenud erinevalt. Näiteks käsitletakse rootsi keelt peaaugjalikult ühtse normatiivse keele kujunemise aspektist, s. o. kuidas toimus areng õukonnakeelest ametnike ja kirikuõpetajate keeleks ning sealt järk-järgult igapäevakeeleks. Seejuures arenes ühtne keel dialektide paljususe tingimustes. Välja kujunes

ka erialane rootsi keel kantseleiametnikele, sõjaväelastele, kirikuringkondadele, juristidele jt. Üllatav on, et ühtse rootsi keele kujunemise protsessi juures ei märgita Piibli ja teiste vaimulike tekstide osa. Siiski on rõhutatud kirikuõpetajate rolli keskvoimu teadete edastajatena; just nii jõudis dialekte kõnelnud maakogudusteni pealinnas kasutatud rootsi keel.

Skåne taani keele arenguid tutvustatakse selgelt Rootsi võimude provintsi- ja rootsistamispoliitika võtmes. Hollandi keelt jälle madalmaalaste majandustegevuse ja ekspansiooni teel. Inglastest ja inglise keelest kõneldes on aga esile toodud kultuurilised ja akadeemilised kontaktid, ehkki inglise kogukonnal oli 17. sajandi II poolel ka suur tähtsus Rootsi linnamajanduses, konkreetsemalt kaubanduses. Ära oleks tasunud märkida anglikaani koguduse jõudmine luterliku Rootsi riigi territooriumile Narva. Saksa keele puhul on rõhutatud selle, nagu ka ladina keele, *lingua franca* seisundit nii Rootsis kui ka laiemalt Euroopas, selle kasutamist kõrgkihtides, aga ka linnaelanikkonnas, saksa laensõnu rootsi keeles, saksakeelset luulet jms. Lisaks olid Rootsi riigil saksakeelsed provintsid ning paljud sakslased asusid sõjandus-, administratiivsete, kultuuri- ja majandusekspertidena Rootsi elama, eriti pealinna Stockholmi, mis veelgi suurendas saksa keele tähtsust suurriigis. Vene keel oli Rootsi riigis küll marginaalne, aga sellega tegeldi intensiivselt kahes valdkonnas: esmalt elasid Ingerimaal ja Käkisalmläänis Rootsi alamad, kes olid etnilised venelased ja kes igapäevaselt kõnelesid vene keelt, aga ka läänemeresoome rahvad, kellele ortodoksidena peeti jumalateenistusi vene keeles; teiseks oli riigi teenistuses vene keele tõlke ja slavistika huvilisi. Viimased tegelesid vene keele uurimisega, vastavate sõnaraamatute koostamisega, vene kirjandusmälestiste kogumisega jne. Ladina keel ei olnud küll laiu rahvasse ühendav keel, kuid jätkuvalt oli see hariduse, teaduse, kirjanduse ja diplomaatia keel, kusjuures ladina keele tähtsus haritud ringkondades ei vähenenud. Oli mitu valdkonda – teoloogia, riigiteadus jt. –, kus ladina keeles oli end lihtsam väljendada, kuna aegade jooksul olid välja kujunenud terminid, mida kõik mõistsid.

Omaette grupi Rootsi suurriigis moodustasid läänemeresoome keeled ja nende kõnelejad – soomlased, karjalased, isurid, vadjalased, liivlased ja eestlased. Ühiskondlikku positsiooni

silmas pidades tuleks siia lülitada ka lätlased. Parima positsiooniga oli loomulikult soome keel, sest Rootsi riigi idaalal oli emamaaga riigiõiguslikult võrdsustatud. Kui võrrelda soome keele kasutust eesti ja läti keele kasutusvaldkondadega, siis mõlemal juhul on need peasjalikult seotud vaimulike tekstide, sh. täispiibli ja katekismuste tõlkimise ning üllitamise, rahvakooliõpikutega, nende vähemuskeelte kasutamisega armees jms. Selgeks erijooneks on, et need protsessid ja nähtused leidsid soome keeleruumis aset varem kui eesti või läti omas. Soome keele eripära on aga selle kasutamine rootsi keele kõrval maa valitsemisel, soome noorte meeste jõudmises ülikoolidesse nii tudengite kui ka õppejõudude-professoritena, rääkimata muudest positsioonikatest ametitest, näiteks preestritest. Eestlastele-lätlastele olid need valdkonnad üldiselt suletud. Ingerimaal ja Käkisalmläänis elanud väiksemate läänemeresoome rahvaste puhul tegeles Rootsi riik eelkõige nende usulise konverteerimisega ja luterliku kiriku raames hingehooldusega. Samas need rahvad ise Rootsi riiki lojaalselt ei suhtunud, vaid pidasid endale lähemaks ortodoksidest usukaaslast Venemaal. Tulemuseks oli ulatuslik migratsioon teisele poole piiri. Tühjenenud Ingerimaa ja Käkisalmläänis külad täideti uusasunikega Savost ja teistest Soome piirkondadest. Ingerimaast ja Käkisalmläänis elanikkonnast kirjutades on esile toodud Rootsi-poolne vaade, aga võinuks ka tutvustada, kuidas Vene pool käsitles Stolbovo rahuga Rootsi alale jäänud usukaaslasti. Tuginedes Konstantin Žukovile, tuleb paraku tõdeda, et mitte just väga hoolivalt ja mõistvalt.<sup>1</sup> Venemaal võeti nad vastu eelkõige majanduslikest kaalutlustest lähtuvalt, mitte usulistest põhjustel.

Siinkirjutajale pakkus arusaadavalt kõige enam äratundmisvõimalusi Raimo Raagi käsitus eesti keelest ning selle kasutusvõimalustest ja -valdkondadest 17. sajandil. On mõistetav, et valikuid teha on raske – kõike vähem kui paarikümnel raamatuleheküljel eesti keele ja selle kasutamise kohta, seda isegi 17. sajandi osas ei mahu ütlema. Samas antakse üsna põhjalik ülevaade Eesti keelealast territooriumi mõttes, selle administratiivsest ülesehitusest, elanikkonna, sh. linnarahvastiku suurusest, teistest rahvustest Eesti alal, Rootsi keskvoimu ja kohalike sakslaste omavahelistest suhetest jms. Raag mainib Ingerimaal ja Venemaal elanud eestlasti. Lahtiseks aga jääb, kas teiselt poolt Narva

<sup>1</sup> K. Žukov. Istorija Nevskogo kraja (d drevnejšix vremen do konca XVII veka). Kniga dlja učitelja, SPb., 2010.

jõge on teada eesti kogudusi ja kas eestikeelse usu elu pärast tundis muret luteri või õigeusu kirik. Igati asjalik on Heinrich Gösekenile tuginev mõttearendus, miks eesti keelt oli kasulik ja vajalik osata. Gösekeni tutvustatakse üldse põhjalikult.

Mõneti imekspandav on, et Raag ei käsitle 17. sajandi lõpukümneni keelevaidlusi. Teema ei ole talle võõras. Näiteks on tema sulest varem ilmunud võrdlev artikkel eesti ja rootsi ortograafiadiskussioonidest.<sup>2</sup> Eesti keelevaidluste kohta on publitseeritud ka spetsiaalne dokumendikogumik.<sup>3</sup> Samuti ei leia tutvustamist Bengt Gottfried Forselius, samal ajal kui Pēteris Vanags on Ernst Glücki panuse läti keele ja rahvahariduse edendajana esile toonud.

Artiklikogumikku lugedes tekkis veel paar üldisemat laadi küsimust. Nii kogumiku saatesõnas kui ka mitmes artiklis jäetakse mulje, et keeled toimisid Rootsi suurriigis probleemivabalt. Kitsalt keeltele mõeldes oli see ehk nii, kuid erinevate keelte kõnelejate mõttes kindlasti mitte. Keelte, täpsemalt nende esindajate vahelised vastuolud said alguse sotsiaalsetest suhetest; ühiskonnaelu eri sfäärid ja valdkonnad olid sotsiaalse staatuse alusel ära jaotatud. Samuti vajanuks rootsi keele üleriigiline roll selgemat lahtikirjutamist. Ka Liivimaa esimese kindralkuberneri Johan Skytte seisukoht *unus rex, una lex et grex unus* (üks kuningas, üks seadus ja üks rahvas) on tegelikult lõpuni lahti mõtestamata. Teatavasti tõusis see loosung taas ausse Karl XI ainuvalitsuse ajal, kui siinseidki provintse asuti rootsistama, vähemalt administratiivselt, aga me ei tea, kuhu see protsess oleks välja jõudnud. Põhjasõda tuli peale. Kas järgmisena oleks asutud keelelise rootsistamise teele, nii nagu see juhtus Skånes, Blekinges ja Hallandis? Seal oli rootslastel keelelise läheduse tõttu lihtsam end taanlaste suhtes kehtestada, samuti oli tegu vahetute naabritega. Skåne oli Rootsile igas mõttes lähemal kui Taanile! Läänemere provintsid olid kaugel, keeleliselt ja kultuuriliselt erinevad, esmapilgul võis takistavana tunduda ka provintside emamaast erinev õiguskorraldus. Siinpool Läänemerd end maksma panna ei olnud keskvoimudel lihtne, alustada tuli kaugevalt, esmalt just administratiivse tasandil litamisega. Viimase tunnustajaks on suunavõtt Rootsi õiguse juurutamisele, selle õpetamine Pärnu

üliskoolis ladina keele asemel rootsi keeles, aga ka Liivi- ja Saaremaa rüütelkonna ilmajätmine võimalusest oma provintside valitsemisel kaasa rääkida jms.

Kokkuvõtvalt tuleb tõdeda, et on hea, et üks suur teemavaldkond, nagu keeled Rootsi riigis, on võetud tervikliku käsitluse alla. Keeleajaloo huvilised saavad kindlasti esmase ülevaate eri keelte ja nende kandjate positsioonist, tähtsusest ja rollist Rootsi suurriigis ning keelealastest saavutustest trükiste või teiste kirjalike mälestiste näol. Kuid samas tuleb tunnistada, et tegelikult ei ole käbele toodud uusi fakte ja ideid just palju, valdavalt on tegu seni teada-tuntu taaspublitseerimisega, refereeritav kirjanduski ei ole alati uudne, vaid kohati isegi vananenud, on ka faktivigu. Kindlasti oleks vaja olnud kokkuvõtvat üldistavat analüüsi.

Enn Küng

<sup>2</sup> R. Raag. Keelevaidlused Läänemere ida- ja läänekaldal 17. sajandi lõpus. – Läänemere rahvaste kirjakeelte aja-loost. (Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 1). Tartu Ülikooli Kirjastus, Tartu, 1995, lk 145–163.

<sup>3</sup> Piiblikonverentsid ja keelevaidlused. Põhjaeestikeelse Piibli tõlkimise ajaloo (1686–1690). Allikapublikatsioon. Koost. L. Pahtma, K. Tafenu. Tartu, 2003.

# Enn Küng 50

## Kiriusutelu



Foto: H. Tamman

Ajaloolastel, eriti Tartus õppinutel ja ülikooli ajalooringis käinutel, on kena komme end koosviibimistel tutvustada kihelkondliku täpsusega. Sestap küsingi: milliseid kihelkondi pead Sina endale olulisteks?

Sellele küsimusele vastamisega olen alati veidi kimpus. Asi on nimelt selles, et juurte mõttes saaksin end seostada vähemalt nelja kihelkonnaga: emaema poolt Kadrina ja emaisa poolt Simuna kihelkonnaga, kuid emapoolne vanaema oli sündides juba tegelikult teist põlve tallinlane. Isaema on Põhja-Tartumaalt Äksi ja isaisa Saaremaalt Põide kihelkonnast. Viimasega on mul kõige tihedam emotsionaalne side, sealt pärineb mu sugunimi ja seal asub tänagi minu „meretagune valdus”, seda siis juurte mõttes. Ennast loen aga tallinlaseks, Kadrioru poisiks, või peenutsedes öeldes – *ich bin ein geborener Revalienser*.

Asusid 1982. aastal õppima Tartu Ülikoolis ajalugu – miks Tartu ja miks see eriala? Kas uurija kutse oli algusest peale Sinu sihiks? Miks ei saanud Sinust näiteks suunatud koolmeistrilt?

Olen ka ise sellele mõelnud, et miks just ajalugu, ja leidnud, et alternatiivi vist ei olnudki. „Süüdi” on vanaemad, kes mind kasvasid. Mõlemad olid sündinud 19. sajandi lõpus, üks 1887., teine 1898. aastal. Isapoolne vanaema luges pidevalt raamatuid. See tegevus olla teda saatnud terve elu, ja ta luges neid ka mulle ette, ehkki ma ei saanud mitte millestki aru ja tema raamatud ei olnud nii põnevad kui Nikolai Nossovi „Tõtu ja tema sõprade seiklused”. Pärast sõda Keilas elanud emapoolne vanaema oli noorem ja temal jätkus mulle hulga rohkem aega. Võimalik, et määravaks minu kujunemisel said jalutuskäigud Kadriorus ja

sugulaste haudadele Tallinna Aleksander Nevski ja Keila Karjaküla kalmistul. Vanaemale meeldis rääkida oma lapsepõlvest, inimestest, keda ta oli tundnud, sündmustest, millele ta oli kaasa elanud, aga näiteks ka sellest, et viie kopika eest sai ta väikese plikana põlletäie saiakesi. Kui suur see tema põlletasku oli, sellele ma siis ei mõelnud, aga need jutud paelusid. Mulle tundus, et vanaema lapsepõlv oli üks põnev aeg, ja mäletan end tammsaarelilikult nukrutsemas, et paremad ajad on möödas. Peagi lisandus üks teine mure. Olin teises klassis keskkõrvapõletikuga kodus haige ja aja sisustamiseks hakkasin lugema üht Tallinna arhitektuuriajaloo raamatut. Lugesin Suurgildi hoonest ja sain teada, et see on ehitatud 1410. aasta paiku. Midagi oli seal ehitusmeistritest jms., tegin isegi perfokaartidele väljakirjutusi, kui korraga tekkis mul tõsine hirm, et ajalugu on juba ära uuritud, mulle pole midagi jäänud. Siis ma ei teadnud veel, et see õnneks nii ei ole ega saa ka olema. Põhikooli ajal hakkasin koguma igasugu vanavara – münte, märke, raamatuid, vanu ajalehti, kuid peamiselt postkaarte, mida kõike tol ajal poiste seas üpris palju ringles. Minu põhikooli aega jäi Tallinna olümpiaeelne ümberehitamine. Keskklassis lammutati vanu puumaju ja polnud vist ühtegi, mida me naabripoistega poleks keldrist katuseni läbi tuulanud. Kord leidsime isegi hobuse gaasimaski, mille peale tõmbasime liisku, et kes selle endale saab; mina ei saanud. See-eest oli mul Padise kloostrist leitud rauast suurtükikuul. Aga üheksandasse klassi läksin igatahes ajaloo eriklassi, ja õigesti tegin. Esiteks olid meil harivad õppeained ja meid õpetasid tasemel õpetajad, näiteks Tallinna ajalugu andis Robert Nerman, kes vedas meid mööda vanalinna torne ja kirikuid, tutvustas arhitektuuri ja kunstivoole, käisime eeslinnades,

ta rääkis nende kujunemisest. 1980. ja 1981. aasta suvel olin veel ka arheoloogilistel väljakaevamistel Olustveres. See oli ilus aeg. Nii ei olnud mul raske teha edasist valikuid ja ülikoolis ajaloo õppimine oli igati loogiline jätk. Ma küll ei alustanud kohe stationsaarist, aga läksin päevasesse üle. Ja seegi oli õige otsus. Mõneti võib tunduda üllatavana, aga minu edasist kujunemist mõjutas väga palju toonane vanemõpetaja Aadu Must, kes tegi meiega arhiivipraktikat. Kui loengutes Must sageli lõi käega ja lubas edasise loengu pidada „laada stiilis” ja kõneldav jutt ei olnud „konspekti tarvis”, siis arhiivipraktikat võttis ta väga tõsiselt ja südamega. Tema kirg arhiiviallikate vastu nakatas mindki, veelgi enam, mind paelus gooti kiri. Esialgu sain aru, et tekst on saksa keeles, üksikud sõnad veerisin välja, aga lause mõttest aru ei saanud. Aga isu pusi-da oli. Pärast Musta praktikat oli enesestmõistetav minna professor Helmut Piirimäe seminari, sest tema käsitles varasemaid teemasid. Ise oleksin tahtnud tegeleda küll keskajaga, aga Piirimäe laitis selle mõtte maha, polevat allikaid. Nii „tuli” mul tema käe all „leppida” 17. sajandi Lübecki rae kirjadega Narva raele. Sellest sai minu esimene seminaritöö, ja ka edasine armastus.

Miks ma kooli ei läinud? Minu ülikooli ajal oli üsna levinud hoiak, et kooli ei lähe. Jah, miks? Seda on tagantjärele raske isegi öelda. Minu puhul mängis oma osa veel asjaolu, et olin põhikoolis olnud paras krants ja arusaadavalt ei oleks ma saanud oma õpilastelt nõuda distsipliini, kui mul endal oli seda nappinud. Pealegi tehti ülikooli lõpus pakkumine minna Tallinna Ajaloo Instituuti aspirantuuri. Tegelikult sai minust aga aastaks professor Raimo Pullati assistent; kuid see on juba üks teine teema, ja selle lõigukese oma elust jätkaksin esialgu mälestusteraamatu käsikirja.

Sa paistad olevat vägagi „leppinud” 16.–17. sajandi uurimisega. Mõnikord kirjeldatakse tollast maailma eelmodernsena – piltlikult väljendades pole veel aurumasinaid, kuid juba töötavad manufaktuurid ja trükipressid ning posti- ja finantsvõrgustikud sirutuvad üle Euroopa. Mis Sind varauusaja juures nõnda võlub?

Nagu just vihjasin, jõudsin varauusaja juurde läbi keskaja. „Eksirännakuid” oli veelgi, nimelt tundsin ülikooli algul tõsist huvi kunsti-, täpsemalt arhitektuuriajaloo vastu, aga see vaimustus läks kiiresti üle, eriti kui taipasin, et kunstiajaloolasena oleks mul kaks põhilist kategooriat – meeldib/ei meeldi –, ja üks meetod – vaatlus. Kuid varase uusaja kursus, mis minu ülikooli ajal oli vist keskaja kolmas periood ja mida väga meisterlikult luges Jüri Kivimäe, pakkus tõsist huvi. 15. sajandi lõpp ja 16. sajand olid kiirete

muutuste aeg, Euroopa uuenes, moderniseerus igas mõttes: maadevastused, valitsemisalased ümberkorraldused, absoluutistlik valitsemisstiil, samas ka riigimajanduse teke, kapitalistlike suhete läbimurre majanduses, manufaktuuriettevõtlus ning muidugi reformatsiooniliikumine koos uue ideoloogiaga, aga sellega paralleelselt ka katoliku kiriku uuenemine. Minu sümpaatiad kõikusid Ulrich Zwingli, Jean Calvini ja Ignatius Loyola vahel; peale jäi neist viimane oma ordu, „Vaimulike harjutuste” jms-ga. Aga 16. sajand oli uuenduslik tõepoolest ka kommunkatsioonialal, mille juurde kuulub ühe minu lemmiklapse – regulaarse posti-korralduse sünd –, Euroopa kaetakse postiteede võrgustikuga. Euroopa integreerub. Meil samal ajal on 16. sajand stagnatsiooniperiood, ehkki jah, reformatsiooniideed jõuavad siia ja sajandi esimesel poolel meie linnade kaubandus õitseb, kuid kas seda saab öelda majanduse kohta tervikuna? Vist mitte. Ja valitsemise alal on selge seisak; ning sajandi teine pool alates koadjuutorivaenusest ja Vene-Liivimaa sõja puhkemisest on katastroof, mis kestab sajandi lõpuni. Samas võime alates 16. sajandi lõpust, uue sajandi algusest rääkida siin-segi ala kontekstis „Poola kotka kaitsvate tiibade ning Rootsi lövi selja taga” valitsemis- ja majandusalasest uuenemisest, arengust, mis jätkub läbi 17. sajandi. Siinse ühiskonna moderniseerumine on võrreldes ülejäänud Euroopaga umbes saja-aastasest nihkes. Euroopas räägitakse 17. sajandist kui kriisi ajast, seda muidugi eelnenud kiire arengu taustal. Kuid meil nii ei ole, uuendused alles juhatatakse sisse. See pakubki huvi.

Mõeldes Sinu teemadele, nimetaksin kohe märksõnadena 17. sajandi Narvat ja laiemalt kaubandust ida ja lääne vahel varauusajal. Sa oled tegeleenud 17. sajandi Narva ning kaubanduse ajalooga umbes kaksikümmend aastat, avaldanud monograafia ja artiklite näol nii kohaspetsiifilisi kui ka üldistavaid uurimusi. Millised on Sinu praegused mõtted selles valdkonnas? Kuidas võiks uurida (peaks uurima?) 17. sajandi Läänemere maade kaubandusajalugu? Kus on Su „tsunfikaaslased”?

Lugedes õpikuid, saame teada, et pärast maadevastusi, eriti seoses üle-Atlandi kaubanduse tekkega, käis Läänemere kaubandus alla. Aga kas nii ikka oli Läänemere kõigis osades? Riia ja Narva on 16.-17. sajandist selgelt vastupidised näited. Mõlema linna puhul on ilmne, et tegu ei ole kitsalt Riia või Narva kaubandusega, vaid need linnad on ida-lääne transiitkaubanduse vahendajad, see tähendab, et need kaubad ei kuulunud neile, aga selle vahendustegevuse pealt teeniti, ja üldsegi mitte vähe. Vaata kas või seda arhitektuurilist

ja kunstilist rikkust, mis 17. sajandi teisel poolel Narvas tekkis, mida võidi endale lubada, kuid mis kõik Teises maailmasõjas hävis. Mõlemad kõnealused linnad on selgelt osaliselt laiemas maailmakaubanduses, keskustega Amsterdami, Londonis ja meie jaoks ka Lübeckis. 16. sajandi keskel ja hiljemgi on riikidevahelistes suhetes üks teemasid „Narva küsimus”. Narva puhul on mind huvitanud just tema osalus suuremas läänepoolse Euroopa kaubanduses, tema panus sellesse. Rootsi riik, mille koosseisu Narva 1581. aastast kuulus, oskas kõrgelt hinnata nii tollisissetulekuid kui ka kaupu, mida Narvast ja Riist oli võimalik saada. Siit jõuame teise mind huvitava küsimuse juurde – milline oli riiklik poliitika selle kaubanduse suunamisel? Aga see ei ole mitte mingi minu teema, mida teised justkui „näppida” ei tohiks, vaid ma ise olen võtnud endale sisse kohta varasemate uurijate, nagu Arnold Soom, Helmut Piirimäe, Stefan Troebst, Jarmo Kotilaine jt., kõrval ning päris kindlalt kohtan varsti mõnd noort, kes selle teema läbi mõelda võtab. Seda tuleb ainult tervitada. Ise olen viimasel ajal „ära eksinud” tollistatistika radadele, seda Riist Neeva jõe suudmes paiknenud Nyenini, millega enne mind tegeletud ei ole, aga see ei ole etteheide minu õpetajale ega teistele n.-õ. eelkäijatele. Asi lihtsalt selles, et tänane reisimisvabadus võimaldab kõiki relevantseid arhiive külastada, erinevate arhiivide vahel jaotunud materjal piltlikult öeldes ühendada.

Sa töötad juba viimased seitse aastat dotsendina Tartu Ülikooli Eesti ajaloo õppetoolis, enne mida olid pike-mat aega Ajalooarhiivis. Avades sealses lugemissaalis pea mis tahes 17. sajandist pärineva säiliku, võin olla üpris kindel, et näen arhivaali kasutajalehel tuttavat lakoonilist märget „koopia, Küng”, „tutv., Küng”! Veidi retooriliselt küsisin, kas arhiivi periood on Sinu jaoks lõppenud ning tegeled nüüd kogutud materjali lah-tikirjutamisega?

Ülikoolis sai kaheksa täis, enne seda olin tosin-kond aastat arhiivis. 16.-17. sajandi materjali on arhiivis ühe inimese jaoks lõpmatuseni. Kui tahta see läbi lapata, vahepeal ka midagi kirjutada, võib kokku kuluda oma kolmkümmend aastat või pannakse enne, kui ringi peale saad, hoopis kirstukaas peale. Eesti- ja Liivimaa kindralkuberneri materjalid olen peaaegu kogu ulatuses läbi vaadanud, diagonaalis lugenud. Narva ja Pärnu magistraat, Eestimaa rüütelkonna fond, mõned kohtud põhiosas samuti. Eks neid fonde ole veel, nii Tartus, Stockholmis kui ka Riias. Aga kas sellel empiirilise materjali lõpmatul kogumisel on mõtet? Nooremates aastates tundus, et on, nüüd kahtlen. Minu põhimõte on olnud, et kui mõni

dokument pakub huvi, teen koopia. Neid mappe erinevate teemaringidega on kogunenud üksjagu. Kuid koguda on mõtet siis, kui materjali ka ise kasutad. Muidu juhtub, et tulevad uued põlvkonnad, kes mu mapid heal juhul üle võtavad ja siis oma töödes arhiiviallikate tutvustuses märgivad „Enn Künigi pärandist”. Eesmärgiks seda seada ei ole mõtet, ehkki nii on sageli juhtunud. Heinz von zur Mühlen kirjutas vähemalt kaks raamatut „aus dem Nachlaß von Paul Johansen”. Aga mida rohkem Sa loed, seda enam sa tunnetad. Minu puhul tekis soov oma nägemust kellegagi jagada. Nii ma ülikooli poole vaatama hakkasin. Mingil hetkel tekkis arhiivis tunne, et jäängi riulite vahele, ei arene edasi; igapäevased bürokraatlikud mängud muutusid tüütuks. Aga kui tekkis võimalus ülikooli kandideerida, olin tegelikult veel kahtlev. Olin parasjagu Stockholmis ja küsisin nõu Aleksander Loidilt, kes mu mõtet väga toetas, kuid lisas, et ülikoolis on sinu jaoks kõige olulisemad su õpilased. See mõte meeldis. Päris hea meelega räägin varauusajast, Läänemere maade ajaloost jms. Kuid eks siingi peab püüdma areneda. Mõned jüngrid on ju ka tekkinud.

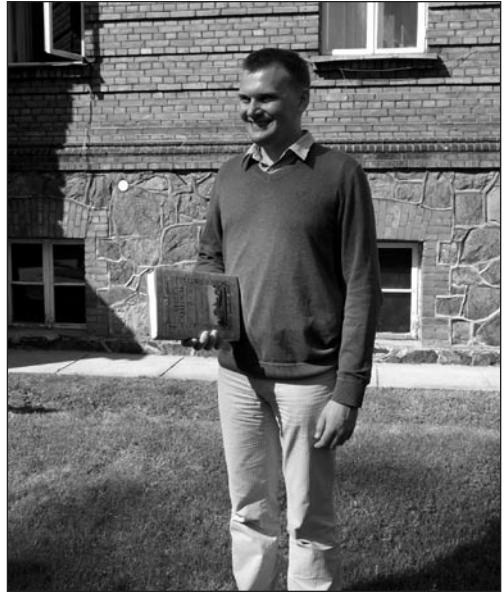
Lõpetuseks uuriks, et ajaloolased on teatavasti liik lugudevestjaid, jutustades inimesi ja aegu, keda või mida nad ise enamasti pole näinud. Kas Sa oled mõelnud, miks sa seda teed? Kas ajaloolaseks olemine on Sinu jaoks nagu missioon?

Tõepoolest, me jutustame lugu. Nagu Enn Tarvel kord ütles ja mida võib lugeda siitsamast ühe varasema Tuna veergudelt – ajalugu on mõnus muinasjutt. Tõepoolest muinasjutt, millega võib tegeleda nii kutsetöö mõttes kui ka igavuse peletamiseks. No muidugi, selle jutu sisse kuuluvad lisaks tegelaskujudele veel ka numbrid, arvud, daatumid. Nagu eespool vihjasin, ajalugu ei tule ainult kollektioneerida, kivikesi mosaikpilti otsida, vaid jutustada oma nägemust. Täit pilti ju mitte kunagi kätte ei saa ja kas on vajagi, ehkki selle eksaktsuse suunas me vist püüdleme. Ma võrdleks ajaloojutustust Bütsantsi mosaikiga, mis on lagunenud, aga selle sisu on laias laastus jälgitav. Aga olen pannud tähele ka seda, et mida rohkem sa mõne küsimuse või teemaga tegeled, seda segasemaks pilt läheb. Ajaloost rääkimise ja kirjutamise juures on veel see „häda”, et me toome faktistiku oma kaasaega, näeme paratamatult kõike läbi oma paksude prilliklaaside, mis ju ka moonutab seda ihaldatud tegelikkust. Märgin veel ainult, et hea on, kui ajalooaga tegelemine on hobi, mida igapäevase kutsetöö raames saab teha.

Kaarel Vanamõlder



# Ajalookirjanduse aastapreemia läks Anti Selarti koostatud teosele „Eesti ajalugu II. Eesti keskaeg“



Anti Selart premeeritud ajalooramatuga. Foto: H. Tamman

**K**äesoleva aasta ajalookirjanduse aastapreemia žüriil (esimees dr. Aivar Jürgenson, liikmed dr. Anneli Randla ja prof. Tiit Rosenberg) oli, mille üle päid ja vaata et ka piike murda. Preemiale kandideeris üksteist teost, millest mitmed väärinuks teistsuguse tähtedeseisu korral võidupärga. Raamatute nimekiri oli mitmekesine – seda nii kompositsioonilise elegantsi, teoreetilise mõotme, töömahukuse kui ka stiililise sära osas. Ja viimaks ka senise ühiskondliku kõlapinna poolest. Üks kerkis ülejäänute seast esile ühe, teine teise kriteeriumi järgi.

Kuid kõigest järjepanu (autorite tähestikulises järjekorras). Esitatud teoste nimekirja algusest leiab Riin Alatalu doktoritöö „Muinsuskaitse siirdeühiskonnas 1986–2002: rahvuslikust südametunnistusest Eesti NSV-s omaniku ahistajaks Eesti Vabariigis“. Tegu on olulise uurimisega, mis avab nii-öelda seesolija perspektiivist (autor on kauaaegne muinsuskaitse aktivist ja ametnik) muinsuskaitse problemaatikat, asetades selle samas laiemasse ühiskondlike muutuste konteksti. Autor on kasutanud rikkalikku arhiivmaterjali. Hea sulega kirjutajana on ta osanud luua sellest ladusalt loetava, kuid samas sisutiheda terviku.

Tugeva teosena järgnes nimekirjas professor Jüri Andi monograafia „August Rei – Eesti riigimees, poliitik, diplomaat“. Väärikas teos väärrikast suurmehest, mis annab põneva sisevaate Eesti ajaloo olulisse perioodi. August

Rei tegevust kajastades avatakse pöördelisi sündmusi ja protsesse Eesti ajaloos: vabariigi ülesehitamist, kaotamist ja hilisemat alalhoidmist paguluses.

Dr. Toomas Karjahärmi „Vene impeerium ja rahvuslus: moderniseerimise strateegiad“ eristus teiste kandidaatide seast väga tugeva teoreetilise mõotme poolest. Teos on hästi liigendatud, autori nõtkete ja terav sulg esitab süstemaatilise analüüsi erinevatest kaasaegsetest rahvus- ja impeeriumidiskursustest ning lahkab mitmeid ajaloo historiograafias olulisi mõisteid. Tegemist on tervikliku käsitlusega, mis lisab uusi vaatenurki autori varem ilmunud töödele.

Greta Koppeli koostatud „Madalmaade kunst Kadrioru kunstimuuseumis“ on küll vormi poolest muuseumikogu kataloog, kuid oma analüütilisuse poolest tõuseb see esile teiste omataoliste seast. Kataloogi sissejuhatavad artiklid on temaatilise fookusega, mis aitavad Madalmaade kunsti kogu laiemalt mõtestada ning toovad välja uusi seoseid ja atribuutsioone.

Dr. Mati Mandeli intrigeeriva pealkirjaga „Pitka ja pitkapoised – legendid või tõelisus?“ täpsustab mitmeid käibel olevaid seisukohti ja lisab omalt poolt uusi, tegeleb ekslike legendide ümberlukkamisega ja täidab lünki uuemas eesti sõjaajaloos.

Professor Aadu Musta „Siber ja Eesti. Jala- raua kõlin“ toob käibesse rohket arhiivmaterjali, pikaage se uurimistö tulemusel mitmete maade

arhiivides on autor jõudnud seisukohtadeni, mis heidavad uut valgust rootslaste ja baltisakslaste rollile Siberi „moderniseerimisel”, samas seob veenvalt Eesti ajaloo seni vähe tähelepanu pälvinud isikuid. Värvikalt on lahti kirjutatud Siberi kui karistuspaiga roll ja olustik. Tähelepanuväärseid on uued andmed esimeste Siberi eesti külade asustusloo kohta.

Heiki Pärdi „Eesti talumaja lugu: ehituskunst ja elu 1840–1940” on rikkaliku pildimaterjaliga illustreeritud teos, mis uudele materjalile tuginedes kirjeldab murrangulisi arenguid eesti taluarhitektuuris ja laiemalt talurahva argikultuuris. Autor on nii ajaloo kui ka etnoloogia meetodeid kasutades sidunud ajaloolisi objekte ühiskondlike ja kultuuriliste muutustega. Raamat on ladusas keeles ja kergelt loetav.

Prof. Anti Selarti koostatud „Eesti ajalugu II. Eesti keskaeg” (autorid: Tiina Kala, Linda Kaljundi, Juhan Kreem, Ivar Leimus, Kersti Markus, Anu Mänd, Inna Põltsam-Jürjo, Erki Russow, Anti Selart, Marek Tamm, Heiki Valk) on terve uurijatepõlvkonna teadustulemusi esitav koondteos, mis ühtlasi annab ülevaate kaasaegsetest keskajauurimise suundumustest. Oluline on Eesti keskaja käsitlemine tunduvalt laiemas Euroopa ajaloo kontekstis ja interdistsiplinaarsus. Teos tõuseb teiste seast esile ka ülisuure vastukaja poolest. Raamat on tõstatanud kirgliku arutelu Eesti ajalookirjutuse olemusest nii erialaringkondades kui ka avalikkuses ja seeläbi tekitanud laiemat huvi ajaloo vastu.

Dr. Tõnu Tannbergi koostatud „Eesti ajaloost 19.–20. sajandil. Uurimusi historiograafiast, allikaõpetusest ja institutsioonidest” toob välja mitmeid uusi teadmisi. Tervitav on eripalgeliste artiklite kogumiku puhul noorte autorite kaasamine.

Dr. Marek Tamme „Monumentaalne ajalugu” eristub teistest ajalooalastest raamatutest oma esseistliku stiili poolest, tegu on omamoodi kokkuvõttega autori vaadetest ajaloole ja selle rollile ühiskonnas. Raamat vahendab värskeid ideid, elavdab üldisi ajalooteemalisi diskussioone, toob mälupoliitika ja mälu-uuringute teemad meie ajalookirjutusse. Autoril on elegantsed mõttekäigud, teos on mõtisklev ja hariv.

Veronika Variku koostatud „Tallinna hariduselu 1918–2010: üldharidus ja hariduskorraldus” on omamoodi teatmeteos, mis annab ülevaate Tallinna hariduspoliitikast, tihedate kirjeldustega on suudetud edastada ajastu hõngu. Raamatu suurim väärtus peitub allikmaterjali läbitöötamises ja faktoloogia kokkupanekus, mis

on kindlasti hea alus edasistele analüütilistele uurimustele.

Žürii liikmete üksmeelsel hinnangul eristusid teiste seast kolm teost. Aadu Musta „Siber ja Eesti. Jalaraua kõlin”, „Eesti ajalugu II. Eesti keskaeg” ja Toomas Karjahärmi „Vene impeerium ja rahvuslus: moderniseerimise strateegiad”. Kui kolme teose väljaselekteerimine sündis žüriis üksmeelselt, siis parima väljavalimine tekitas elavat arutelu. Otsuse langetamine oli äärmiselt raske – kõik kolm olid mõne parameetri poolest teistest üle, kahtlemata oleksid kõik kolm ka preemiat väärinud, kuid seda reglement paraku ette ei näe.

Ajalookirjanduse aastapreemia laureaadiks otsustati kuulutada Anti Selarti koostatud „Eesti ajalugu II. Eesti keskaeg” – kapitaalne teos, mille panus oma valdkonna uurimisse on vaieldamatult märkimisväärne ja mis harvanähtavat ühiskondlikku vastukaja tekitades on elavdanud huvi ajaloo vastu.

**Aivar Jürgenson**  
**Anneli Randla**  
**Tiit Rosenberg**

## ESSAY

**Toomas Hiio. What Kind of History Do We Need Anyway?**

The “target group” for the work of historians and enthusiasts of the creative work of historians do not always consider written history as the result of historical research based on scholarly methodology. Instead, they expect affirmation from history for what has become their habitual belief in one or another assertion. We saw this once again in the public discussion that flared up in Estonia in December of 2012 over the publication of *Estonian History II*, the volume on the Middle Ages in the multi-volume comprehensive *Estonian History*. A number of the disputants had not even read the book itself, yet they considered it necessary to attack or defend the book’s authors on the grounds of long since fixed viewpoints of the disputants themselves, which the publication of the book did not change in any way at all.

The problem with history is that even though it is taught in school as a part of education founded on an educated view of the world, it always also contains a certain component related to shaping identity. The curriculum that forms the basis for teaching history in Estonia defines the objectives of teaching history as being based on historical research in every respect. At the same time, there are several fictional works in the compulsory literature programme at Estonian schools – for instance works set in the Middle Ages – that were written at the end of the 19<sup>th</sup> century or during the first half of the 20<sup>th</sup> century, and as such represent more the objective of shaping historical identity. At the same time, moulded historical identity does not necessarily have to contradict the results and conclusions of historical research. The points of emphasis are simply different.

What has happened in history and its interpretation boils down to its division into good and bad, and right and wrong. Additionally, we divide the agents who act in history into winners and losers, and villains and innocent sufferers. It is human to want to be on the side of the good, the just and the winners, yet in the case of the latter choice between alternatives, the preference is more to be among the innocent sufferers than among the villains. It is just as human to wish that “our own”, in other words those whose identity we also believe to be concealed within ourselves, were always good and just and winners, or at least innocent sufferers. Here there are no great differences between medieval history and recent history.

Among others, historian, journalist and writer Andrei Hvostov, writer Mihkel Mutt and naturally the editor-in-chief of the book itself Professor Anti Selart presented their viewpoints in the controversy over the II volume of *Estonian History*. While Andrei Hvostov declared himself an ideologist first and foremost even when writing history – meaning that he always chooses

sides – Professor Selart, on the other hand, pointed to the fact that even though the creation of identity is not the task of the historian, the identity of every individual historian at least partially affects the history that he writes. As a non-historian, Mihkel Mutt expressed the hope that honest historical writing founded on scientific methods nevertheless exists.

## ARTICLES

**Mait Kõiv. Order is Born from Chaos: on Historical Memory in Ancient Sparta**

This article considers the cultic background of Sparta’s historical tradition, more precisely the connection between the regulative work of the legendary lawmaker Lykurgus concerning narrative tradition and the cult practice of Artemis Orthia central to Sparta’s initiation rituals. It is a well-known fact that oral tradition, which includes the stories considered in this article, does not reliably impart the events of the past like they actually happened but rather adapts stories from the past into customary clichés in a given culture and preserves in the memory only what is important from the point of view of a given group. It is also clear that stories telling about the past are associated with specific places and often also with regularly performed rites.

According to the unshakable conviction of the Spartans, their lawmaker Lykurgus imposed the perfect system of government (economy – well-ordered government), overcoming the foregoing total chaos (kconomy – bad government). Lykurgus is said to have laid the foundation for the harsh rearing of Spartan boys as the guarantee of the imposed order, thus generating diligent and disciplined citizens.

In addition to establishing the order of government, Lykurgus is also said to have established a ritual in the Sanctuary of Orthia, which played an important role in the system of rearing young Spartans. The writer Pausanias, who lived during the time of the Roman Empire, tells us a corresponding story. According to the story, two Greek brothers, Alopekos and Astrabakos, found a statue of a goddess bound in willow shoots, which drove them mad and caused a subsequent struggle and killing at the altar of the goddess when the Spartans set about offering her a sacrifice. The Spartans started sacrificing people from among themselves according to instructions from the oracle in order to compensate for the desecration until one generation later, when Lykurgus replaced it by the whipping of young men so that the blood falling onto the altar would appease the goddess.

Thus Lykurgus had allegedly overcome the initial chaos and established order both in the Spartan state as a whole as well as in the Orthia place of worship. Whipping occupied a central place in establishing order at the level of the state overall as well as in the Orthia rite, which in turn was organically connected

with stealing (or robbery) both in the rearing of Spartans as well as in the rituals of the classical period.

Although Pausanias, through whom the story of the establishment of the cult of Orthia has been passed down to us, is a rather late author, the connection of the story with ritual demonstrates that the story he has imparted at least partially reflects early tradition. The rite was thought to be established by Lykurgus in the classical period already and the frenzied fight around the altar that is central to Pausanias's story fits in well with the classical period but not with the later ritual. Alopekos and Astrabakos, who allegedly found the statue, were characters who were definitely associated with the cult from the early period. The fox-man Alopekos (*alopex* means fox) fits in well with the thievery and combat ritual of the classical period that require speed and cleverness, as well as with the fact that boys had to go through a so called fox period of initiation outside of the city before the whipping. The mule saddle man Astrabakos (*astrobe* – mule saddle) fits in superbly with the cult context of the even earlier archaic period (7<sup>th</sup>-6<sup>th</sup> century BC). The mule was a lecherous beast in the opinion of the Greeks, and Astrabakos himself was a sexually active trickster according to story told about him. As this type of phallic character, Astrabakos fits in with the numerous finds of an erotic nature at the Orthia sanctuary from the archaic period, which refer to the sexual aspect in the cult beliefs of that period. Finds with erotic undertones as well as other finds also refer at the same time to a certain phase of ritual chaos in the cult beliefs of that time. This kind of ritual inversion interwoven with sexuality, from which order was regenerated in the final phase of the rite, is known from many initiation and fertility cults in Greece as well as elsewhere. In this case, however, this demonstrates that the initial lunacy accentuated in the story told by Pausanias together with the characters Alopekos and Astrabakos that personify that lunacy corresponds superbly with the cult practice of the early, archaic period in particular. In later times, those traits were either in the background in the cult of Orthia or had disappeared altogether.

Thus we see that in the archaic period already, Spartans probably told the story of how Lykurgus had brought into being a befitting thievery and whipping ritual out of lunacy and murderous chaos at the Orthia sanctuary. The tradition of Lykurgus as the man who put an end to chaos and established order throughout the Spartan state was also well known by the 5<sup>th</sup> century BC at the latest and thus can probably be traced back to the foregoing archaic period. These two aspects – the establishment of order out of chaos through whipping both in the Spartan state as a whole and specifically in the Orthia sanctuary – were probably connected to each other in the eyes of Spartans since the early period. The Orthia ritual seemingly sanctioned the legislation of Lykurgus in terms of the tradition associated with those laws. At the same

time, archaeology indicates that the emergence of the Orthia sanctuary in the 9<sup>th</sup>-8<sup>th</sup> centuries BC probably really did coincide with the formation of the Spartan state. The connection between the tradition describing the beginning of Spartan statehood and the beginning of the Orthia cult may thus have developed in the very early phase of Spartan history. As the actual historical connection between the origin of the Spartan state and the Orthia cult indicates, this complex of tradition can reflect the actual sanctioning role of the Orthia cult in the formation of the Spartan state, regardless of all the modifications in that tradition.

### **Mati Laur. *Gute Policy* in Livonia in the Era of Catherine the Great**

The policy of the Russian state in the Baltic provinces at the beginning of the reign of Catherine II (1762–1796) has been viewed mostly as a conflict between the czarina's unification policy emanating from enlightened absolutism and the wish of the Baltic German knighthoods and the upper strata of the cities in the Baltic provinces to maintain the *status quo*. The independent activity of the provincial authorities in administering the province has attracted far less attention. Riga's Governor General George von Browne (1698–1792, of Irish descent) headed that authority and had been appointed to his post during the reign of Peter III already.

Browne's letters patent have been examined thus far in historical literature as discrete acts in the context of agrarian history, or the history of commerce or education. This article considers the above-mentioned letters patent as typical police ordinances aimed at reglementing all spheres of life in society in as much detail as possible. State reglementation – *gute Policy* – reached its pinnacle with German cameralism. It is difficult to find a sphere of life that was not determined from higher up through laws, ordinances or precepts. Restrictions on luxuries on the one hand and poor relief, detailed market regulations, fire safety regulations, regulations for limiting the spread of contagious diseases and epidemics, instructions for road maintenance, etc. etc. on the other hand regulated daily life. Ordinances belonging to the sphere of *gute Policy* can also be found in Estonia and Livonia during the period of Swedish rule already and a large proportion of them were repeated in the first decades of Russian rule during the period that the undersigned has characterised as the conditional continuation of the Swedish era. The 1760's brought growth by leaps and bounds in reglementative ordinances.

The ordinances concerning Livonia's peasantry issued by Governor General Browne in 1765 should also be considered in the context of cameralist letters patent issued with the aim towards *gute Policy*. At the same time, this was the first ordinance issued by the provincial authorities that encompassed the themes concerning the condition of the peasantry as a whole.

The fact that the peasantry was also included in the ideal picture of *gute Policey* indicated the real interest of the authorities in their situation. We can say the same about all cameralist ordinances. In any case, they proved the will of those who set the norms to establish themselves, even if its actual implementation clearly fell short of the mark. A remarkable amount of ordinances from the beginning of the reign of Catherine II affected the Province of Livonia only and did not extend to the Province of Estonia. It cannot be ruled out that the ordinances of the 18<sup>th</sup> century *gute Policey* could have played a part in the head start that Livonia enjoyed compared to Estonia and which manifested itself during the subsequent century.

### **Reigo Rosenthal. The Strategy for Foreign Policy and Military Strategy of the Leadership of the Republic of Estonia in the Estonian War of Independence**

The objective of this article is to examine the actions of the leadership of the Republic of Estonia in implementing its strategy in foreign policy and military strategy during the Estonian War of Independence (1918–1920).

The overall strategic objectives remained unchanged throughout the war. They were: the preservation of the Republic of Estonia and the achievement of peace under as favourable conditions as possible.

The article arrives at the conclusion that the action of Estonia's leadership in choosing and implementing strategy was successful. The simple action plan of the beginning of the war – to stop the offensive of Soviet Russia's Red Army with the support of foreign aid and thereafter to throw the enemy back with their own counteroffensive – succeeded in January of 1919. This was followed by the “active defensive war” strategy, which called for moving combat action farther away from Estonia's borders, whereas the creation of a buffer consisting of White Russian forces was planned east of Estonia's eastern border and the support of the Republic of Latvia was planned south of Estonia's southern border. By following this plan, the initiative was seized from the Red Army in May of 1919 and it was forced to retreat farther from Estonia's borders. Estonian forces helped the White Russian forces (the later Northwestern Army) to dig in east of Estonia's eastern border. The result was Moscow's decision in the summer of 1919 to conclude a peace treaty with Estonia. Without the “active defensive war”, the primary authors of which were the Prime Minister and Minister of War of Estonia's Provisional Government Konstantin Päts and Commander-in-Chief of Estonia's Armed Forces Johan Laidoner, Estonia's War of Independence could have ended in failure and thus the effect of the implementation of this strategy on the course of the war should also be considered important.

The reason for the “Landeswehr War” that broke out in Latvian territory in June of 1919 was the con-

viction of Estonia's leadership that the Germans operating in Latvia were a potentially hostile force. For this reason, the decision was made to militarily assist Latvian nationalists (Republic of Latvia) instead of the Germans in gaining power in Latvia since they were friendlier towards Estonia. This also succeeded, whereas the Estonian side can be considered the instigator of the “Landeswehr War”.

Thereafter in the latter half of 1919 it was left to Estonia's leadership to decide whether to support the White forces (the Northwestern Army) in the Russian civil war or to try to conclude a peace treaty with Soviet Russia. While the high command of the Estonian Armed Forces headed by Laidoner preferred the former option, considering a Bolshevik victory to be unacceptable, the political leadership had doubts and ultimately gravitated towards the second option. The politicians found that there was no point in Estonia continuing its war against the Bolsheviks because there was no hope for gaining recognition for Estonia's independence from the Entente countries or from the White Russian leaders in return for supporting the White Russians. Furthermore, it was feared that if the Whites were to win the civil war, they would try to annex Estonia to Russia again. At the same time, the politicians and the high command were both in agreement that seeking allies from among other countries that had seceded from Russia would fortify Estonian independence.

The first cautious peace negotiations took place with Soviet Russia in September of 1919. Thereafter, the situation of the Bolsheviks on the fronts of the Russian civil war worsened temporarily, for which reason the continuation of peace negotiations was postponed until the clarification of the situation, which happened in November, when the defeat of the Whites started becoming ever more likely. From that moment onward, it was in any case sensible to make peace with the probable winner of the Russian civil war to bring the nation of Estonia out of the debilitating war. The high command of the armed forces also realised this. Until then, it had not favoured the government's bearing aimed at peace but rather had supported the Northwestern Army as much as possible.

### **Peeter Kaasik. Criminal Offences Committed by Soviet Military Personnel in Estonia in 1944–1946**

A scourge named the Soviet Army arrived in Estonia in 1944. The criminal offences committed by its soldiers were part and parcel of daily life in the post-war years.

According to administrative documents of the higher organs of power and security structures in the Estonian SSR, it can be argued that military personnel committed acts of violence and robbery in Estonia after combat activity ceased at times completely openly and with impunity. The militia was left with the task of registering the crimes of military personnel instead

and this also clouds general statistics on crime in the ESSR. Since the army was a closed system, all military personnel detained by internal defence organs and the corresponding records of investigations had to be surrendered to military authorities. Thus the greater portion of crimes was covered up or there is no data concerning possible repercussions. Even when the local higher organs of authority handed down some “top secret” decision related to this issue, it did not mean dealing with the problem. Instead, it meant the order to improve the effectiveness of political work.

The criminal acts of Soviet military personnel were not unique by their nature. The soldiers of many other armies also committed them under conditions of war, in occupied territories, against citizens of their own country, and so on. Yet in the Soviet Union, the system was incapable of controlling itself and even the slightest civilian supervision was absent, to say nothing of the disciplinary effect of public opinion. Since everything concerning the army was strictly classified. If some such case did reach the public, then it was more likely a show trial intended to prove that the problem was being dealt with.

#### **Atko Remmel. Soviet Religious Policy in the Estonian SSR from the Perspective of Human Rights and Freedom of Speech**

Religiously motivated repressions in Estonia during the Soviet era can be divided into two categories: first, a particular kind of *coercion* which violated human rights but was backed up by the Soviet legal system included the administration of religious life (i.e. legal restrictions and obligations) and atheistic propaganda with no freedom of religious speech. The second category includes *direct repressions* with much harsher ways of neutralising opposition.

Until the end of the Stalinist era, control over churches was achieved by mass repressions, fear and agreements between churches and the state. Later, preventive methods and coercion (“administration”) became the main methods for dealing with the “religion problem”. Repressions were mostly personal and were used only when one tested the limits of what was permitted.

Since life in the Soviet Union was not based on the rule of law, and the laws themselves violated human rights and limited freedom of speech, most aspects of Article 18 of the Universal Declaration of Human Rights were more or less violated in Estonia. Meanwhile, compared to the rest of the Soviet Union, the situation in Estonia was quite mild due to the lack of a tense religious situation. This was a result of at least four causes: control over the governing bodies of churches was achieved quite quickly; churches were held quite low in esteem; due to Soviet rituals, religious traditions were severed and religion was forced to the periphery; weak connection between religion and nationalism.

Although the methodology of the control of the religion problem was quite diverse and divisions were numerous, archival sources leave the impression that the outcome was quite poor and even chaotic. It points out that *Zeitgeist* and fear played quite an important role in creating the atmosphere and coercion hostile to religion.

#### **Eli Pilve. On the Education of Soviet Young People on Paper and in Actuality. Ideological Brainwashing in Estonian SSR School Lessons 1953–1991**

The aim of Soviet propaganda was to reshape the worldview of its citizens. Ideological pressure was reflected throughout society, especially heavily in the educational system. After Nikita Khrushchev’s speech in February of 1956 where he denounced Stalin’s personality cult, a kind of liberation did indeed take place in society. Ideological truth remained predetermined by the state and doubting it was not publicly acceptable. Decisions continued to be made towards improving or heightening ideological indoctrination, making it more effective, and so on. Essentially, however, there was nothing new in those decisions.

Comparing the records of teachers’ staff meetings from three Tallinn secondary schools before and after Stalin’s death, the breaking point of the atmosphere of fear can nevertheless be seen clearly. The part of the records of the meetings concerning work in ideological education done in classroom work at school, the ideological self-education of teachers, Soviet holidays and other such matters is consistently covered before 1953. After Stalin’s death, only the observation of Soviet holidays remained in the records of the meetings and even the description of the preparations for those holidays was only generally worded. Whereas it must also not be forgotten that practically anything could be written on paper even before 1953 as well and what actually took place in school lessons was not necessarily as loyal to the state as the documents indicate.

Yet already on 30 June 1956, the Communist Party of the Soviet Union Central Committee (CPSU CC) Presidium passed the decision *Concerning the personality cult and overcoming its consequences*, which continued to criticise Stalin’s personality cult yet emphasised that it did not change the socialist nature of Soviet society. At the same time, moods in favour of liberation from the USSR that were unacceptable to the ruling regime emerged in many places in Eastern Europe, which culminated with widespread unrest in Poland and Hungary. Ideological pressure, which had abated somewhat in the meantime, began to intensify once again as a consequence of these events, culminating with the propagation of boarding schools in the Estonian SSR because the regime still could not trust parents. The requirement of bilingualism was developed in parallel, accompanied by the order to teach the Russian equivalent of each new term or expression even in mathematics and English lessons,

for instance. To what extent that order was followed is another question.

According to the recollections of contemporaries, ideological pressure increased considerably in the 1970's, at times becoming altogether hysterical in the 1980's alongside increasingly activated moods favouring liberty. Unrest of an anti-Soviet disposition among school pupils, however, indicated that compulsory ideology forced on pupils over the course of several decades still had not started bearing its intended fruit.

## DOCUMENTS AND COMMENTARY

### **Mikhail Khodjakov. Prisoners of War in the Kreenholm "Red Barracks"**

This article presents the tragic fate of foreign POW's who were imprisoned after the end of World War II by the NKVD-MVD in Estonia in the so-called "red barns" – the famous cotton warehouses at the Kreenholm textile mill. The NKVD initiated the establishment of Camp No. 206 in Narva on 15 March 1945. During that time, 8000–10 000 people were held there.

Camp No. 206 in Narva consisted of two sets of offices and operated for 7 months. It was shut down in accordance with the order of 12 December 1945. In fact, there were several camps before it was closed down. Camp branch No. 1 was shut down in accordance with the order of 25 August 1945, while prisoners were transferred to Camp No. 392 for the construction of the Tallinn-Leningrad Highway. Camp branch No. 2 was shut down by the order dated 12 October 1945. This camp and its prisoners "joined" Camp No. 393, which was called "Nevsky". Despite the fact that most of the prisoners of this camp were busy at facilities in the Leningrad region, some of its offices were at the camp in Estonia.

As of the autumn of 1945, prisoners of war from the "red barns" were assigned to the No. 4 Office Lager-nomu Camp No. 392 located in Tallinn. Warden Eugeny Dobrovolsky headed the Office as of 10 August 1945. Prior to that, he served as the deputy head of Camp No. 287 in the town of Valga. However, on 2 November 1945 already, Dobrovolsky handed the administration of Camp No. 392 over to Captain Gusev.

In early December of 1945, the Camp Office listed 3311 POW's on the payroll. The camp verification commission indicated that a high percentage of POW's were "severely emaciated" (70%), 80% had lice, NEC and bed linen, dirt in the accommodations, the presence of bedbugs, and 50% of prisoners in the infirmary had lice.

Out of the total number of 73 194 prisoners who passed through camps in Estonia, 3490 (4,8%) died from disease, malnutrition and harsh working conditions. In 1944–1945, a total of 1838 died. Thus, the

mortality rate in the "red barns" camp offices constituted less than 4% of the total number of prisoners who died in custody at this time. These camps are not included in the lists of "dysfunctional" NKVD camps that recorded high morality levels.

Inspection of POW cemeteries in 1947–1949 shows that 38 prisoners of war who died in camp No. 206 from 23 May to 5 October 1945 were buried in the Pavlovskoe Cemetery 2 km northwest of the town, and three in a cemetery in Ivangorod. By nationality, 9 of the 41 dead prisoners were Germans, one was Polish and one was Austrian.

Burials took place later on the left bank of the Narova River. Thus, the cemetery was divided into 2 parts: the deceased prisoners of war from Camp No. 206 (until October of 1945) and camps nos. 392 and 393 (October 1945–May 1946). The total number of prisoners of war buried at that time in Pavlovskoe Cemetery on the outskirts of the city was 108 people. Death rates among POW's in NKVD-MVD camps in territories in the USSR were significantly higher than in camps in Estonia.

Lack of food, medicines and warm clothing for prisoners of war was not attributable to the malicious policy of the Soviet leadership, which was not planned to improve the situation of prisoners of war, but rather to harsh reality. In 1945, in the face of depleting material resources throughout the State, prisoners simply could not hope for a different attitude towards themselves.

### **Valdur Ohmann. The Working over of Mari, Mother of Forest Brother Oskar Raadik and Boxing Champion Anton Raadik, by Soviet Agents in her Place of Exile in Siberia**

In Soviet society, snooping on people did not end even when they were imprisoned or had been deported to Siberia. Mari Raadik was exiled to Siberia in 1949. Her son Osvald Raadik was active in Estonia as a forest brother (Estonian patriotic partisan). Her other son Anton Raadik succeeded in escaping to the West in 1943 during the German occupation and later forged a career in the USA as a professional boxer.

The authorities attempted to gather information in Siberia about Mari Raadik's sons through spies and informers. Her correspondence with her Estonian homeland was placed under surveillance. The authorities even tried to ascertain the contents of parcels sent to her from the homeland. They tried first and foremost to find out whether she had any contact with her forest brother son, yet her son Anton, who had reached the USA, was also of interest.

Soviet security agents did not succeed in finding out where forest brother Osvald Raadik (nicknamed Oss) was and he succeeded in remaining out of reach for the Soviet regime until he was killed in battle in 1953.

Surprisingly, Anton Raadik, who escaped to the

West, managed to support his brother, who remained active in the resistance movement in Estonia, by way of parcels sent by mail. His brother went about in the Estonian forests wearing an American leather jacket. Osvald Raadik, in turn, supported his mother, who had been deported to Siberia, by sending her money and parcels of food by way of front men until his death. He was by no means exceptional in supporting his deported mother in this way.

### **Valdur Ohmann. The Estonian Hippie Movement in the Focus of the Komsomol**

Regardless of the Iron Curtain, some Western fads managed to reach Soviet Estonia, like rock and pop music, and other phenomena. True enough, there was a certain temporal delay in this process. The hippie movement, which had gained ground in Western society, was copied here as well. The Soviet organs of power declared it an informal youth movement, which they nevertheless had to keep an eye on. A letter sent to Moscow on 1 June 1970 by the Central Committee of the Estonian Leninist Communist Youth Association indicates which steps the association planned to take. They wanted to put together a photo album of “long-haired types” with the help of communist youth. The organs of the Ministry of Internal Affairs and the Komsomol were given instructions for getting to know such groups better, ascertaining and registering them, and for taking prophylactic action to neutralise them.

### **Estonian Film Archives. Tarmo Meristu – Filmmaker and Freedom Fighter**

## CULTURAL HISTORY ARCHIVES

### **Piret Noorhani. A New Beginning in the Art Community. Paul Olak’s Letters to Hanno Kompus about his Time in Refugee Camp**

The originals of these letters that are to be published are deposited in Toronto at the E. Aruja Archive and Library at the Tartu Institute, and copies are deposited in Tartu at the Estonian Cultural History Archive. The Hanno Kompus and Rahel Olbrei family archive is one of the nearly sixty personal and organisational archives in the Tartu Institute Archive and Library, which is over 40 years old by now. This historical collection is the main cornerstone of the collections of the Expatriate Estonian Museum, or VEMU ([vemu.ca](http://vemu.ca)), that is in the process of being established in Toronto.

There is interesting material in the five boxes containing the Hanno Kompus and Rahel Olbrei archive concerning theatre, music, literature as well as figurative art. The archive includes material from the pre-war period through until the death of Rahel Olbrei in 1984 with the emphasis on the period of

exile. The collection is interesting as a whole: manuscripts of writings, personal documents, invitations to events and their programmes create a valuable whole that is helpful in mapping out and describing cultural life in the exile years in greater detail.

Twelve of the letters written by Paul Olak and Gerd Neggo to Hanno Kompus and Rahel Olbrei have survived from the interval from 17 November 1944 to 20 December 1976. The first four letters from 17 November to 14 December 1944 will be published. This was a time when Estonian cultural figures who had ended up in refugee institutions in Sweden tried to find colleagues and members of their families, sought opportunities for professional work and laid the foundations for the cultural life of Estonians abroad.

Paul Olak (born on 2 August 1880 in the village of Liiva on Muhu Island – died on 31 October 1949 in Stockholm) was a theatre manager, journalist and dramaturgist. He had worked as a teacher in 1898–1906 and was on the staff of the periodicals *Õigus* (Justice) and *Virulane* in 1907–1910. He was the editor of the newspaper *Tallinna Teataja* (Tallinn Gazette) in 1910–1922, dramaturgist at the Estonia Theatre in 1922–1923, and served as the manager of the theatre in 1933–1944 (with interims). He also worked as editor-in-chief of the periodical *Teater* (Theatre) in 1935 and 1938–1940. He published travelogues, feuilletons and theatre reviews. P. Olak was one of the founders of the Estonian Association of Journalists and served as its chairman in 1924–1926. He was married to Olga Mikk (Mikk-Krull) from 1911 to 1924, and to Gerd Neggo from 1925 onward. He escaped to Sweden in 1944.

Hanno (Johannes) Kompus (born on 4 March 1890 in Rannu – died on 25 October 1974 in Montreal) was very diversified, working as a director of plays, an art critic and an architect. While studying at the *Tartu Reaalkool* (secondary school for science) in 1901–1908, he also played violin in the Vanemuine Orchestra. He studied architecture at the Riga Polytechnical Institute in 1909–1918. He participated in the Estonian War of Independence. He served as head of the Ministry of Education Art Department in 1919–1920 and worked as dramaturgist and director of plays at the Estonia Theatre in 1920–1922. He worked at the Dresden National Opera in 1922–1923 as part of his professional development, worked as a director staging operas at the Estonia Theatre in 1923–1936 and 1940–1944, and as managing director of the Estonia Theatre in 1925–1929. He worked as manager of the broadcasting programme at the Estonian National Broadcasting Corporation in 1936–1940. He escaped to Sweden in 1944, designed small dwellings in the area around Stockholm, illustrated books published in the Estonian language, and was active in Estonian theatres. He lived in Canada from 1951 onward. He participated in the activities of the Montreal Estonian Theatre. Since 1922, he was married to dancer and ballet master Rahel Olbrei (born on 1 August 1898 in Tallinn – died on 12 December 1984 in Montreal).